

Land van havezaten en arme boeren

De agrarisch-economische geschiedenis en de ontwikkeling van
het dorpslandschap in de marke Hellendoorn (1520 - 1832)

**rijksuniversiteit
groningen**

Sander Wennemers

Colofon

Land van havezaten en arme boeren

De agrarisch-economische geschiedenis en de ontwikkeling van het dorpslandschap in de marke Hellendoorn (1520 - 1832)

Masterscriptie Landschapsgeschiedenis

Rijksuniversiteit Groningen

Faculteit Letteren

's-Heerenbroek, December 2021

S. (Sander) Wennemers

Sander.wennemers@gmail.com

S2963000

Scriptiebegeleider: prof. dr. ir. Th. Spek (Rijksuniversiteit Groningen)

Tweede lezer: drs. A.J. Wolff (Rijksuniversiteit Groningen)

Afbeelding omslag:

Hellendoorn vanaf theetoren 'De Uitkijk'. Op de voorgrond de zuidelijke es. Door het landschap van links naar rechts loopt nog de spoorlijn, hoewel deze inmiddels al in onbruik was geraakt. Links op de afbeelding zijn zowel de stompe toren van de Protestantse als de spitsere toren van de Katholieke kerk te zien. Bron: Persoonlijk album Evelyn Ligtenberg, afbeelding genomen in de jaren 1950.

Voorwoord

Voor u ligt mijn masterscriptie *Het land van havezaten en arme boeren: De agrarisch-economische geschiedenis van de marke Hellendoorn en de ontwikkeling van het dorpslandschap (1520-1832)*. Ruim een jaar geleden begon ik aan dit onderzoek dat het afsluitende werk zou gaan worden van vier jaar studeren aan de RUG. Dit werd een klein half jaar extra, maar dat was het zeker waard. In het afgelopen half jaar heb ik mij volledig kunnen focussen op de dorpsontwikkeling van Hellendoorn vóór 1832. Een gebied waar ik eigenlijk niet zoveel van af wist maar gaandeweg het onderzoek steeds meer over te weten ben gekomen. Steeds meer puzzelstukjes vielen gaandeweg het onderzoek op de juiste plek, wat het maakte tot een interessante speurtocht door het dorp op de grens van Salland en Twente.

Een scriptie vormt een afsluitend geheel van de periode aan de universiteit en ik denk dat ik met deze scriptie een passend onderwerp heb gevonden dat in grote lijnen weergeeft wat ik in 4,5 jaar studeren aan de RUG heb geleerd. Tijdens de opleiding Geschiedenis was ik voornamelijk geïnteresseerd in sociaal-economische ontwikkelingen én het landschap. Dit onderzoek naar het dorpslandschap van Hellendoorn vormt een mooie afronding van het landschappelijke onderzoek gecombineerd met sociaal-economische ontwikkelingen. Ik kan zodoende terecht stellen dat het voor u liggende werk een passende afsluiting is van mijn universitaire periode.

Hoewel het niet gebruikelijk is te beginnen met de woorden van een andere historicus in een voorwoord kon ik het niet laten de woorden van Dr. Peter Priester hieronder te vermelden, aangepast aan mijn eigen situatie:

“Soms lijkt schrijven op fietsen. Tijdens mijn (lange) fietstochten door het Overijsselse platteland werd ik vaak geplaagd door dezelfde vragen als die welke mij tijdens het schrijven van mijn Masterscriptie door mijn hoofd schoten: 'Waar ben ik eigenlijk aan begonnen?', 'Waar zit ik ergens?' en vooral: 'Hoe ver is het nog naar huis?'. Vast staat ook dat fietsen in polders - het is er bijzonder kaal en winderig - een stuk eenvoudiger is als je af en toe achter iemand aan kan fietsen. Zo is het ook met schrijven: de gemiddelde snelheid ligt aanzienlijk hoger als iemand bereid is 'voor te fietsen' om je 'uit de wind' te houden. Tijdens mijn tocht door de geschiedenis van Hellendoorn heb ik het bereiken van de eindstreep mee te danken aan een aantal mensen.” (Naar Peter Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910* (Wageningen, proefschrift, 1991), i)

Allereerst wil ik Evelyn Ligtenberg bedanken, door haar oproep op de scriptie-onderwerpen-pagina ben ik op het plan gekomen mijn scriptie over Hellendoorn te gaan schrijven. Daarnaast was haar lokale kennis erg handig tijdens het uitzoeken van bepaalde zaken en structuren in het dorp.

Verder wil ik mijn scriptiebegeleider Theo Spek van harte bedanken voor de begeleiding en feedback tijdens het gehele scriptieproces. Maar natuurlijk ook voor het motiverende enthousiasme dat mij tijdens de minormarkt in het 2^e jaar van de bachelor naar de opleiding Landschapsgeschiedenis heeft getrokken. Samen met Mans en Anne heb ik 1,5 jaar boeiende colleges mogen volgen die mij geleerd hebben om beter naar het landschap te leren kijken.

Ook gaat mijn dank uit naar Jan Lohuis voor zijn hulp in het archief van de Historische Kring Hellendoorn Nijverdal. Verder dank ik mijn familie voor het meelesen en mijn vriendin Lotte voor de wandelingen door Hellendoorn en het meedenken en meelesen tijdens het scriptieproces.

Vanuit de kamer, waar ik (vanwege de Covid-pandemie) meer studie-uren dan vooraf gedacht heb doorgebracht, wens ik u veel leesplezier.

Sander Wennemers,

's-Heerenbroek, december 2021

Samenvatting

In de afgelopen jaren is steeds meer onderzoek gedaan naar het landschap van Salland. Onder andere voor het nieuw te creëren Nationale Park 'Sallandse Heuvelrug en Reggedal, hierbij is naast de grote natuurkernen ruimte voor een waardevol agrarisch cultuurlandschap waarin de cultuurhistorische en ecologische waarden samengaan. In dit onderzoek is gekeken naar de ontwikkelingen tussen 1520 en 1832 in het dorpslandschap van Hellendoorn. Waarbij de focus ligt op de dorpsontwikkeling en de wisselwerking met de sociaal-economische processen die plaatsvonden gedurende de onderzoeksperiode.

Voor dit onderzoek zijn de nederzettingsontwikkeling en de agrarisch-economische ontwikkeling van Hellendoorn tussen 1520 en 1832 onderzocht. Hiervoor is gebruik gemaakt van de schattingsregisters uit de vijftiende eeuw en 1520, vuurstedenregisters uit 1675, 1682 en 1751, van de volkstellingen van 1748 en 1795 en gegevens van het kadaster uit 1832. Vanwege de continuïteit en de samenhang tussen erfnamen en achternamen is het in veel gevallen mogelijk de namen in de verschillende registers en erven aan elkaar te koppelen. Ook is aanvullend kaartonderzoek gebruikt om de ligging van erven te achterhalen. Door het combineren van de verschillende bronnen is op deze manier de lange termijnontwikkeling van de erven in Hellendoorn gereconstrueerd.

De marke Hellendoorn is een interessant studiegebied vanwege de ligging op de rand van Salland op de overgang naar Twente en hoewel de ligging aan de "achterkant" van de Sallandse Heuvelrug doet vermoeden dat het Twents is, is Hellendoorn Sallands. Hellendoorn is in sociaal-economisch opzicht interessant vanwege de grote aantallen arme inwoners, in een marke waar ook een aantal havezaten stonden. Ook bleef de armoede lange tijd en vonden de inwoners tot in de twintigste eeuw geen weg uit de armoedige omstandigheden.

De onderzoeksvraag luidt: *"Hoe ontwikkelden de bezitsverhoudingen in het dorpslandschap van Hellendoorn zich tussen 1520 en 1832 en welke invloed had de agrarisch-economische ontwikkeling op het landschap?"* Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het onderzoek opgedeeld in een viertal deelthema's: Landschappelijke opbouw (1), dorpsontwikkeling (2), bezitsverhoudingen (3) en sociale gelaagdheid (4). De uitkomst van deze vier deelthema's komt in de synthese aanbod waarin ook de wisselwerking tussen de agrarisch-economische ontwikkelingen en de bezitsverhoudingen uit een wordt gezet.

Als eerste is gekeken naar de opbouw van de marke Hellendoorn en het cultuurlandschap van de negentiende eeuw. Het landschap van Hellendoorn wordt voornamelijk bepaald door de stuwwal van de Sallandse Heuvelrug (Hellendoornsche berg) en de beekdalen langs de Regge. Daarnaast zijn de enkeerdgronden kenmerkend, enerzijds op de oostzijde van de Hellendoornsche berg, waar de es ligt, een groot akkerbouwcomplex. Maar ook meer richting het beekdal liggen op zandruggen kleinere kampongtinningen waar ook akkerbouw op werd verricht. De woeste gronden van boven op de berg, achter de berg (in het Hellendoornsche broek) en in het Wierdense Veld vormden een andere belangrijke landschappelijke kwaliteit van de marke Hellendoorn.

Vervolgens is ingegaan op de ontwikkelingen van het dorp Hellendoorn. Gesticht op de overgang van de hoge naar de lage gronden, een logische plek. Belangrijk voor het dorp waren de essen die tussen het dorp en de Hellendoornsche berg lagen, in een lang gestrekte noord-zuidligging. De lagere gronden langs de Regge werden in gebruik genomen als hooiland. Rond 1150 nam de bevolking in Hellendoorn toe en werd op de plek van een houten kapittelkerkje een nieuwe kerk gebouwd. Er was dus al lange tijd sprake van bewoning op de plek van Hellendoorn. Ook is de kerk iets buiten het oude centrum gebouwd, wat een oudere oorsprong van het dorp betekent. Het dorp is vrij willekeurig vormgegeven en kent meerdere brinkjes, die in latere perioden zijn gaan fungeren als een soort dorpspleintjes. Ook aan de voornaamste toegangswegen naar het dorp heeft enige lintbebouwing plaatsgevonden.

Havezaten Schuilenburg, Den Dam en Duivecate hebben een belangrijke invloed gehad op de ontwikkelingen van het dorp. Zij hadden al ruim vóór 1520 veel grond in de marke Hellendoorn en hebben dankzij hun voorname aanwezigheid binnen de marke een belangrijke sociale positie gehad binnen het dorp.

De erven in Hellendoorn waren in 1520 nagenoeg allemaal eigendom van grootgrondbezitters en ook de kerkelijke instanties hadden bezit in de marke. De eerdergenoemde havezaten bezaten een aanzienlijk aantal boerderijen maar ook Twickel en Van Schedelich, grootgrondbezitters uit Twente, bezaten enkele erven in Hellendoorn. Gedurende de onderzochte periode veranderde dit, de grootgrondbezitters van buiten het dorp verdwijnen, meer boeren krijgen hun eigen grond in bezit of bezitten een kleine keuterboerderij in de marke. In 1832 is nog ongeveer één op de vijf erven in bezit van de grootgrondbezitters. Maar ongeveer de helft van de totale pachtwaarde van het dorp

Hellendoorn is in handen van de grootgrondbezitters. Hierbij moet opgemerkt worden dat 'de marke van Hellendoorn' als grootgrondbezitter de helft van het totaal aantal bepaalde.

De erven in Hellendoorn raakten aanzienlijk versplinterd in de onderzochte periode. Vooral het aantal keuterboeren is toegenomen. Waren er in het schoutambt Hellendoorn in 1520 112 boeren en 37 keuters, was het aantal boeren in 1795 toegenomen met 17 tot 129, maar het aantal keuters liefst verzesvoudigd tot 235.

In het vijfde hoofdstuk is gekeken naar de ontwikkeling van de sociaal-economische en de agrarisch-economische ontwikkelingen. Aan de hand van zes sociale klassen; grootgrondbezitters, de marke, buitenburen, ambachtslieden, eigenerfde boeren en keuters. Gedurende de periode 1520 tot 1832 kan de economische situatie in Hellendoorn omschreven worden als zeer armoedig. Hellendoorn kende een groot aantal onvermogenen, mensen die de belastingen niet konden betalen, deze armoedige situatie kent een aantal oorzaken. Als eerst is de schrale grond benoemd, het ontbreken van een keileemlaag zorgde voor lagere oogstopbrengsten. Ook was er, voornamelijk op de es, een voortdurende strijd tegen zandverstuivingen, het zand kon vanaf de Sallandse Heuvelrug grote delen van de es bedekken en daarmee de oogst in gevaar brengen. Verder valt hierbij nog het aantal keuters op te merken, kleine boeren en per definitie vaak te klein om slechts in eigen consumptie te kunnen voorzien en hadden aan geld vaak een gebrek.

Naast de arme Hellendoorners waren er ook een aantal zeer rijke inwoners, woonachtig op de havezaten in de omgeving. Zij waren ook de grootgrondbezitters en hadden vaak meerdere pachtboerderijen in hun bezit. De grotere boeren betaalden de pacht met geld, de keuters in arbeid. Tegen het einde van de achttiende eeuw nam het aandeel grootgrondbezit af door lagere loonprijzen, hogere grondprijzen en lage pachtprijzen wisten de grotere boeren de grond van de grootgrondbezitters op te kopen. Vanwege de financiële krapte waren velen niet in staat zich te specialiseren en zich te gaan richten op de nijverheid. Slechts een aantal inwoners richtte zich op de ambachten. Wel kende Hellendoorn een groot aantal schoenmakers, al hadden zij daarnaast ook nog land en verbouwden zij voor hun eigen voedsel.

Het dorp Hellendoorn bestond in de middeleeuwen uit 24 erven, waarvan twee aan de oostelijke zijde van de Regge. De erven van deze boerderijen zijn in latere tijd vaak opgesplitst en zo vond ook langzaam verdichting plaats in het dorpspatroon. Rondom de kerk die in 1150 gebouwd werd aan de rand van het dorp werden een groot aantal huizen gebouwd, waar

in latere perioden dan ook de kern van het dorp zich bevond. En ook rond de iets oostelijker gelegen brink. Verder valt de spreiding van bebouwing op en was bijvoorbeeld niet een bepaalde plek de aangewezen plek voor de rijkere of armere boeren. Het lijkt dat de gronden op de es vrijwel gelijk verdeeld waren en dat niet een bepaalde sociale klassen bijvoorbeeld duidelijk aanspraak maakte op de betere gronden

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	2
Samenvatting.....	4
Hoofdstuk 1: Inleiding.....	11
1.1 Aanleiding tot het onderzoek.....	12
1.2 Stand van het onderzoek	14
Bewoning en landschap.....	14
Bezitsverhoudingen.....	18
Sociaal-economische ontwikkelingen	22
Agrarisch-economische ontwikkelingen.....	23
1.3 Probleemstelling.....	25
1.4 Afbakening van het onderzoek	26
Geografische afbakening	26
Historische afbakening	30
Thematische afbakening	31
1.5 Onderzoeksthema's en deelvragen.....	33
Onderzoeksthema 1: De landschapsopbouw van de marke Hellendoorn	33
Onderzoeksthema 2: Ontwikkelingen in het cultuurlandschap van Hellendoorn	33
Onderzoeksthema 3: Lange termijnontwikkelingen van erven en bezitsverhoudingen (1520-1832)	34
Onderzoeksthema 4: Sociale gelaagdheid en de invloed op het dorpslandschap van Hellendoorn en de lokale economie.....	34
Synthese	35
1.6 Bronnen en onderzoeksmethoden.....	36
2 De landschapsopbouw van de marke Hellendoorn	38
2.1 Inleiding	39
2.2 Het fysisch-geografische landschap	39
2.3 Bodemgesteldheid en waterhuishouding.....	46
Bodem	46
Waterhuishouding	51
3 Ontwikkelingen in het cultuurlandschap van Hellendoorn	54
3.1 Inleiding	55
3.2 Het historische cultuurlandschap tot en met de vroege middeleeuwen	55
3.3 De vroegste geschiedenis van het dorp Hellendoorn.....	61
3.4 Het dorp Hellendoorn: 14 ^e - 19 ^e eeuw.	63

3.5	Conclusies	65
4.	Langetermijnontwikkeling van erven en bezitsverhoudingen (1520-1832).....	67
4.1	Inleiding en vraagstelling	68
4.2	Laatmiddeleeuwse erven in Hellendoorn	69
4.3	Erven en bezitsverhoudingen in het schattingsregister van 1520	70
4.4	Erven en bezitsverhoudingen in het register van onderhoudsplichtigen aan de eshekken van 1760	75
4.5	Erven en bezitsverhoudingen in het kadaster van 1832.....	77
4.6	Lange termijnontwikkelingen in het aantal erven (1520-1832).....	81
4.7	Ontwikkelingen van het nederzettingspatroon van Hellendoorn tussen 1520 en 1832	82
4.8	Conclusies	86
5	Sociale gelaagdheid en de invloed op het dorpslandschap en de lokale economie.....	88
5.1	Inleiding en vraagstelling	89
5.2	Sociaal-economische ontwikkelingen in Hellendoorn, 1520-1832	90
	Sociale stratificatie in Hellendoorn	93
5.3	Sociale klassen in het vroegmoderne Hellendoorn: een indeling	97
5.4	Lange termijnontwikkeling van het grondbezit van de sociale klassen.....	98
5.5	Ontwikkeling van de beroepsstructuur van Hellendoorn.....	106
5.6	Invloed van de sociale klassen op de nederzettingsontwikkeling van Hellendoorn	109
5.7	Invloed van de sociale klassen op het cultuurlandschap rond Hellendoorn	112
5.8	Invloed van de sociale klassen op de agrarische economie van Hellendoorn	117
5.9	Conclusies	122
6.	Synthese	124
6	Conclusie.....	125
6.1	Hoofdpijnen en conclusies.....	125
	De landschapsopbouw van de marke Hellendoorn	125
	Ontwikkelingen in het cultuurlandschap van Hellendoorn	125
	Lange termijnontwikkeling van erven en bezitsverhoudingen (1520-1832)	126
	Sociale gelaagdheid en de invloed op het dorpslandschap van Hellendoorn en de lokale economie	127
	Beantwoording van de hoofdvraag.....	128
6.2	Terugkoppeling naar het probleemveld	129
6.3	Discussie en aanbevelingen	131
	Lijst van geraadpleegde bronnen	133
	Archieven.....	133
	Historisch Centrum Overijssel (HCO) Zwolle	133

Historische Kring Hellendoorn Nijverdal	134
Gelders Archief	134
Overige	134
Geraadpleegde personen tijdens het onderzoek	135
Literatuurlijst	135
Websites.....	138
Verantwoording afbeeldingen:.....	138
Bijlagen.....	143
Bijlage 1: Schattingsregister 1520 van de marke Hellendoorn.....	143
Bijlage 2: Vuurstedenregister 1682, aangevuld door Evelyn Ligtenberg	146
Bijlage 3: Onderhoudsplichtige erven aan de hekken op de es.....	148
Bijlage 4: 1520-1832 erfopvolging van de gewaarde erven uit 1520.....	150

Hoofdstuk 1: Inleiding

Figuur 1: Afbeelding van Hellendoorn, vanaf theehuis "de Elf Provinciën", 1947.

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Aan de oostzijde van de Noordelijke Sallandse Heuvelrug ligt het dorp Hellendoorn. Aan de westzijde wordt het dorp begrensd door de Regge, een riviertje dat op veel plekken de scheidslijn vormt tussen Twente en Salland. Dit is echter niet het geval in het dorpslandschap van Hellendoorn, waar de Regge midden in het dorpslandschap ligt. Hellendoorn behoort formeel tot Salland, maar wordt door veel Sallanders niet tot hun regio gerekend, vanwege de ligging aan 'de andere kant' van de Sallandse Heuvelrug. Ook Twentenaren zien Hellendoorn niet als onderdeel van hun regio, wat Hellendoorn maakt tot een grensregio die in veel onderzoek, naar Salland óf naar Twente net buiten het onderzoeksgebied valt.¹

Wél heeft Hellendoorn een fanatieke historische vereniging, die al veel onderzoek heeft verricht naar het eigen dorpsgebied. Misschien ten dele veroorzaakt doordat het een grensregio is die in regionaal onderzoek minder onder de aandacht komt. Zowel in het regionale kwartaalblad *Reggesproake* als via publicaties van *Uutgeverije 'n Boaken* wordt geschreven over de geschiedenis van de huidige gemeente Hellendoorn.² Daarbij wordt vooral de geschiedenis van de kerk beschreven en ook de jongere dorpsgeschiedenis (vanaf ongeveer de Tweede Wereldoorlog). Ook gaat het veel in op kleinschalige gebeurtenissen binnen Hellendoorn, voor dit onderzoek vaak wat minder relevant.

Tot op heden is het onderzoek naar het dorpslandschap van Hellendoorn echter nog zeer beperkt gebleven. De oude situatie van de essen die ingeklemd liggen tussen het dorp en de Sallandse Heuvelrug is nog grotendeels intact en de akkers zijn voor een groot deel vrij gebleven van woningbouw. Dit maakt het dorpslandschap van Hellendoorn interessant voor een studie. De essen zijn mogelijk zeer interessante archeologische vindplaatsen. In het landschap zijn tal van interessante onderzoeksmogelijkheden.³ Ten dele vanwege de geringe woningbouw is ook het aantal opgravingen en (archeologische) onderzoeken op de essen langs de Sallandse Heuvelrug bij Hellendoorn beperkt gebleven. Dit maakt het interessant om een onderzoek uit te voeren naar deze regio en te onderzoeken hoe het huidige dorpslandschap is gevormd. Immers er ligt potentieel een schat aan informatie in de bodem langs de Heuvelrug.

¹ Correspondentie met Evelyn Ligtenberg, januari 2021.

² Bijv. *Tussen Heuvelrug en Regge* en een aantal onderzoeken naar de landgoederen in het dorpslandschap. Zoals *Van Eversberg tot Eerde* en *Van Westflie tot Grimberg*.

³ Correspondentie met Evelyn Ligtenberg, januari 2021.

In maatschappelijk opzicht is het van belang dat de Provincie Overijssel in de nabije toekomst een nieuw Nationaal Park 'Sallandse Heuvelrug en Reggedal' wil gaan nomineren bij de rijksoverheid (Ministerie van LNV). Dit dient een van de Nationale Parken Nieuwe Stijl te worden, waarbinnen naast grote natuurkernen ook ruimte is voor waardevolle agrarische cultuurlandschappen, omdat in die gebieden cultuurhistorische waarden en ecologische waarden vaak samengaan. De komende jaren zal voor deze nieuwe nominatie veel nieuw onderzoek worden verricht, waaronder ook de opstelling van een regionale landschapsbiografie voor dit gebied. Deze scriptie kan een bouwsteen vormen voor zo'n toekomstige biografie.

Voor deze scriptie is gekozen enkel het dorpslandschap van Hellendoorn te onderzoeken. Bij meer diepgravend landschapsonderzoek is het namelijk belangrijk om de nadruk te leggen op het bestuderen van microregio's waarbij de onderzoeker met veel detail en diepgang kan schrijven over zijn onderzoeksgebied.⁴ Bovendien is een studie naar het Sallandse Hellendoorn interessant omdat in Oost-Nederland nauwelijks gebruik kan worden gemaakt van modellen van elders. Het is een zeer specifiek landschap met veel lokale verschillen. Kenmerkend aan Salland is een landschap dat vaak kleinschalig en versnipperd is.⁵

Deze scriptie vormt een onderzoek naar de historische bezitsverhoudingen in het dorpslandschap van Hellendoorn, waarbij achterhaald wordt hoe het dorpslandschap is opgebouwd en welke partijen de voornaamste actoren waren. Hoe was het bezit verdeeld en hoe was de sociale stratificatie binnen het dorpslandschap? De landschapsopbouw, dorpsvorming, bezitsverhoudingen en de sociale gelaagdheid binnen het dorpslandschap komen in deze studie aan bod. Ook worden de agrarisch-economische ontwikkelingen die binnen Hellendoorn plaatsvonden in een breder perspectief geplaatst. Waarin de wisselwerking tussen het landschap en de economische ontwikkeling nader onderzocht kan worden. Bovendien biedt dit de mogelijkheid de lokale ontwikkelingen binnen de marke van Hellendoorn te vergelijken met grotere regionale en landelijke ontwikkelingen.

⁴ H.M. van der Velde, *Wonen in een grensgebied: Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr.)* (Amersfoort: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, 2011), 270.

⁵ Van der Velde, 270.

1.2 Stand van het onderzoek

Bewoning en landschap

Voor het onderzoek naar de archeologie van de zandlandschappen van Oost-Nederland zijn *Reliëf in tijd en ruimte* van Van Beek en *Wonen in een grensgebied* van Van der Velde twee belangrijke studies. Hierin worden de ontwikkelingen van het landschap van Oost-Nederland onderzocht van prehistorie tot en met middeleeuwen. Hoewel deze scriptie zich richt op de periode ná de middeleeuwen dienen beide onderzoeken een uitstekende basis voor het onderzoek naar de vroegmoderne tijd.

Volgens Van Beek is het gebrek aan kennis over de vroegste nederzettingsgeschiedenis in Salland onder andere toe te schrijven aan het relatief geringe aantal opgravingen dat plaats heeft gevonden. In Twente, waar het aantal opgravingen behoorlijk groter is, is er een beter inzicht in de vroege bewoningsgeschiedenis.⁶ Ook benadrukt Van Beek de grote hoeveelheid vondsten in het IJsseldal. Echter is niet te zeggen of het grote aantal archeologische vondsten komt door het intensieve onderzoek dat uitgevoerd is of doordat daadwerkelijk sprake was van een grote bewoningsintensiteit.⁷

Volgens Van der Velde zijn de grotere dekzandeilanden en stuwwalkoppen in Twente en Salland al vanaf de bronstijd (3000- 800 v. Chr.) continu bewoond geweest. Als voornaamste redenen voor het bewoond blijven van het landschap noemt Van der Velde de verscheidenheid aan landschappen als wel de versnippering en kleinschaligheid. Vanwege de kleine dekzandruggen was het verplaatsen in veel mindere mate aan de orde dan op de grote zandlandschappen van Drenthe en Brabant, waar veel meer bevolkingsdynamiek was in de middeleeuwen.⁸

Door periodiek te verplaatsen in het landschap en akkers braak te laten liggen werden telkens nieuwe akkers ontgonnen. Zo werd langzaam een groot deel van Oost-Nederland in cultuur gebracht. Op die manier zwierven de erven als het ware door het landschap. De locatie van de oude boerderij werd vaak gereedgemaakt voor landbouw en schoof daarmee achter

⁶ Roy van Beek, *Reliëf in tijd en ruimte: Interdisciplinair onderzoek naar de bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen* (Wageningen: Proefschrift Wageningen Universiteit, 2009), 48-49.

⁷ Van der Velde, 259.

⁸ Van der Velde, 259.

de boerderij aan.⁹ Deze nederzettingen kende haar bestaan van ongeveer de Late-Bronstijd tot de Midden-IJzertijd. Boeren bleven ongeveer een tot twee generaties op een erf om vervolgens weer iets verder op te schuiven.¹⁰

Gedurende de Midden-IJzertijd (500-250 v. Chr.) kwamen erven steeds meer op een vaste plek te liggen. Dit proces ging door tot in de middeleeuwen. De oudste middeleeuwse bewoning was veelal geconcentreerd op de meest aantrekkelijk gelegen gronden. Waarna in de verdere eeuwen een verdichting van het bewoningspatroon plaatsvond. Ook werden andere dekzandkoppes in de nabijheid ontgonnen en bewoond.¹¹

Van Beek deelt Oost-Nederland op in drie verschillende landschappen met elk een eigen fysisch-geografische geschiedenis, Hellendoorn valt in de regio met stuwwallandschappen.¹² Dit is gezien de ligging op de flank van de Sallandse Heuvelrug ook logisch. Daarnaast kenmerkt de omgeving van het dorp zich door een groot aantal stuwwalkoppen. Hierin komen onder andere de belangrijkste lijnen van de historische bewoningsgeschiedenis aan bod.¹³ De dekzandlandschappen in Oost-Nederland kennen al een lange bewoningsgeschiedenis met een zekere continuïteit. Zwervende erven typeren het landschap.¹⁴ Het wonen langs de flanken van de zandrug was aantrekkelijk, waarbij gebruik kon worden gemaakt van zowel de lagergelegen natte omgeving van de Regge, als van de hoge en droge landen op de Sallandse Heuvelrug. De aanwezigheid van een beek of kleine rivier heeft altijd een belangrijke aantrekkingskracht gehad op zowel prehistorische als historische bewoners. Daarom zijn langs de Regge – en zeker ook in de omgeving van Hellendoorn – een grote dichtheid aan zowel prehistorische als ook Romeinse en vroegmiddeleeuwse vindplaatsen te verwachten. Het middeleeuwse cultuurlandschap kende dus een zeer lange voorgeschiedenis als aantrekkelijke vestigingslocatie.

⁹ T. Spek, "Zwervende erven komen tot rust. Esdorpen en boerderijen," in *Landschapsbiografie van de Drentsche Aa*, ed. T. Spek (Assen: Koninklijke van Gorcum, 2015), 182-212.

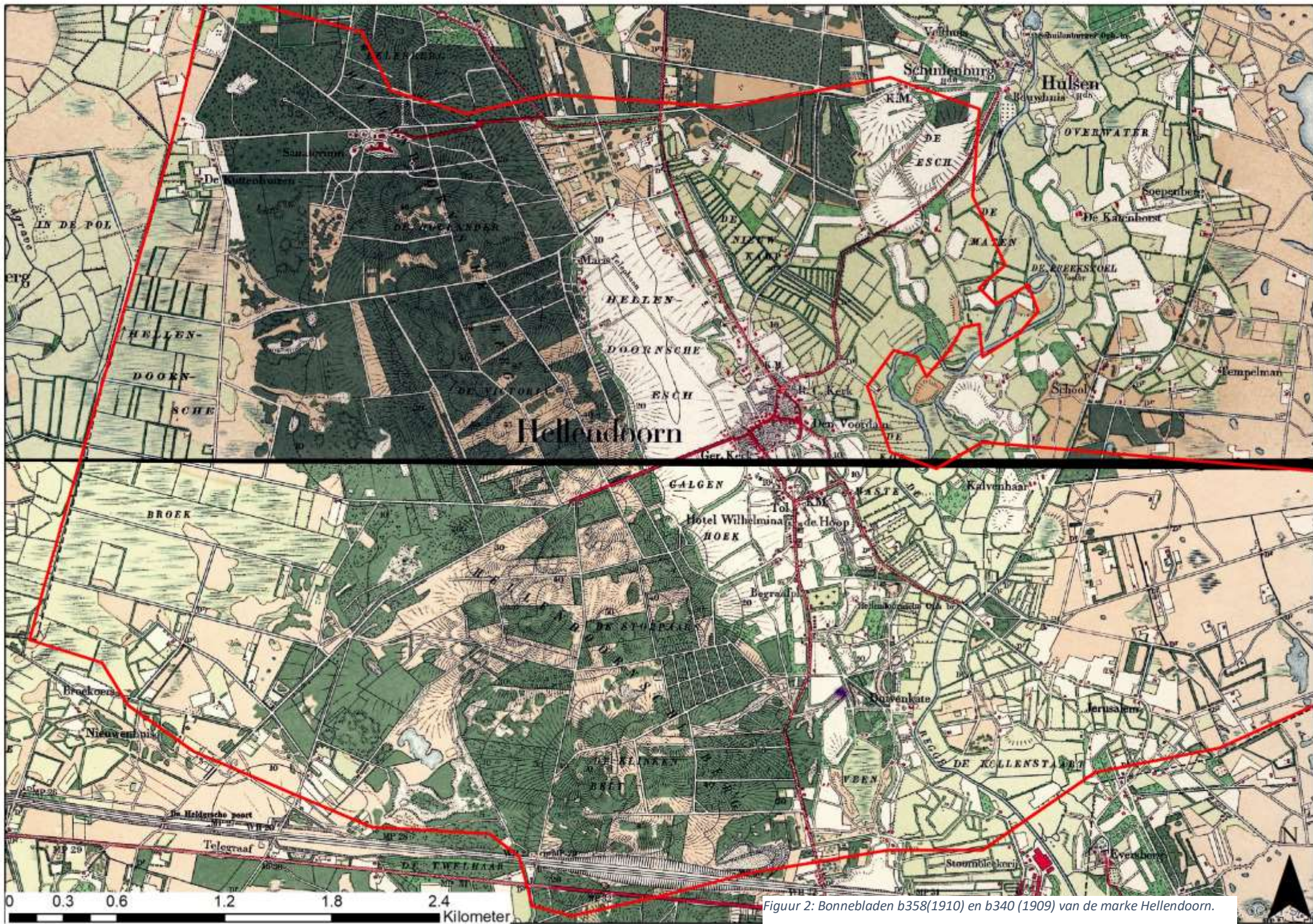
¹⁰ T. Spek et al., *Mens en land in het hart van Salland: Bewonings- en landschapsgeschiedenis van het kerspel Raalte* (Utrecht: Matrijs, 2010), 70-74.

¹¹ Van der Velde, 271-276.

¹² Van Beek, 102.

¹³ Van Beek, 45.

¹⁴ Van der Velde, 281.

Figuur 2: Bonnebladen b358(1910) en b340 (1909) van de marke Hellendoorn.

Van Beek geeft een nauwgezette beschrijving van de bewoningsgeschiedenis van het Oost-Nederlandse landschap tot de late middeleeuwen. Enerzijds woonden mensen in geconcentreerde kerkdorpen, waar Hellendoorn een voorbeeld van is, hier vond vaak enige vorm van nijverheid plaats naast het boerenbestaan, anderzijds werd gewoond in verspreid door het landschap liggende boerderijen.¹⁵ Deze beide liggingen zijn in het huidige landschap nog goed herkenbaar. De geconcentreerde kerkdorpen bestaan nu vaak nog en zijn ook nu de meest prominente bewoningscentra, de verspreid gelegen boerderijen zijn vooral te herkennen als het huidige en voormalige kampenlandschap.

Van der Velde beschrijft in een zeer uitvoerige studie over de fysisch-geografische en historisch-geografische geschiedenis van Salland, waarbij hij in hoofdstuk 7 specifiek in gaat op de regio rond Raalte. Hierin verwijst hij ook naar *Van Hunnepe tot de zee*, ook deze studie vormt een interessante bron voor de studie naar de bewoningsgeschiedenis en landschapsopbouw.¹⁶ In *Mens en land in het hart van Salland* is ook onderzoek gedaan naar het kerspel Raalte, gelegen in het hart van Salland.¹⁷ Hoewel Hellendoorn buiten deze regio ligt kan in het onderzoek naar het historische cultuurlandschap van het dorp Hellendoorn gebruik worden gemaakt van de opgedane kennis in het hart van Salland. Beide dorpen hebben een aantal overeenkomsten in de landschapsopbouw en ook grenzen beide kerspels aan elkaar. Bovendien bieden de studies tal van handige inzichten in het onderzoeken en reconstrueren van oude dorpslandschappen (in Salland). In de studie naar Raalte wordt een belangrijke rol toebedicht aan middeleeuwse bezitsverhoudingen. Door te inventariseren welke van oorsprong domaniale goederen (hofhorige goederen) er in de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd in het kerspel Raalte voor kwamen, heeft Spek met vrij grote nauwkeurigheid de oudste bewoningskernen van het middeleeuwse landschap kunnen lokaliseren, daterend uit de periode van ca 800 – ca 1100. Daarnaast kon ook in kaart worden gebracht hoe de ontginningen in de volle middeleeuwen (twaalfde – dertiende eeuw) en de late middeleeuwen (veertiende - vijftiende eeuw) verliepen. Wellicht dat deze techniek van ‘retrospectieve bezitsreconstructie’ ook langs de Regge tot goede resultaten kan leiden.

In de boeken *Nieuwe speurtocht door Oud-Hellendoorn* en *Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen* heeft regionaal historicus Ponsteen veel geschreven over de geschiedenis

¹⁵ Van Beek, 90-92.

¹⁶ Theo Spek, Frits David Zeller en Edwin Raap, *Van de Hunnepe tot de zee: De geschiedenis van het Waterschap Salland* (Kampen: ijsselakademie, 1996)

¹⁷ Spek et al. *Mens en land*, 11.

van het dorp. Ponsteen gaat voornamelijk in op losse kwesties en behandelt dit in enkele pagina's. Beide boeken bieden inzichten in de historische bezitsverhoudingen in Hellendoorn en in de dorpsontwikkeling. Hellendoorn als dorp is vermoedelijk rond 1000 na Christus ontstaan, op een plek waar in de geschiedenis al vaker bewoning is geweest. De oudste vondsten op de Sallandse Heuvelrug nabij Hellendoorn dateren van ca 800 voor Christus.¹⁸ Vervolgens heeft het kerkdorp zich vanaf ongeveer 1050 langzaam ontwikkeld en kreeg het in toenemende mate een belangrijkere positie in de regio. Hoewel Ponsteen in enkele hoofdstukken de ontwikkeling van het oude Hellendoorn beschrijft is nog veel onbekend. Deze scriptie probeert dieper in te gaan op de ontwikkeling en vult hiaten in de kennis van de dorpsontwikkeling.

Bezitsverhoudingen

Salland was volgens het onderzoek van Spek *et al.* grotendeels in eigendom van grootgrondbezitters. Een kleine tweehonderd personen en instellingen hadden aan het eind van de late middeleeuwen de ongeveer 1500 Sallandse boerderijen in bezit. De bisschop maakte veelal aanspraak op de beste grond in deze streek. Bovendien was één op de drie boerderijen, destijds in bisschoppelijk bezit.¹⁹ De minder belangrijke personen en instellingen kregen vaak 'de tweede keus'. Zo beschrijven studies bijvoorbeeld dat de marke Noetsele, gelegen in het kerspel Hellendoorn, tot eind zestiende eeuw voor een grootdeel in bezit was van verschillende geestelijke instanties.²⁰ In dit onderzoek kan met deze kennis over de grootgrondbezitters worden verder gewerkt door ook specifiek voor het dorp Hellendoorn te kijken wie de grondbezitters waren én welke klassen hier bezit hadden.

Spek *et al.* behandelen bovendien enkele belangrijke instellingen en figuren die invloed hebben gehad op het grondbezit van Salland. Eén van de genoemde partijen zijn de heren van kasteel Schuilenburg, dit kasteel lag nabij de marke Hellendoorn en had ook gronden in het kerspel Raalte. De heren Van den Schulenburg op Ter Molen (de latere havezate Schuilenburg) hadden veel macht, ook vanwege de ligging van het kasteel, bij een belangrijke schutsluis van

¹⁸ A. Ponsteen, *Nieuwe speurtocht door oud-Hellendoorn* (Enschede: Twents-Gelderse Uitgeverij Witkam, 1978), 7-8.

¹⁹ Spek *et al.* *Mens en land*, 103-104.

²⁰ B. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning: Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Utrecht: HES Publishers, 1977)

de Regge. In een poging hun macht uit te breiden zijn de marken van Huls en Hellendoorn gesplitst, waardoor Schuilenburg in de 'eigen' marke Huls kwam te liggen.²¹ Naast Schuilenburg hebben ook andere machtige families een grote invloed gehad op het grondbezit in het dorpslandschap van Hellendoorn. Ester Smit en Dinand Webbink beschreven in twee boeken de twintig (voormalig) landgoederen langs de Regge. Vijf hiervan lagen binnen het dorpslandschap van Hellendoorn. Helaas beperken de auteurs zich tot een overzicht van de voormalige ligging van de landgoederen en noemen zij enkel markante

Figuur 3: De voormalige laan van Hellendoorn naar Schuilenburg, nu bekend als de Schuilenburgerweg.

bewoners.²² De invloed op de omgeving en/of eventuele landelijke bezittingen laten zij ongeroerd.

Het recente proefschrift van Diana Spiekhout over de kastelen in het Oversticht vormt een interessante bron. Hierin wordt onder andere ingegaan op de eigendoms geschiedenis in Salland. In de late middeleeuwen heeft de Bisschop van Utrecht bijvoorbeeld enkele conflicten met de Sallandse adel en wordt met charters de macht van de adel ingeperkt ten behoeve van de bisschoppelijke macht.²³ Ook wordt beschreven hoe de kastelen langs de Regge zijn ontstaan, veelal in de veertiende eeuw en zonder toestemming van de bisschop. Vooral belangrijke oversteekplaatsen langs strategisch belangrijke doorgaande routes lijken de bouw van kastelen sterk bevorderd te hebben, de Schuilenburg is daar een sprekend voorbeeld van. Door de (transport)routes te controleren gingen de kasteelheren invloed uitoefenen op het landschap en op de samenleving.²⁴ De kastelen lagen veelal langs de rivieren of op de randen

²¹ Persoonlijke correspondentie met Evelyn Ligtenberg

²² Ester Smit en Dinand Webbink, *Van Eversberg tot Eerde: Op zoek naar kastelen en landhuizen langs de Regge* (Nijverdal: Uitgeverij 'n Boaken, 2013)

²³ Diana Spiekhout, *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht: De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450* (Utrecht: Matrijs, 2020), 172.

²⁴ Spiekhout, 210-211.

van het keileem- en dekzandlandschap.²⁵ Het dorpslandschap van Hellendoorn is vanwege de ligging aan de rand van het dekzand en langs de Regge een geliefde plek geweest voor het stichten van een landgoed. De woeste gronden nabij de lage en drassige streken waren geliefde plaatsen voor dergelijke kastelen.

Een andere studie die een waardevolle bijdrage levert voor het onderzoeken van de sociale verschillen in Salland is *De havezaten in Salland en hun bewoners* van Gevers en Mensema, waarin zij ingegaan op het leven op de belangrijke havezaten en ook hoe deze hun invloed hebben uitgeoefend op het omliggende landschap. Bovendien zijn er geschiedenissen van enkele markante personen op de buitenplaatsen en landgoederen die interessant kunnen zijn als zijstap in dit onderzoek. Daarnaast vertelt het veel over de ontwikkeling van de adel in Salland.²⁶

De landschappelijke dynamiek en de vele ontginningen van de broekgebieden in de middeleeuwen hebben een grote invloed gehad op de locatiekeuze van de kastelen.²⁷ Bij ligging in de broekgebieden hadden de kastelen de mogelijkheid hun grondbezit aanzienlijk uit te breiden tijdens het ontginnen van deze gronden. Immers, de nieuw ontgonnen gronden kwamen in veel gevallen in hun eigendom.

Verder kan gebruik worden gemaakt van *Daarle, ontdekkingen langs erf, esch en wuete* van Bennie Marsman. Darle is een van de markes in het kerspel Hellendoorn en kan daarom dienen als voorbeeld voor de situatie in het dorp van Hellendoorn zelf. In dit boek wordt de geschiedenis beschreven van de boerderijen vanaf 1300 tot 1939, waarbij een grote variëteit aan bronnen gebruikt is om tot een zo volledig mogelijk overzicht te komen. Deze bronnen kunnen in sommige gevallen ook worden gebruikt voor het onderzoeken van de lange termijnontwikkelingen van het grondbezit in de marke Hellendoorn.

Ponsteen schrijft dat rond 1600 bijna alle erven in het kerkdorp Hellendoorn in bezit waren bij de aristocraten en de adel.²⁸ Belangrijke partijen in Hellendoorn waren het huis Rechteren, nabij Dalfsen, en Ter Molen of Schuilenburg, gelegen langs de Regge ten noorden van Hellendoorn. Een middeleeuwse meier (*villicus*) beheerde namens de grootgrondbezitter de hof (*curtis*) en hoflanderijen (*vroonland*) en zorgde op gezette tijden ook voor de inning van

²⁵ Spiekhout, 386.

²⁶ A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten van Salland en hun bewoners* (Alpen aan den Rijn: Canaletto, 1983)

²⁷ Spiekhout, 379.

²⁸ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 11.

de hofhorige lasten – zowel in natura als geld – die de horigen op de verspreid liggende hoeven (*mansii*) van dezelfde grootgrondbezitter in de omgeving jaarlijks moesten opbrengen bij de hof. Soms ontwikkelden meiers zich tot dienstadel (ministerialen) van de bisschop van Utrecht, waarna de hof na het uiteenvallen van het oude domaniale stelsel in de twaalfde en dertiende eeuw vaak plaatsmaakte voor een burcht (mottekasteel).²⁹

De verdeling en eigendom van het grondbezit lag in de vroegmoderne tijd niet zo gemakkelijk als dat in de eenentwintigste eeuw het geval is. Vaak hadden meerdere personen of instellingen bepaalde (deel)rechten op een bepaald erf. Het landschapsbezit had dus een zekere gelaagdheid en het was niet zo dat degene die het hoogst op de ladder stond de meeste invloed had. Een boer die de grond rond zijn boerderij bewerkte hoorde aan alle personen boven hem lasten te betalen.³⁰ De keuzes voor het grondgebruik lagen vaak bij een verpachter die kort op de boeren stond. Vanwege hun positie dichterbij de boeren hadden zij veel meer invloed op hetgeen op het land gebeurde.³¹ Het is daarom interessant uit te zoeken welke verschillende partijen van welke klassen invloed hadden op het grondbezit in Hellendoorn en hoe hun invloed verschilde. Waren bijvoorbeeld vooral de binnenburen de belangrijke bewoners, of hadden de (externe) buitenburen een grotere invloed op het landschap?

Figuur 4 Kasteel Schuilenburg, een schilderij van Herman Bonhof gemaakt naar een tekening van Cornelis Pronk (1733)y

²⁹ Spek et al. *Mens en land*, 107-109.

³⁰ M.E.M. Diederik, *Nederzettingsgeschiedenis en bezitsverhoudingen in het kampenlandschap van appel en hell (Noordelijke Gelderse vallei) tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd* (Groningen, masterscriptie, 2017), 39.

³¹ T. Spek et al, *Mens en land*, 104.

Sociaal-economische ontwikkelingen

Voor de geschiedenis van het platteland van Overijssel kan verder veelvuldig gebruik worden gemaakt van *Mensch en land in de middeleeuwen* en *Een samenleving onder spanning* van agrarisch historicus Slicher van Bath. Deze interdisciplinaire studies behandelen zowel de sociaal-economische als de geografische omstandigheden in Overijssel over een periode van meer dan 1000 jaar. In beide werken geeft Slicher van Bath een uitgebreid overzicht van de samenleving van Overijssel en bespreekt hij belangrijke onderdelen van de samenleving, zoals de markten, de essen, de bevolking en de beroepsstructuur. Hoewel deze beide studies Overijssel als geheel bespreken en daardoor breed in opzet zijn is het zeker interessant ze als bron te gebruiken, vooral omdat ook specifiek geschreven is over de situatie en ontwikkelingen in en rond Hellendoorn

Slicher van Bath bespreekt onder andere de druk op de sociaal-economische situatie die in de zeventiende eeuw ontstond in Overijssel. De landbouw zat vast in het potstalsysteem, waarbij de mest van het vee op stal over het land werd verspreid om te zorgen voor bemesting en daarmee vruchtbaar land. Verdere ontgingen waren niet mogelijk omdat daar meer mest voor nodig zou zijn. Specialisatie was nauwelijks mogelijk vanwege de gebrekkige kwaliteit van de bodem.³²

Hoewel de onderzoeken van Slicher van Bath nog zeker bruikbaar zijn, is in de loop der tijd meer onderzoek gedaan en is op diverse onderwerpen de kennis verbeterd. Trompetter en Van Zanden schreven *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850)* waarin zij aan de hand van nieuwe inzichten en informatie opnieuw onderzoek deden naar de conclusies die Slicher van Bath had getrokken over de situatie in Overijssel vanaf de middeleeuwen. Hierdoor worden nieuwe inzichten verkregen over de samenlevingen op het Overijsselse platteland.³³ Overigens stellen de auteurs dat de studies van Slicher van Bath enorm belangrijke inzichten bieden in de geschiedenis van Overijssel, waardoor het zeer de moeite waard blijft om hem als bron te gebruiken in deze studie. Slicher van Bath vormt volgens hen de basis, waar verder onderzoek op door is gegaan. Nieuwe inzichten en nieuwe technieken hebben volgens Trompetter en Van Zanden nieuwe vragen opgeroepen én nieuwe

³² Slicher van Bath, 730-731.

³³ Cor Trompetter en Jan Luiten van Zanden, *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850)* (Meppel: Giethoorn Ten Brink, 2001), 12-14.

antwoorden gegeven, waardoor in enkele gevallen anders tegen bepaalde uitkomsten van Slicher van Bath kan worden gekeken.

De masterscriptie van Mark Dunnewind over het Kerspel Den Ham biedt voor deze studie naar Hellendoorn ook enkele bruikbare voorbeelden. Dunnewind onderzoekt onder andere de sociale stratificatie van Den Ham. Om dit te kunnen toetsen worden de beroepsstructuur, inkomensverdeling en de bezitsstructuur onderzocht. In Den Ham is sprake van een sterke verkeuring van het boerenbedrijf, door splitsingen worden bedrijven steeds kleiner. De marke ontgon veel nieuwe gronden om ervoor te zorgen dat ook nieuwe boerenbedrijven konden ontstaan, zodat het aantal splitsingen wat af kon nemen.³⁴

De grootgrondbezitters waren gebaat bij het ontstaan van extra landbouwgrond aangezien zij zo meer inkomsten konden genereren. Dit was vaak anders bij de markegronden waar veel protectionistischer werd gereageerd op het ontginnen van extra grond.³⁵ Dunnewind beschrijft daarnaast de continue conflicten rond de markegronden. Boeren probeerden dikwijls voor eigen gewin op de rand van het cultuurland een bedrijfje te stichten en hoopten dat zij daar gevrijwaard konden boeren. In de zeventiende eeuw namen spanningen in de marke toe vanwege discussies over de schaarse landbouwgrond.³⁶ Hoewel de marke als onderwerp niet uitvoerig aan bod komt in deze scriptie zal toch zijdelings worden gerefereerd naar de marke, bovendien zal de marke, als grootgrondbezitter, wel worden behandeld in deze studie.

Agrarisch-economische ontwikkelingen

De ontwikkelingen in het landschap en het grondbezit in Hellendoorn hebben een grote wisselwerking met de agrarisch-economische ontwikkelingen die plaats vonden in de onderzochte periode. Immers was er een nauw verband tussen de hoeveelheid beschikbaar land, de hoeveelheid woeste grond en de mogelijkheden om nieuw land te ontginnen. Tot in de zeventiende eeuw was de omvang van het cultuurland in Salland nauwelijks meer dan vijf

³⁴ Mark Dunnewind, *Van Golden Kamp tot het Armenland: Een interdisciplinaire studie naar de samenhang van de landschapsopbouw, het nederzettingspatroon en de sociale gelaagdheid in het kerspel Den Ham (circa 1300 – circa 1800)* (Ommen: Masterscriptie Landschapsgeschiedenis, 2020), 116-129.

³⁵ J.A.J. Vervloet, *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen* (Wageningen: Pudoc, 1984), 50-53.

³⁶ Dunnewind, 13.

procent van het totale landoppervlak.³⁷ De landbouwkennis ontwikkelde zich aanzienlijk en continu werd gezocht naar de maximale opbrengst zonder dat het land er onder zou lijden, de landbouw werd geleidelijk productiever.³⁸

Van Zanden beschrijft in zijn proefschrift *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* dat de Oost-Nederlandse zandgronden leken op een peasant-economie, maar dat wel degelijk sprake was van groei en intensivering. Maatregelen in de landbouwsamenleving zorgden volgens Van Zanden voor een economie die de markt op afstand hield. Enkele van deze maatregelen waren:

- Pacht in natura; marktprijzen hebben geen invloed op de pachter;
- Weinig arbeidsdifferentiatie; veel boeren doen vrijwel alles zelf;
- Lage productiviteit;
- Het hele gezin werkt op de boerderij;
- Om een bestaansminimum te geven krijgen ongewaarden toegang tot de gronden van de marke;
- Overbelasting van de markegronden wordt voorkomen.³⁹

Jan Bieleman geeft ongeveer een gelijk beeld in zijn proefschrift *Boeren op het Drentse zand 1600-1910*. Er vonden volgens hem op de Drentse zandgronden continu aanpassingen plaats aan sociale, economische en demografische ontwikkelingen.⁴⁰ Verder beschrijft Bieleman de overgang van extensieve, kleinschalige en handmatige landarbeid naar een intensievere en grootschaligere manier van produceren. Ook beschrijft hij de wisselwerking tussen de ontwikkelingen in de landbouw en de sociaal-economische ontwikkelingen die hiermee gepaard gingen.⁴¹ Hoewel dit onderzoek gedeeltelijk een andere periode behandelt zullen de uitkomsten van het onderzoek van Bieleman in grote lijnen vergelijkingsmateriaal opleveren voor de ontwikkelingen in Hellendoorn.

³⁷ H.B. Demoed, *Mandegoed Schandegoed: De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19^e eeuw* (Zutphen: De Walburg pers, 1987), 16.

³⁸ Demoed, 21-22.

³⁹ Jan Luiten van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Wageningen: Agrarische Geschiedenis, 1985), 18-25.

⁴⁰ Jan Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910: Een nieuwe visie op de oude landbouw* (Utrecht: HES Uitgevers, 1987), 663-676.

⁴¹ Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 677-688.

Boeren in Nederland, ook van de hand van Bieleman, is een tweede bron die goede inzichten geeft in de ontwikkelingen in de landbouw(samenleving) van 1500 tot 2000. Bieleman beschrijft in deze studie voor een groot deel de periode die in deze scriptie naar Hellendoorn ook centraal staan. Bieleman gaat weliswaar in op de ontwikkelingen die plaatsvinden door heel Nederland heen, maar omdat Overijssel en Salland aan bod komen is het onderzoek bruikbaar. Bieleman gaat onder andere in op de verkeustering, de vergaande bevolkingsontwikkeling en de versplintering van de erven die plaats vond vanaf ongeveer 1650 en welke gevolgen dit heeft gehad voor de landbouwsamenleving.⁴²

1.3 Probleemstelling

Zoals reeds is benoemd is tot op heden veel geschreven over de geschiedenis van Oost-Nederland. Naar verschillende onderwerpen is in deze regio onderzoek gedaan en daarmee worden de kennislacunes steeds verder opgevuld. De kennis over de bewonings- en bezitsgeschiedenis komt steeds vaker onder de aandacht, bijvoorbeeld bij het herstellen van de landschappen en het terugbrengen van historisch beheer.⁴³ Er is veel interesse om beheer terug te leiden op oude historische gebruiken.

Hellendoorn als een grensgebied binnen Salland, maar vaak niet tot Salland gerekend is een gebied waar nog veel onderzoek niet gedaan is, hoewel enkele historisch-geografische onderwerpen nader onderzoek verdienen. Zowel de Sallandse Heuvelrug als ook het Reggedal zijn binnen het vakgebied van de landschapsgeschiedenis (historische geografie) nog nauwelijks diepgaand onderzocht. Het zeer gevarieerde dorpslandschap van Hellendoorn op de overgang van beide landschappen, met gronden ten oosten en westen van de Sallandse Heuvelrug en ook ten oosten en westen van de Regge bieden een interessante spreiding. Hoe kan het dat grond aan weerszijden van dit soort prominente natuurlijke grenzen toebehoorde aan het dorpslandschap van Hellendoorn? Hoe was de grond verdeeld en zijn er opvallende kenmerken te herleiden uit de historische ontwikkeling van het grondbezit?

Door middel van een onderzoek naar de historische ontwikkelingen van de bezitsverhoudingen en de sociale gelaagdheid in het grondbezit wordt een geografische

⁴² Jan Bieleman, *Boeren in Nederland: Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam: Boom, 2008), 251.

⁴³ Martijn Horst, *Nationaal Park Sallandse Heuvelrug en Twents Reggedal*, Landschap Overijssel (15 december 2020)

reconstructie gemaakt van de historische bezitsverhoudingen in het dorpslandschap van Hellendoorn. De voor dit onderzoek centraal staande vraagstelling luidt: *“Hoe ontwikkelden de bezitsverhoudingen in het dorpslandschap van Hellendoorn zich tussen 1520 en 1832 en welke invloed had de agrarisch-economische ontwikkeling op het dorpslandschap?”*

Het beantwoorden van deze hoofdvraag moet ervoor zorgen dat een deel van de kennislacune over het dorpslandschap van Hellendoorn gevuld kan worden. Door een interdisciplinair onderzoek uit te voeren kunnen de bezitsverhoudingen in het historische dorpslandschap gereconstrueerd worden. Daarmee kan een inzicht worden gegeven in de ontwikkeling van het dorp Hellendoorn en de sociale gelaagdheid binnen de dorpsamenleving in de Nieuwe Tijd.

De sociale stratificatie wordt onderzocht door inzicht te bieden in de bezitsverhoudingen. Welke klassen in de samenleving hadden welke grond en hoeveel grond in bezit? Voor de negentiende eeuw is het mogelijk om te kijken naar de bezitsstructuur, beroep en inkomensverdeling binnen de dorpsamenleving. Hierdoor kan gedetailleerder worden onderzocht hoe de sociale gelaagdheid in elkaar stak. Daarnaast wordt aan de hand van de reconstructies van het grondbezit de verkeutering nader onderzocht.

1.4 Afbakening van het onderzoek

Geografische afbakening

Het onderzoek naar de bezitsgeschiedenis vindt plaats binnen de marke Hellendoorn, ook wel bekend als kerkdorp Hellendoorn. Dit gebied omvat een deel van de noordelijke Sallandse Heuvelrug, gronden ten oosten en westen van de Regge. Zuidelijk is de grens die met de grenzen van het dorpslandschap van Nijverdal. Nijverdal is tegenwoordig aanzienlijk groter dan Hellendoorn, maar tot in de negentiende eeuw was Hellendoorn de belangrijkste plaats in het schoutambt. Nijverdal is een in de negentiende eeuw gesticht dorp in de marke Noetsele en kreeg vanwege de fabrieken die er kwamen een aanzienlijke toestroom van arbeid en bevolking, waardoor het uit kon groeien tot de grootste plaats binnen het voormalige Schoutambt Hellendoorn.⁴⁴

⁴⁴ <https://www.hkhn.nl/nijverdal-tot-1945/>

Een extra kanttekening die moet worden geplaatst is dat het huidige dorp Hulsen binnen het dorpslandschap van Hellendoorn valt en de landschappen ten noordoosten van het onderzochte dorpslandschap van Hellendoorn toebehoren aan Hulsen. De vroegere marke Hulsen lag namelijk veel noordelijker, ongeveer een kilometer, dan de ligging van het huidige dorp. Pas rond 1800 komt Hulsen voor als dorp op huidige locatie.⁴⁵ Binnen de afbakening voor dit onderzoek is het zodoende logisch om de historische markegrenzen te hanteren, ook omdat het onderzoek grotendeels gericht is op de periode vóór 1800 en daarmee ligt het landschap van het huidige dorp Hulsen in deze onderzoeksperiode in het dorpslandschap van Hellendoorn. De locatie van het huidige Hulsen is van oorsprong eigenlijk het gehucht Kollenstaart.⁴⁶

De marke van Helendoorn had voortdurend conflicten met de marken van Haarle, Notter, Dammarke en Hulsen over de ligging van de grenzen. De steen op de scharlenbelt was een van de belangrijke punten waarop de grenzen gebaseerd waren.⁴⁷ Met Haarle waren afspraken gemaakt over het grondgebruik langs de Regge, zo mocht de marke van Haarle vee weiden op de broeklanden langs de Regge in de marke Hellendoorn. Hulsen had daarnaast het recht op medegebruik van de velden van Hellendoorn alwaar zij schapen mochten weiden, Hellendoorn ontving hiervoor een vergoeding.⁴⁸

De veranderende loop van de Regge kon bovendien zorgen voor het ontstaan van landbouwexclaves van Hulsen aan de “Hellendoornse zijde” van de rivier, waartoe vervolgens de grond over kon gaan van de ene naar de andere Marke. Dit vond onder andere plaats op 10 juli 1786 en 10 maart 1789. Waar in de markeboeken wordt beschreven over exclaves nadat de rivier een andere stroombedding had gevonden.⁴⁹

In de afschriften van de markeboeken van Hellendoorn worden de grenskwesties meermaals besproken. Alsmede de oorsprong van de ligging van de grenzen, die veelal werd bepaald ná een conflict waarbij een van de marken werd beticht op de grond van de andere marke werkzaamheden te hebben verricht. Zo staat geschreven op 20 juni 1604:

⁴⁵ F.R.P.M. Miedema, “Hulsen: Plangebied Noord-Zuid verbinding Hellendoorn-Hulsen,” *Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek*, BAAC onderzoeks- en adviesbureau (januari 2013), 19.

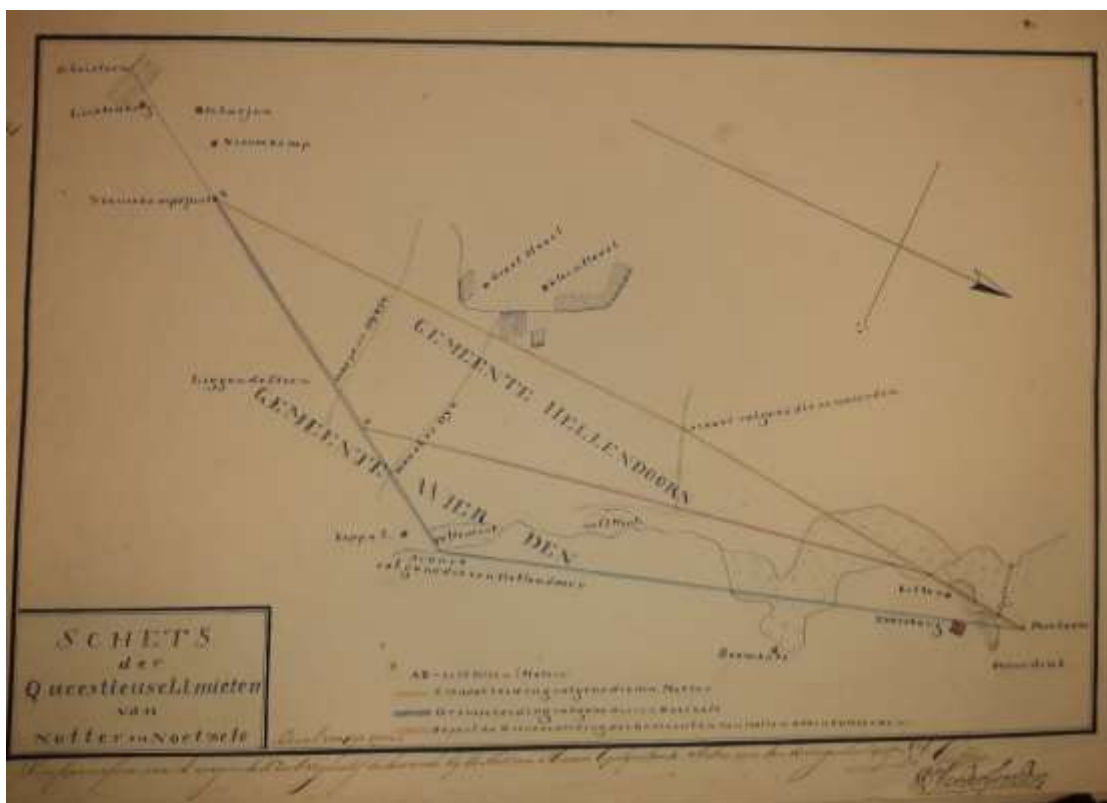
⁴⁶ Persoonlijke correspondentie met Evelyn Ligtenberg, 2 februari 2021.

⁴⁷ Historisch Centrum Overijssel (HCO), toegangsnr. 969, Gemeente archief Zwolle, inv.nr. 61.

⁴⁸ HCO, Toegangsnr. 0003.1 Staten van Overijssel..., inv.nr. 3766 Stukken over het gebruik van gemene gronden 1518-1708.

⁴⁹ Historische Kring Hellendoorn Nijverdal (HKHN), transcriptie van Statenarchief 3766/3767 Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1710-1814, 157-159.

“tot vermindering wijderer onlusten een markpaal gestelt sal worden int venne bij der torffkuilen gehoerig tot den Huise ten Dam... ..de gemelde marckpaal ter plaetse voorschreven dienen tot een eewig onwedder roepelick laek offte markpael.”⁵⁰

Figuur 5: Kaart van een grensconflict in 1817 tussen Wierden en Hellendoorn. Volgens Wierden lag de grens langs de gele lijn, Hellendoorn was van mening dat de blauwe lijn de rechtmatige grens was. De rode lijn is opgetekend als compromis.

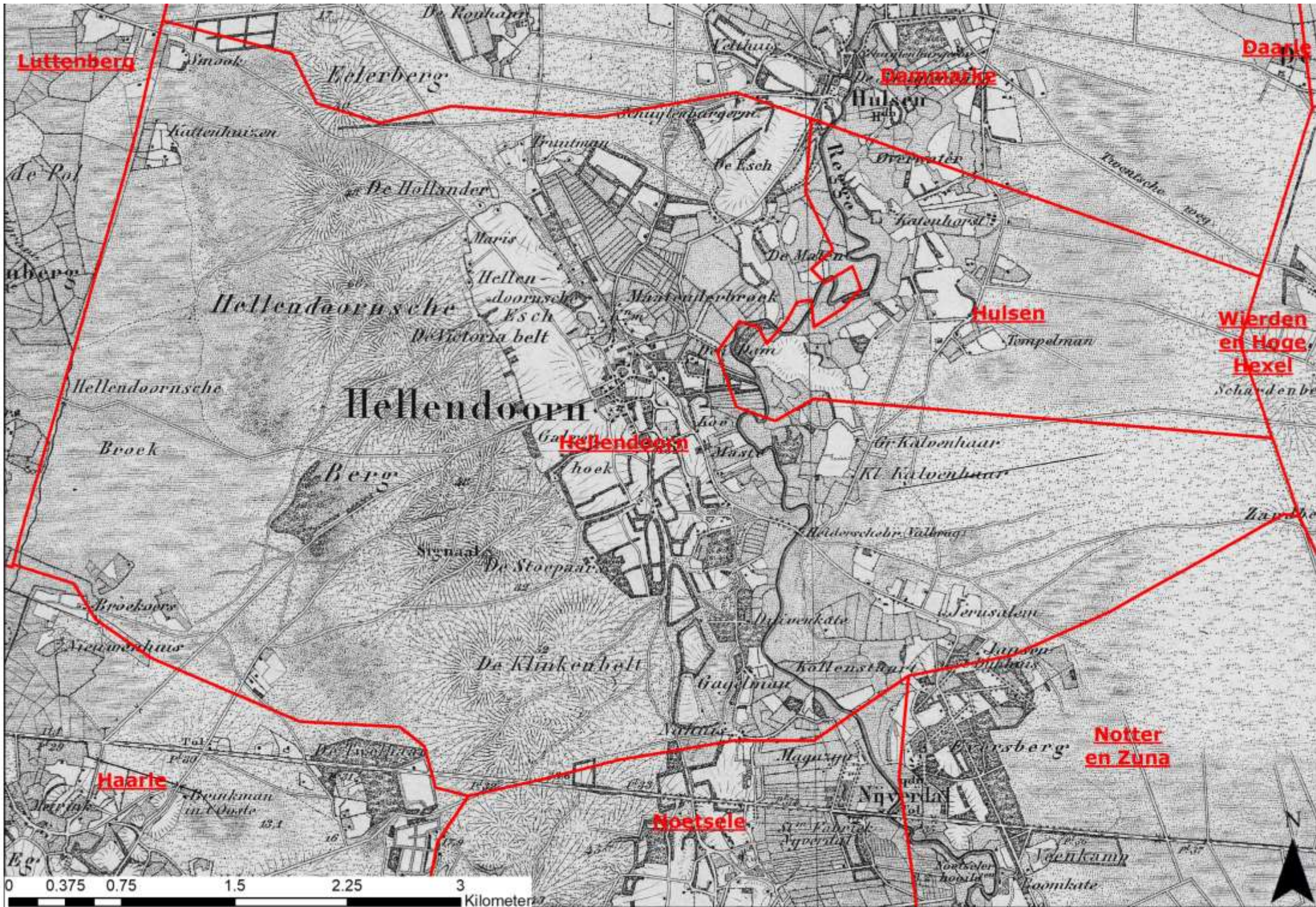
Deze *torffkuil* is vermoedelijk het *Gagelmansveentje* bij Gagelman (fig. 14) gelegen in het zuiden van de marke Hellendoorn, in de richting van Noetsele. Ook met buurmarke Haarle volgt enkele jaren later een conflict. *“...buyten der Haerler limiten gegraeven sij, waardoor schier komstig abuis en infractie van der Hellendoorner possessie soude kunnen komen...”*⁵¹ Wederom betreft het een conflict waarbij de ligging van de grens niet duidelijk is, ofwel de marke van Haarle haar grondbezit probeert te vergroten met Hellendoorns grond. Ook zijn er conflicten over het verplaatsen van de markegrenspalen.⁵²

Hellendoorn grenst aan de marken Dammarke, Luttenberg, Haarle, Noetsele, Notter en Zuna, Wierden en Hoge Heksel en Hulsen.

⁵⁰ HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1502-1710, 61.

⁵¹ HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1502-1710, 78.

⁵² Evelyn Ligtenberg, “De marke Hellendoorn,” *Reggesproake* 10, nr. 4 (2002), 13.

Figuur 6: TMK zwartwittekening, kaartblad 28. Met een rode lijn zijn de markegrenzen van Hellendoorn weergegeven

Historische afbakening

Het hier gepresenteerde onderzoek naar de bezitsverhoudingen in het dorpslandschap van Hellendoorn beslaat de zestiende tot en met begin negentiende eeuw. 1520 is gekozen als startpunt van het onderzoek omdat hier uitstekend bronnenmateriaal voor beschikbaar is, namelijk de schattingsregisters van Salland, waarin alle toenmalige boerderijen met eigenaren, pachters en belastingwaarde worden genoemd.⁵³ Deze registers werden gemaakt voor het kunnen innen van de bisschoppelijke belastingen.

De eindperiode van het onderzoek is 1832. Van 1832 is bij het kadaster bekend welke percelen toebehoorden aan welke boerderij. Ook in HISGIS is dit goed raadpleegbaar en daarmee een makkelijk te hanteren referentiepunt. Zodoende heeft dit onderzoek een begin- en eindpunt waarvan de gegevens over het bezit van de boerderijen bekend is. Dit biedt heldere handvatten om de ontwikkelingen in de tussenliggende driehonderd jaar nader te analyseren, waarbij ook het feit dat boerderijnamen in Oost-Nederland doorgaans heel constant zijn ook een belangrijk gegeven is. Dit biedt ook mogelijkheden voor retrospectief onderzoek van de bezitsverhoudingen. Immers kan gebruik worden gemaakt van jongere kaarten (negentiende eeuw) om het bezit te reconstrueren van de tussenliggende periode (o.a. zeventiende- en achttiende eeuw).⁵⁴

Naast de beschikbaarheid van de bronnen voor de genoemde afbakening van het onderzoek zijn ook de ontwikkelingen die in dit tijdperk plaatsvonden een belangrijke reden voor deze onderzoeksperiode. Vanaf de late middeleeuwen groeide de bevolking aanzienlijk. In toenemende mate ontstond druk op het landschap, meer mensen moesten gevoed worden, maar het landbouwareaal kon nauwelijks groeien. Het ontginnen van nieuwe gronden zorgde bovendien voor toenemende druk op de vruchtbaarheid van het land. Dit bracht grote spanningen met zich mee.

De sociaal-economische veranderingen in de driehonderd jaar die in dit onderzoek bestudeerd zijn hebben een grote wisselwerking met het landschap. Vooral aan het eind van de achttiende eeuw veranderde de markt ten gunste van de (grotere) boeren. Hogere prijzen voor graan en lagere kosten zorgden ervoor dat zij steeds welvarender konden worden. De periode was vrij gunstig voor de landbouw in Oost-Nederland, mede hierdoor konden een

⁵³ A.J. Mensema, *Schattingsregister van Salland 1520* (Zwolle: Historisch Centrum Overijssel, 1994), 189-194.

⁵⁴ Spek et al. *Mens en land*, 400.

groot aantal veranderingen plaatsvinden.⁵⁵ Salland kende een grote mate van ongelijkheid in de verdeling van productiemiddelen, met een relatief grote groep bezitsloze arbeiders enerzijds en anderzijds veel grootgrondbezitters. Een sociaal verschil dat vooral in de Sallandse zandgemeentes (waaronder Hellendoorn) zeer duidelijk merkbaar was.⁵⁶ Maar ook dit veranderde, het aantal eigenerfde boeren nam aanzienlijk toe en ook de algehele welvaart steeg.⁵⁷

De onderzoeksperiode eindigt aan het einde van de Nieuwe Tijd. In de eerste decennia van de negentiende eeuw kwamen een groot aantal middeleeuwse rechtssystemen en maatschappelijke instituties tot een einde. Dit had grote gevolgen op de machts-, recht- en grondbezitsverhoudingen, zo zijn de markeverdelingen een onderdeel van deze veranderende systemen. Geestelijke bezittingen gingen over naar wereldlijke machtshebbers als gevolg van deze vernieuwde wetten. Dit zorgde voor aanzienlijke veranderingen in de bezitsverhoudingen aanzienlijk op zijn kop. Ook veranderende het landschapsgebruik aanzienlijk in deze periode.⁵⁸

Thematische afbakening

Omdat de marke van Hellendoorn een behoorlijk groot gebied is en de onderzoeksperiode van driehonderd jaar een behoorlijke tijdspanne is, is besloten gericht te focussen op de ontwikkelingen van het grondbezit van alleen de marke Hellendoorn. Hoewel het interessant zou zijn bijvoorbeeld ook de dorpslandschappen van Hulsen en wellicht Noetsele mee te nemen, vanwege de samenhang met Hellendoorn maar de grote verschillen in de bezitsverhoudingen, maakt dit het te onderzoeken gebied dermate groot dat het focus verliest. Het dorpslandschap van alleen Hellendoorn kent al zodanige variatie dat daar ruim voldoende over geschreven kan worden.

Ook is niet gekozen om te focussen op de markegronden en de ontwikkelingen binnen de marke. Waarschijnlijk is al een scriptie te wijden aan alleen al de markegronden. Wel zullen de marke(gronden) zijdelings aan bod komen in het onderzoek, omdat ook de markegenoten

⁵⁵ Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 39-45.

⁵⁶ J.L. van Zanden en D.J. van der Veen, "Boeren, keuters en landarbeiders: De sociale structuur van Salland aan het begin van de negentiende eeuw," *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 10, nr. 34 (1984): 184-188.

⁵⁷ Trompetter en Van Zanden, 32-33.

⁵⁸ Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 4-5

een collectieve grondbezitter zijn van grond in het dorpslandschap van Hellendoorn. Voor de marke kan bovendien gebruik worden gemaakt van onderzoek van Ponsteen, die al enig onderzoek naar de marke van Hellendoorn heeft gedaan.⁵⁹

De invloed van de sociale gelaagdheid op de ontwikkelingen van het landschap is het voornaamste onderzoeksonderwerp. De gelaagdheid toont invloed op de omvang en ligging van het bezit, maar kan ook in de verdere landschappelijke ontwikkelingen een belangrijke invloed hebben. Er is sprake van wisselwerking tussen de sociaal-economische veranderingen in de periode 1520-1832 en de landschappelijke uitwerking hiervan. Het is interessant te onderzoeken in hoeverre sprake was van een echte wisselwerking of dat een van beide thema's een grotere invloed heeft gehad op het andere onderwerp.

Figuur 7 De Hellendoornsche Esch, nog steeds worden hier vooral akkerbouwgewassen verbouwd. Waar dit vroeger vooral rogge was hebben nu mais en aardappelen de overhand.

⁵⁹ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*.

1.5 Onderzoeksthema's en deelvragen

Om tot een antwoord te komen op de hoofdvraag is het onderzoek opgedeeld in vier deelonderwerpen. Deze deelonderwerpen worden aan de hand van deelvragen nader uitgewerkt. Het onderzoek vormt een wisselwerking tussen de sociaal-economische ontwikkelingen, de landschapsopbouw, bezitsverhoudingen en de dorpsvorming van de marke Hellendoorn. In dit onderzoek staan de ontwikkelingen van de zestiende eeuw tot de vroege negentiende eeuw centraal, waar nodig zal echter ook in worden gegaan op ontwikkelingen buiten deze periode. Waarmee uiteindelijk naar een antwoord op de hoofdvraag kan worden gewerkt.

Onderzoeksthema 1: De landschapsopbouw van de marke Hellendoorn

Het eerste hoofdstuk gaat in op de natuurlijke gesteldheid van het landschap, de onderzoeksvraag die wordt behandeld luidt: *“Hoe is de natuurlandschappelijke opbouw van het landschap rond Hellendoorn?”* Door de vorming van het landschap te onderzoeken komen we meer te weten over de ligging van Hellendoorn in het landschap. Welke natuurlijke processen hebben het landschap gevormd en hoe is de natuurlijke gesteldheid van het landschap. Dit wordt uitgesplitst in verschillende deelonderwerpen zoals geomorfologie, bodemsoort en de hydrologische situatie.

- Wat is de landschappelijke opbouw?
- Wat zijn belangrijke landschappelijke kenmerken van het dorpslandschap?
- Hoe is de bodem opgebouwd?
- Wat is de waterhuishouding in het dorpslandschap en welke invloed heeft dit?

Onderzoeksthema 2: Ontwikkelingen in het cultuurlandschap van Hellendoorn

De tweede onderzoeksvraag luidt: *“Hoe verliep de ontwikkeling van het dorp Hellendoorn en welke landschappelijke aspecten waren hierbij bepalend?”* De dorpsontwikkeling toont belangrijke processen. Waarom ontstond het dorp op deze plek en wat zijn de achterliggende oorzaken en processen van de groei van het dorp. In dit hoofdstuk wordt ook nader ingegaan

op de ligging van de boerderijen en wordt door middel van het achterhalen van de ouderdom van de erven de dorpsontwikkeling nader onderzocht.

- Waarom vestigde men zich in het dorpslandschap van Hellendoorn?
- Wat is de ouderdom van Hellendoorn?
- Hoe heeft dorpsvorming plaatsgevonden vanaf de 14^e tot de 19^e eeuw?

Onderzoeksthema 3: Lange termijnontwikkelingen van erven en bezitsverhoudingen (1520-1832)

Vervolgens wordt in de derde deelvraag nader ingegaan op de historische bezitsverhoudingen. *“Welke landschappelijke ontwikkelingen maakten de bezitsverhoudingen in het dorpslandschap van Hellendoorn door tussen 1520 en 1832?”* Voor het beantwoorden van deze deelvraag worden enkele analyses gedaan van de bezitsverdelingen waarbij een retroperspectieve onderzoeksmethode wordt gebruikt. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een concluderend hoofdstuk waarin de ontwikkelingen door de tijd heen in worden geanalyseerd. Een aantal vragen die in dit hoofdstuk gesteld worden luiden:

- Wat waren de oudste erven in de marke Hellendoorn?
- Hoe was de het landelijke bezit verdeeld in 1520?
- Hoe ontwikkelde dit gedurende de Nieuwe Tijd?
- Hoe was de verdeling van landelijk bezit in 1832?
- Welke ontwikkelingen hebben plaatsgevonden in het landschappelijk bezit en welke processen lagen hieraan ten grondslag?
- Hoe ontwikkelde de nederzetting Hellendoorn tussen 1520 en 1832?

Onderzoeksthema 4: Sociale gelaagdheid en de invloed op het dorpslandschap van Hellendoorn en de lokale economie

Het vierde deelonderwerp gaat nader in op de sporen die de gelaagdheid nalaat in het landschap. De centrale vraag luidt: *“Hoe was de wederzijdse beïnvloeding tussen de sociaal-economische ontwikkelingen en de sociale gelaagdheid van het dorpslandschap en welke wisselwerking was er tussen beide?”* In dit hoofdstuk volgt een analyse van de ontwikkelingen die plaatsvonden in de samenleving. Er wordt gekeken naar de invloed van de agrarische,

economische en sociale ontwikkelingen en welke invloed dit heeft gehad op het landschap van de marke Hellendoorn. Ook wordt gekeken hoe de invloed van het landschap zelf was op de genoemde ontwikkelingen. De vragen die aan bod komen zijn:

- Hoe is de inkomensverdeling in Hellendoorn?
- In hoeverre is er sprake van sociale ongelijkheid in het dorp?
- Wat is de pachtwaarde van de bedrijven en hoe is dit verdeeld?
- Wat waren de sociale klassen in de marke?
- Hoe ontwikkelde de beroepsstructuur van het dorp?
- Welke invloed had de sociale gelaagdheid op de nederzettingsontwikkeling?
- Welke invloed had de sociale gelaagdheid op het cultuurlandschap?
- Welke invloed had de sociale gelaagdheid op de agrarische-economie?

Synthese

In de synthese komen de deelonderwerpen samen en wordt de wisselwerking tussen de onderwerpen geanalyseerd. Hoe hebben de landschapsopbouw, de ontwikkelingen van de bezitsverhoudingen en de sociale ontwikkelingen binnen de marke Hellendoorn invloed op elkaar en op het dorpslandschap van Hellendoorn. Daarnaast wordt ook een antwoord gegeven op de centrale vraagstelling van dit onderzoek.

Verder zal een reflectie volgen op de processen die binnen het dorpslandschap van Hellendoorn voltrokken gedurende de Nieuwe Tijd en hoe dit te plaatsen is in de bredere landelijke ontwikkelingen die plaatsvonden in deze periode. Hierdoor wordt het onderzoek in een breder onderzoekskader geplaatst, waaruit kan blijken in hoeverre de ontwikkelingen binnen de marke Hellendoorn gelijkenissen vertonen met de bredere landelijke ontwikkelingen. Hierin wordt ook benoemd welke toevoeging deze scriptie heeft aan het bredere debat over grondbezit in Salland.

Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een reflectie op het onderzoek en worden aanbevelingen gedaan voor verdere onderzoeken, ofwel naar het dorpslandschap van Hellendoorn of naar de ontwikkelingen in andere marken (in Overijssel).

1.6 Bronnen en onderzoeksmethoden

Omdat Hellendoorn in historisch-geografisch gebied in vele opzichten nog onbekend is, is het noodzakelijk en nuttig een grote variëteit aan bronnen te raadplegen. Het betreft hierbij een combinatie van literatuuronderzoek (deels historiografisch), archiefonderzoek, kaartstudie, raadpleging van fysisch-geografische en archeologische bronnen, als ook toponymisch onderzoek (veldnamenstudie). Het literatuuronderzoek zal voornamelijk het raamwerk vormen waarbinnen het onderzoek naar de historische bezitsverhoudingen wordt uitgevoerd. Zodoende krijgt het onderzoek een inbedding in een breder perspectief, het wordt immers in een grotere onderzoekstraditie geplaatst.

Het archiefonderzoek vormt de kern van het onderzoek. In het archief van de Historische Vereniging Hellendoorn Nijverdal (HVHN) zal onderzoek worden gedaan in de archieven van verschillende ervenoverzichten en volkstellingen. Op die manier kan een reconstructie worden gemaakt van de bezitsverhoudingen in verschillende perioden. Ook kaartmateriaal zal worden geraadpleegd, enerzijds omdat hier de bezitsverhoudingen op aangegeven zijn, anderzijds omdat kaartmateriaal als interessante aanvulling dient bij de scriptie. Daarnaast wordt onderzoek gedaan in de (getranscribeerde) markeboeken, hoewel de merken niet als deelonderwerp in deze scriptie aan bod komen, vormt het wel een goed inzicht in het historische landbezit en belangrijke (sociale) momenten in het dorpslandschap van Hellendoorn. Daarom zal ook deze bron zijdeling worden meegenomen in het onderzoek.

Ook in het Historisch Centrum Overijssel (HCO) zal onderzoek worden gedaan naar kaarten en verdere bronnen die beschikbaar zijn over Hellendoorn tussen 1520 en 1832. Ester Smit, van het HCO, heeft twee boeken geschreven over de landgoederen langs de Regge en heeft daarbij ook diverse interessante bronnen en kennis paraat waar in dit onderzoek verder op in wordt gegaan. Daarnaast is gebruik gemaakt van de archieven van het provinciaal bestuur van Overijssel, waar de oude geschriften geraadpleegd zijn, hiervoor is gebruik gemaakt van paleografie; de kennis van het bestuderen van oude schriften.

Naast de in de archieven te raadplegen kaarten worden ook digitaal (via bijvoorbeeld ARC Map) kaarten bestudeerd. Verder biedt de site HISGIS van de Fryske Akademy een interessante bron. Naast dat hier informatie staat over de kadastergegevens van 1832 biedt het ook een aantal interessante extra kaartlagen. Voor Overijssel zijn niet veel extra bronnen ingevoegd, wat voor bijvoorbeeld Groningen wel gedaan is, dat beperkt de mogelijkheden met

HISGIS. Echter biedt de informatie over 1832 een interessant uitgangspunt voor een retrospectief onderzoek.

Verder vormen de verschillende kadastrale gegevens van 1520, 1830 en eventueel verschillende tussenjaren een belangrijke schakel in dit onderzoek. Voor 1520 zijn dit de schattingsregisters van Salland⁶⁰, en voor 1830 kan gebruik worden gemaakt van de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT) van het kadaster. Verder wordt gebruik gemaakt van een ervenoverzicht van de gemeente Hellendoorn van Evelyn Ligtenberg. Hierbij is aan de hand van de volkstelling van 1748 een overzicht gemaakt van de bekende eigenaren van een groot aantal erven in Hellendoorn.⁶¹ Al heeft dit nog wel enkele hiaten die in dit onderzoek, voor het dorpslandschap van Hellendoorn, ingevuld zullen worden.

Via onder andere het DINO-loket en andere fysisch-geografische kaarten kan bodemkundig onderzoek worden gedaan. Zo kan worden uitgezocht wat de bodemkundige A-locaties waren, de locaties met de beste gronden. Het is interessant om uit te zoeken of deze bodemkundige A-locaties ook de locaties waren die in bezit waren van de hogere klassen.

De ruimtelijke analyses die in GIS zijn uitgevoerd vormen een wezenlijk onderdeel van de studie. Door verschillende kaarten met elkaar te vergelijken is de dorpsvorming van Hellendoorn nader bestudeerd. Het verwerken van het (digitale) kaartmateriaal maakte het ook mogelijk de ligging van de boerderijen nader te reconstrueren en te analyseren.

⁶⁰ Mensema, *Schattingsregister*, 187-206.

⁶¹ Persoonlijke correspondentie met Evelyn Ligtenberg, 6 februari 2021.

2 De landschapsopbouw van de marke Hellendoorn

Figuur 8 Topografisch Militaire Kaart der Nederlanden (nettekening) uitsnede van Hellendoorn (1850) KAARTBLAD 28, 1 RD

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de ontstaansgeschiedenis van het (natuurlijke) landschap van Hellendoorn en de invloed van de mens op dit landschap behandeld. Deze landschappelijke context bepaalt voor een groot deel de oudste gebruiksgeschiedenis van het dorpslandschap van Hellendoorn. Mensen waren erg afhankelijk van de mogelijkheden die de natuur hen bood. De bodem moest droog genoeg zijn om op te bouwen en ook moesten er mogelijkheden zijn voor akkerbouw en het maken van werktuigen.⁶²

In dit hoofdstuk wordt eerst het fysisch-geografische onderzoek van het gebied rond Hellendoorn beschreven. De fysische geografie is een belangrijke factor voor de oudste geschiedenis van het landschap. Er is een sterke verbondenheid tussen de verschillende aspecten (geologie, reliëf, bodemgesteldheid en waterhuishouding) van de landschapsopbouw. Het hoofdstuk zet het dorpslandschap uiteen en vormt daarmee een opmaat naar de verdere analyses rondom dorpsvorming en nederzittingsontwikkeling. De ondergrond is immers een leidende factor in de mogelijkheden bovengronds.

2.2 Het fysisch-geografische landschap

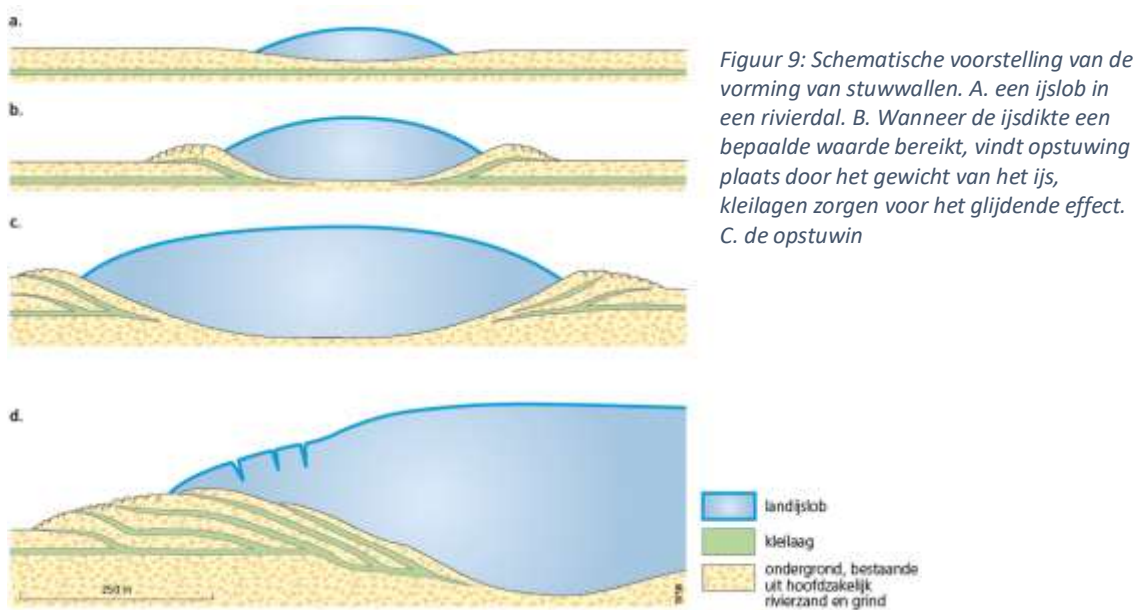
Het dorpslandschap van Hellendoorn is voor een belangrijk deel gevormd tijdens de Saale-ijstijd. Deze koude periode duurde van circa 370.000 tot 130.000 jaar geleden. Een groot ijsfront werd vanuit Scandinavië voortgestuwd en grote delen van noordwest Europa werden bedekt onder een dik pak ijs. In het huidige Nederland gold de Rijn als belangrijke smeltwaterrievier voor de ijsskap. De gletsjertongen van de ijsskap sleten door het landschap en drukten het pakket met zand, grind en leem aan weerszijden van de tong omhoog (fig. 9). Zo werden door een gletsjertong in de IJsselvallei de Sallandse Heuvelrug en de Veluwe stuwwallen gevormd.⁶³

Na de vorming van deze stuwwallen werd het Oost-Nederlandse landschap bedekt met dun landijs, de afzetting van keileem op sommige stuwwallen getuigt nog van dit proces. De

⁶² Spek *et al*, *Mens en land*, 19.

⁶³ E. Stouthamer, K.M. Cohen en W.Z. Hoek, red., *De vorming van het land: Geologie en geomorfologie* (Utrecht: Perspectief Uitgevers, 2015), 171-173.

Sallandse Heuvelrug bestaat bijna volledig uit gestuwde rivierafzettingen van zand-, leem- en grindlagen.⁶⁴

Ongeveer 150.000 jaar geleden warmde het klimaat weer op, de ijskappen smolten af. Hoewel nog enkele ijsfasen voorkwamen ten noorden van Nederland, bleef Nederland in deze fasen een periglaciaal voorland. Dit wil zeggen dat het land nog wel onder invloed stond van de gletsjers maar niet meer met een ijskap bedekt werd.⁶⁵ Het landschap kenmerkte zich door veel smeltwater rivieren, deze voerden langs de stuwwal en voerden het water weg. De Regge vormde een belangrijke toevoer voor het oost-west lopende oerstroombdal van de Overijsselse Vecht en de Reest.

Gedurende het Weichselien (circa 115.000- circa 10.000 jaar geleden) bereikte de landijskap het Nederlandse landschap niet. Wel stond het landschap onder grote invloed van het oprukkende landijs dat tot boven Denemarken en Noordoost-Duitsland reikte. Het landschap van Oost-Nederland laat zich in deze periode kenmerken als een poolwoestijn, met ijzige omstandigheden en permafrost in de bodem.⁶⁶ De koppen van de stuwwallen werden afgevlakt door de wind en zijn daardoor gevormd tot hooggelegen plateaus met steile hellingen (de smeltwaterdalen).⁶⁷ Op de westflank van de Hellendoornsche berg liggen drie

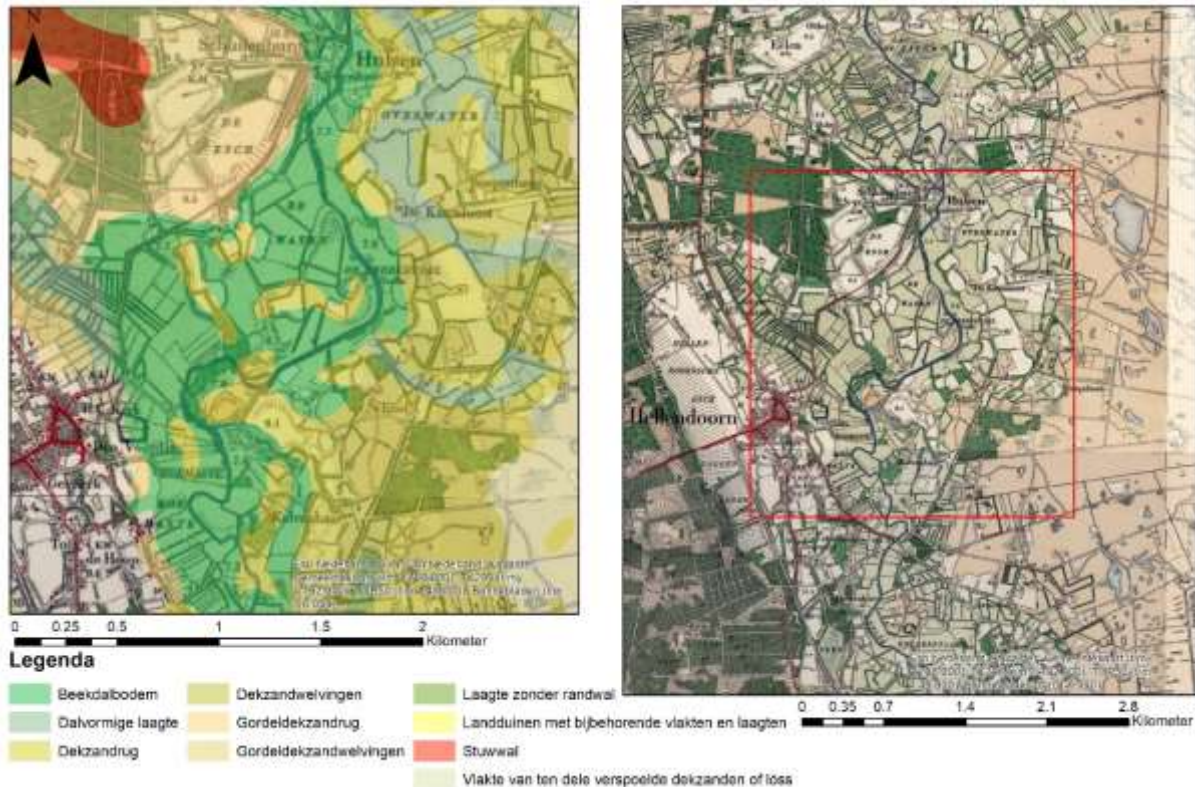
⁶⁴ Van Beek, 137-139.

⁶⁵ Stouthamer, Cohen en Hoek, 173-174.

⁶⁶ Van Beek, 140-141.

⁶⁷ Spek, Zeiler en Raap, 14.

droogdalen, deze zijn echter volledig begroeid met bossen waardoor ze in het huidige landschap niet waarneembaar zijn.

Figuur 10 Uitsnede van Bonnebladen b340 (1909) en b358 (1910) met links een afbeelding van de rivierloop van de Regge en de beekdalbodems. Rechts een uitsnede op grotere schaal met duidelijk de ligging van de kleine percelen en graslanden langs de Regge.

Vanwege de permafrost ontbrak vegetatie vrijwel volledig. Dit zorgde ervoor dat de wind vrij spel kreeg, met als gevolg dat dikke pakketten zand door het landschap werden verspreid.⁶⁸ Ten westen van de Sallandse Heuvelrug zijn hoge dekzandruggen en dekzandplateaus gevormd. Het dekzand heeft gezorgd voor een vlakker en rustiger reliëf op de stuwwal.⁶⁹ De zandvlaktes die gevormd werden langs de oevers van de Regge hadden vrij spel om te verstuiven in de drogere perioden in het Holoceen.⁷⁰ Deze ruggen (geel) liggen vooral in het gebied dat bekend staat als *de Maten* maar ook de overzijde van de Regge (*Overwater*) bestaat voor een belangrijk deel uit deze kenmerkende ruggen. De zandruggen zijn veelal in gebruik als akker omringd met bomen (fig. 9), of zelfs volledig beplant met bomen. Dit staat in contrast met de rest van de gronden langs de Regge die voornamelijk als gras- en hooiland in gebruik zijn geweest.

⁶⁸ Stouthamer, Cohen en Hoek, 193-198.

⁶⁹ Joop Kluwer, *Tussen Dinkel en IJssel: Natuurgebieden in Overijssel*. (Zwolle: Staatsbosbeheer, 1999), 85.

⁷⁰ Miedema, 16.

Figuur 11: Boerderij op het einde van een dekzandrug. Gelegen aan de Regge nabij Schuilenburg, deze boerderij is oorspronkelijk gebouwd in 1850. De boerderij is gelegen aan het uiteinde van de Maten en behoorde toe aan Schuilenburg.

Na de ijstijden, gedurende het Holoceen (circa 10.000 jaar geleden- heden) steeg de temperatuur, wat het klimaat aanzienlijk deed veranderen. De stuwwallen raakten begroeid, eerst met dennenbossen, in een later stadium ook loofbossen. Op de overgang van de Sallandse Heuvelrug naar de lagergelegen dekzandlandschappen vormden enkele broekgebieden door het omhoog komen van kwelwater van de Heuvelrug.⁷¹ Deze natte gebieden lagen aan weerszijden van de Heuvelrug. Over het algemeen was de afwatering ten westen van de Sallandse Heuvelrug relatief goed, het Hellendoornsche broek (fig. 12) vormt hierop een uitzondering vanwege de ligging in een dal tussen Heuvelrug en de hoger gelegen Luttenberg.⁷² Ook langs de oevers van de Regge zijn enkele broekgebieden te vinden. Als belangrijkste oorzaak hiervan zijn het langdurige vlechtende rivierverloop van de Regge en de winterse overstromingen. Vooral de oostelijke Regge-oever kende een veelheid aan moerassige broekgebieden tussen de hogere dekzandruggen.

⁷¹ Spek, Zeiler en Raap, 42.

⁷² Het Oversticht, *Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1940: Beschrijving gemeente Hellendoorn*. (Zwolle: Het Oversticht: 1988), 9.

De stuwwal (rood/ 11B3) van de Sallandse Heuvelrug springt het meest in het oog op de geomorfologische kaart (fig. 12). Deze stuwwal is ook erg bepalend voor de inrichting van het gebied. Ten westen van de stuwwal ligt een vrij omvangrijke gordel van stuifzanden (landduinen) (4L8) die in de historische tijd is opgewaaid vanuit de dekzandgebieden ten westen daarvan. Tegenwoordig is dit stuifzand grotendeels bebost. Het hobbelige reliëf in deze bossen laat de ontstaanswijze als stuifzand nog goed zien, bijvoorbeeld in de Smooksbelten en Heerbelten (*belt* = heuvel). Verder wordt een groot deel van het land bepaald door dekzand en dalvormige laagten. De hoger gelegen dekzandruggen waren veelal in gebruik als akkers. De dalvormige laagten waren natte en drassige gebieden en daardoor niet geschikt voor akkerbouw, deze laagten werden dan ook enkel gebruikt als weide en hooiland.⁷³

Het beekdal van de Regge vormt eveneens een zeer bepalende geomorfologische eenheid binnen het dorpslandschap van Hellendoorn. Deze beek loopt van zuid naar noord, min of meer evenwijdig aan de richting van de stuwwal. Water dat door het beekdal stroomt wordt door de stuwwal tegengehouden en buigt hierdoor af naar het noorden, evenwijdig aan de stuwwal. Tussen de beekdalbodems liggen nog enkele kleinere dekzandruggen, die zijn ontstaan doordat wind zand heeft verstoven.⁷⁴

In veel dekzandlaagten in Salland ligt nog een laag mesotroof broekveen in de bodem. Deze gebieden staan bekend als *broekgebieden*, afgeleid van het Germaanse woord *broka* dat 'moeras' betekent.⁷⁵ Het Hellendoornsche Broek ligt aan de westkant van de vroegere marke op de overgang van de hoogtes van de Sallandse Heuvelrug naar het lagergelegen zandlandschap ten westen. Bovendien zorgde de Luttenberg, ten westen van het broekgebied, nog eens voor een versterkte komvorming. In dit gebied zorgden de aanvoer van kwel- en oppervlaktewater én de trage afvoer van het water voor een nat gebied. Waardoor het lange tijd nauwelijks bruikbaar was voor landbouw. Rond 1900 zijn deze broekgebieden ontgonnen, net als veel van de heidegronden.

Waar het ontginnen van de landen in het Reggedal amper loonde vanwege de slechte ontwatering, lijkt het ontginnen van de broekgebieden meer succes te hebben gehad.⁷⁶ Op de

⁷³ "Dekzandlandschap," Landschap Overijssel, geraadpleegd op 4 september 2021, <https://www.landschapoverijssel.nl/streekeigen/dekzandlandschap>.

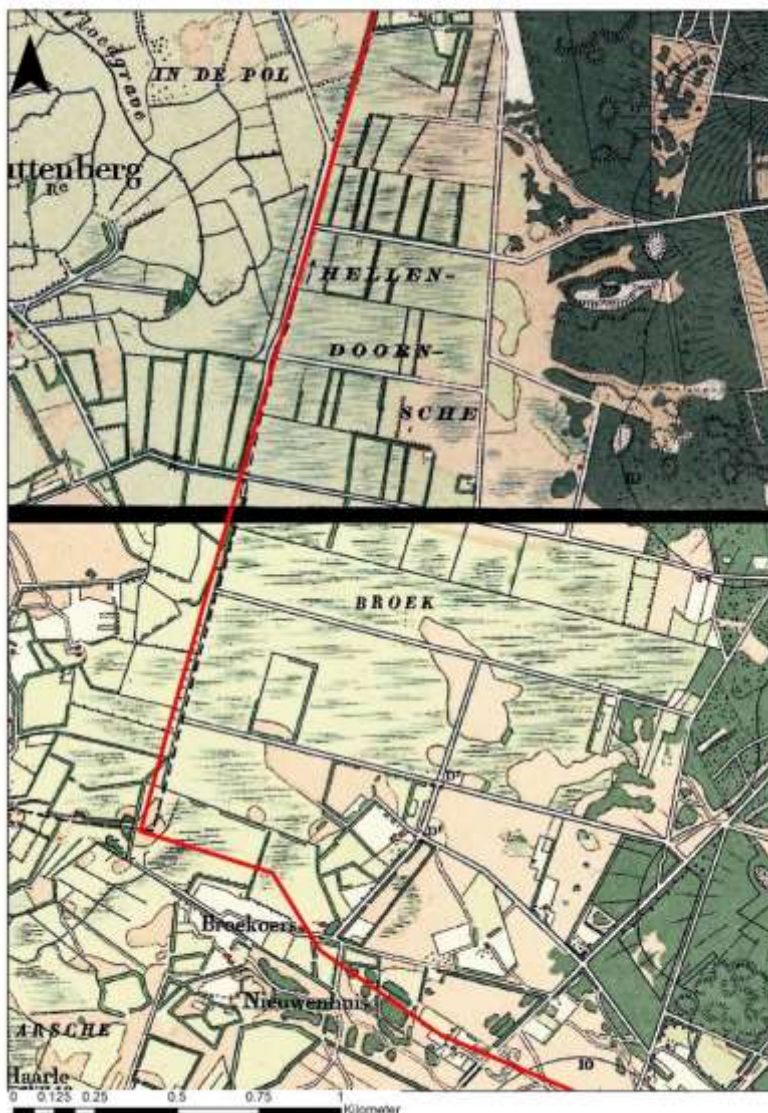
⁷⁴ Stouthamer, Cohen en Hoek, 201-205.

⁷⁵ Spek, Zeiler en Raap, 42.

⁷⁶ Het Oversticht, 8.

Bonnebladen van omstreeks 1900 zijn al enkele nederzettingen te zien in het broekgebied en ook de verschillende ontginningsloten zijn dan duidelijk zichtbaar. Het zuidelijke gedeelte lijkt als eerst ontgonnen te zijn. Daar zijn de kampongtingingen *Broekoers* (verwijzend naar de ligging in het broek) en *Nieuwenhuis* (duidend op een nieuw huis in de vroegere wildernis) te herkennen op de kaart, deze liggen op de markegrens wat doet vermoeden dat dit zelfstandige keuter ontginningen zijn geweest.⁷⁷ Ook lijkt aan de Hellendoornse zijde van de markegrens al enige ontginning te hebben plaatsgevonden. De rode puntjes op de kaart duiden namelijk huizen aan. Rond de markegrens zijn naast de *Broekoers* en *Nieuwenhuis* nog zes vermoedelijke katererven te herkennen (fig. 13).

De markegrens van Hellendoorn in dit gebied was de zuid-noord georiënteerde ontginningsloot. Ten westen van deze sloot (marke Luttenberg) lijkt de ontginning rond 1900

in een verder gevorderd stadium te zijn geweest dan ten oosten, aan de Hellendoornse zijde. Waar eigenlijk alleen op de grens met de marke Haarle de ontginning al vergevorderd is. Dat de ontginningen binnen de marke van Hellendoorn minder snel verliepen dan in Luttenberg heeft een aantal redenen. Als eerste beschikte Hellendoorn met de broekgronden langs de Regge én de heide bij het Wierdense Veld over andere woeste gronden die rond 1900 in

Figuur 13: Uitsnede van de Bonnebladen, kaartblad 340 (1909) en 358 (1910) van het Hellendoornse broek.

⁷⁷ Persoonlijke correspondentie met Martijn Horst, februari 2021.

gebruik werden genomen. De gronden van het Hellendoornsche broek waren vanwege het hoge waterpeil en de ligging achter de Hellendoornsche berg waarschijnlijk minder geliefd. Voor Luttenberg lagen deze gronden echter aanzienlijk dichterbij de dorpskern en was het derhalve veel aantrekkelijker en makkelijker om ook dit gebied in gebruik te gaan nemen.

2.3 Bodemgesteldheid en waterhuishouding

Bodem

De gronden direct aan de Sallandse Heuvelrug zijn zandgronden aflopend richting de gronden van het Reggedal.⁷⁸ Op deze gronden bevinden zich de essen van Hellendoorn. De essen van Hellendoorn liggen tussen de stuwwal en een zandrug, waardoor ze als het ware in een dal liggen, wat zorgt voor stagnerende waterafvoer.⁷⁹ Hierdoor bevonden zich relatief veel graslanden op de es, waar essen doorgaans juist de aangewezen plekken waren voor akkerbouw. Ten oosten van de Regge liggen uitgebreide veengebieden.⁸⁰

Om de essen te beschermen tegen het overstromen vanaf de onbeboste hellingen van de Hellendoornsche berg werden aarden wallen opgeworpen. Deze aarden wallen dienden om de es vrij te houden van regenwater, zand en modder wat de stuwwal af kwam stromen in natte perioden.⁸¹ Deze aardenwallen werden later beplant en zijn nog goed te herkennen, zowel langs de Noordelijke es, Galgenhoek, als Zuidelijk es.

Op meerdere plekken binnen de marke van Hellendoorn komen enkeerdgronden voor (bruin gekleurd). Er wordt over een enkeerdgrond gesproken wanneer de humushoudende laag minimaal 50 centimeter bedraagt.⁸² In het landschap van Hellendoorn zijn dit de diverse kleinschalige kampen waar akkerbouw op werd bedreven in de voorbije eeuwen. Deze gronden zijn veelal gelegen op de hogere plekken langs de Regge. In de nabijheid van landgoed Schuilenburg ligt daarnaast nog een vrij omvangrijke enkeerdgrond (de Schuilenburger esch), deze is gelegen op een vrij hooggelegen stuwwalrest. De aanwezigheid van deze hoge rug is waarschijnlijk mede de reden waarom het landgoed Schuilenburg op deze plek is ontstaan en

⁷⁸ Van Zanden en Van der Veen, 159.

⁷⁹ Het Oversticht, 7.

⁸⁰ Van Zanden en Van der Veen, 159.

⁸¹ Het Oversticht, 9.

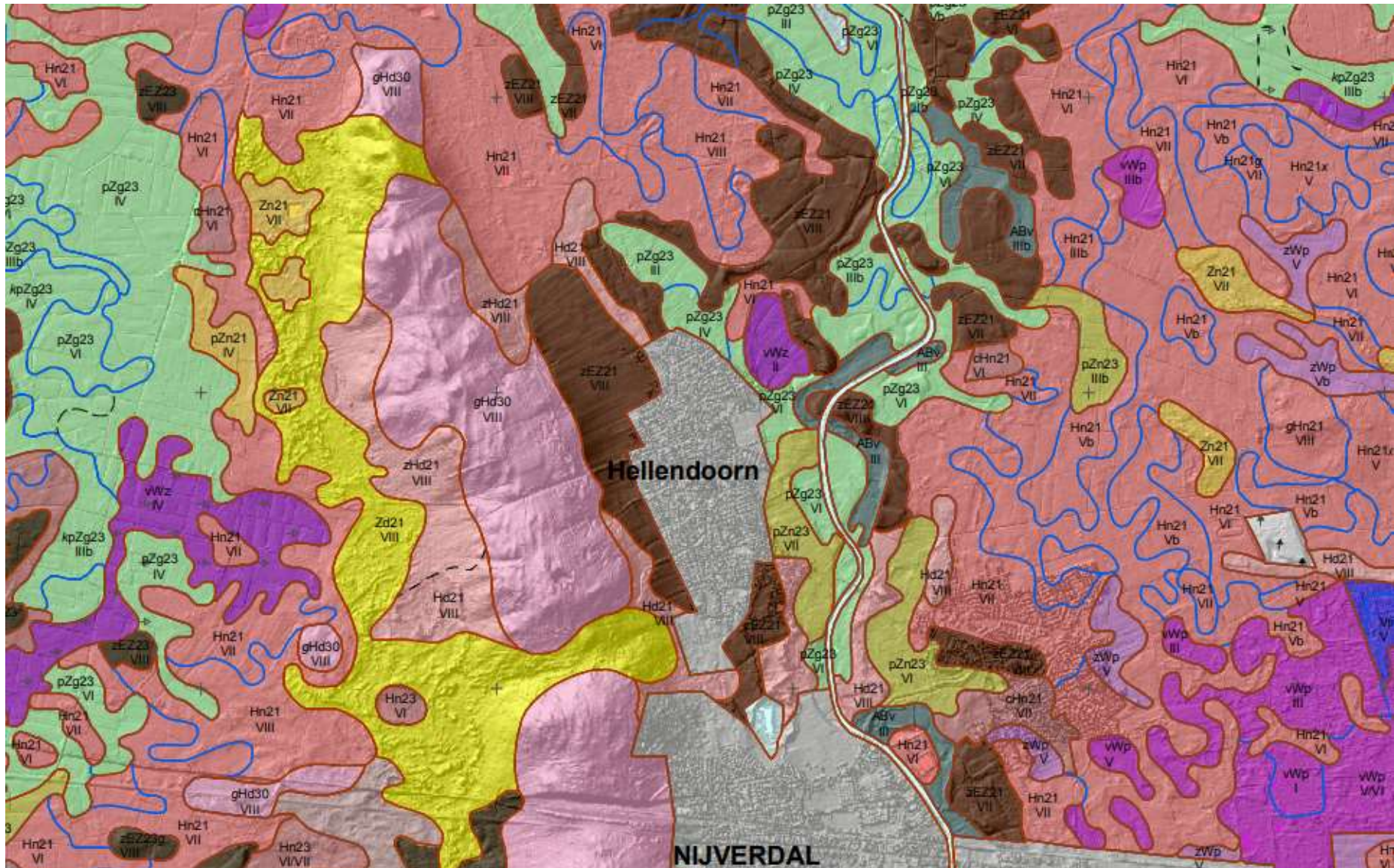
⁸² J.A.J. Vervloet, "Zandlandschap," in *Het Nederlandse landschap: Een historisch-geografische benadering*, ed. S. Barends et al (Utrecht: Matrijs, 2010), 134.

is uitgegroeid tot een van de belangrijke adellijke vestigingslocaties langs de Regge. Schuilenburg lag namelijk hoog en droog in een verder laag en nat landschap. De hoge rug loopt bovendien door aan weerszijden van de Regge waardoor de brug bij Schuilenburg kwam te liggen en een belangrijk knooppunt voor verkeer tussen Twente en Salland werd.

In het gebied langs de Regge zijn meerdere (kleine) zandruigen bedekt met enkeerdgrond. Bijvoorbeeld *de Nieuwe Kamp* ten noorden van Hellendoorn, de naam hiervan duidt op een kamponginning in een latere fase, wellicht door een keuter, afgezonderd van de Hellendoornsche es. Het ligt ook afgezonderd van de es. Het is dus goed mogelijk dat in een later stadium dit gedeelte in gebruik is genomen door boeren die geen aanspraak maakten op de es.

Daarnaast bestaat een groot deel van de bodem binnen het dorpslandschap uit kalkloze zandgronden. Dit zijn de gooreerdgronden; gronden met weinig roestverschijnselen. Ondanks een vaak hoge waterstand ontbreekt de blauwgrijze ondergrond. De bovengrond van deze bodems heeft vaak een hoog humusgehalte. Het veelvoorkomende toponiem *-goor* duidt dan ook op een lager gelegen moerassig gebied.⁸³ De toponiemen *Mastebroeke* en *Koemaste* duiden op oude weidegebieden langs de Regge. Het zogenaamde *masten* (= vetmesten) was belangrijk in de middeleeuwse bedrijfsvoering, vaak vooral bij varkens, Koemaste doet echter vermoeden dat er koeien werden geweid. Het Middelnederlandse *mast* betekent bovendien dat sprake was van een recht om met varkens te weiden in het bos, naar alle waarschijnlijkheid zullen beide gebieden bosrijk zijn geweest.

⁸³ H. de Bakker en J. Schelling, *Systeem van bodemclassificatie voor Nederland: De hogere niveaus* (Wageningen: Winand Staring Centrum, 1989), 42.

Figuur 14: Bodemkaart van Nederland

Ten zuiden van de Zuidelijke es, vlakbij de weg Zwolle-Almelo ligt nog een klein restant veen, dit veengebied staat bekend als *Gagelmansveentje* (fig. 15). Het veengebiedje ligt nabij het voormalige landgoed Duivecate. In het verleden is turf afgegraven waardoor een plas is ontstaan.

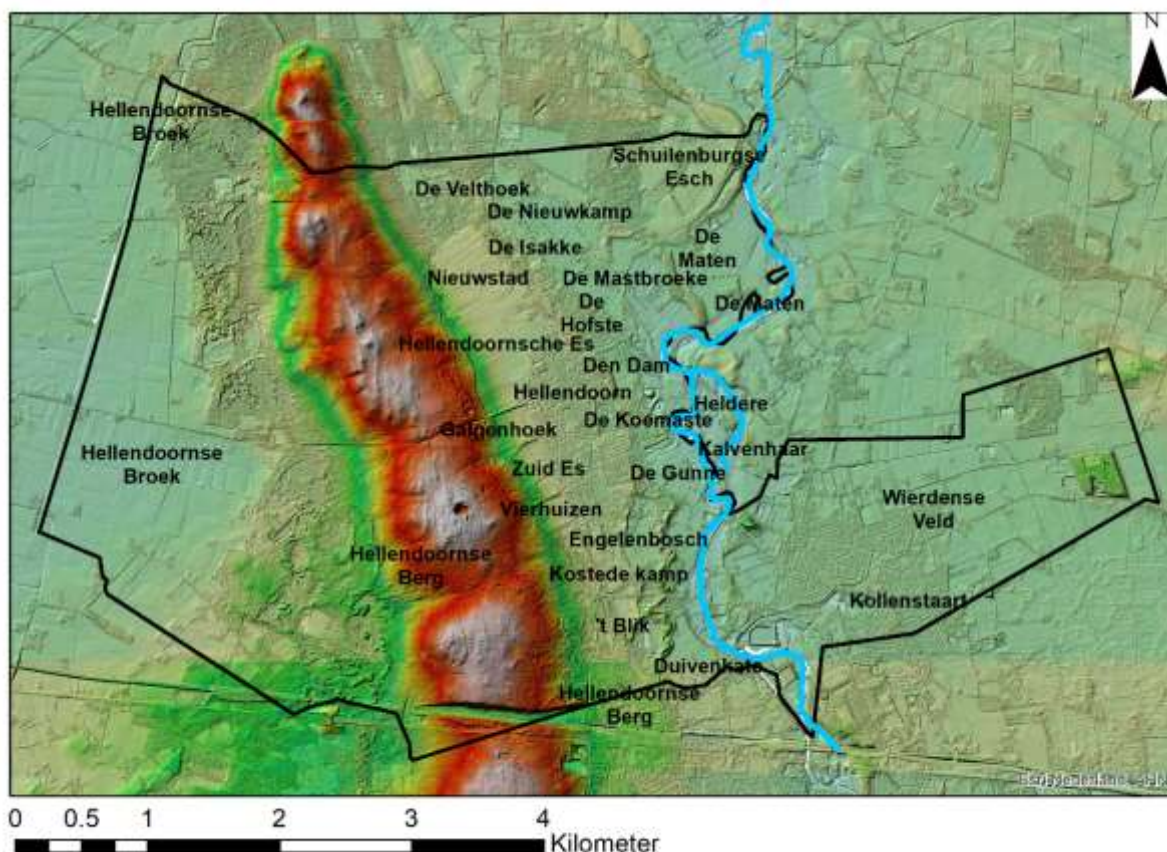

Figuur 15: Het Gagelmansveentje, een klein restantje veengebied nabij Hellendoorn, tegenwoordig een natuurgebied waar veel flora en fauna voorkomen.

Ten oosten van de Regge in *Kollenstaart* liggen nog enkele gronden die niet voorkomen ten westen van de rivier (zie ook fig. 16). *Kollenstaart* stamt waarschijnlijk af van de boerderij Collen, wellicht dat *-staart* duidt op de ligging op een smalle ontgonnen landstrook in een gebied met verder vooral woeste gronden.⁸⁴ Deze streek kenmerkt zich door de vele veldpodzolgronden. Dit zijn gronden die in het verleden met water verzadigd zijn geweest en zijn typerend voor de gronden die tot aan het begin van de twintigste eeuw bedekt waren met vochtige tot natte heide. Daarna zijn ze ontgonnen tot landbouwgrond (jonge heideontginning).⁸⁵ Verder ligt in dit gebied havezate Eversberg, horend bij de marke Noetsele. Ook hier zien een aantal kampontginningen te zien op een hogere rug langs de Regge op de rand van de oostelijk gelegen Wierdense veld, enkele hiervan waren gelegen binnen de marke Hellendoorn.

⁸⁴ Gerald van Berkel en Kees Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen verklaard: Reeks Nederlandse plaatsnamen deel 12* (Amstelveen: Berkel en Samplonius, 2018), 47.

⁸⁵ H.J.A. Berendsen, *Landschappelijk Nederland: Fysische Geografie van Nederland* (Assen: van Gorkum, 2008).

Figuur 16: AHN-3 hoogtekarta van de marke Hellendoorn. De Sallandse Heuvelrug tekent zich duidelijk af in het verder veelal lage landschap. Ook is duidelijk zichtbaar hoe de markegrenzen niet liggen op de Heuvelrug of bij de Regge maar dat het Wierdense Veld en het Hellendoornsche Broek de grenzen bepaalden.

De essen lagen duidelijk op de overgang van de hoge rug naar de lagere gronden aan de Regge. Het dorpscentrum van Hellendoorn ligt nog weer tussen de hoge en lage gronden in. Zo konden de boeren van Hellendoorn gemakkelijk naar zowel de lage gronden om te hooien of vee te weiden of naar de hoge gronden waar de akkers lagen. Nog hoger, op de Heuvelrug was de heide waar de plaggen werden gestoken (fig. 16).

Zoals eerder benoemd vormen zowel de Regge als de Sallandse Heuvelrug logische grenzen, maar zijn dit niet de grenzen van het dorpslandschap van Hellendoorn (fig. 5 en fig. 12). De ondoorwaadbare gebieden, de moerassige laagten van het Hellendoornsche broek en het Wierdense veld waren de grensgebieden. Deze moerassige gebieden begonnen ten hoogte van Coevorden en bepaalden tot het graafschap Bentheim de grenzen.⁸⁶ Deze gronden waren een logische begrenzing van het dorpslandschap. Veelal was de grens aanvankelijk (nog) niet duidelijk en lag deze “ergens in de woeste gronden”. Na verloop van eeuwen werden de gebieden ontgonnen en had een dorp de beschikking tot de afgesproken grens. Dit

⁸⁶ Spek et al, *Mens en land*, 99.

verklaart ook de vrijwel kaarsrechte grens.⁸⁷ Doordat de grenzen “ergens in de woeste gronden” lagen was niet altijd duidelijk waar de grens precies lag, dit leidde meermaals tot conflicten tussen naburige marken.

Waterhuishouding

De rivier de Regge heeft een grote invloed op het landschap van Hellendoorn. Het oerstroombdal van de Regge is een oorspronkelijk glaciaal tongbekken. Snelstromend water onder het landijs heeft grove afzettingen afgezet aan de oevers van het stroomdal.⁸⁸ Deze slingerende rivier had vaak een lage waterstand en was zeer lastig bevaarbaar. Het reliëf in Oost-Overijssel zou normaliter zorgen voor een goede afwatering. Het oosten ligt hoger dan het westen, de noord-zuid gelegen zandruggen en stuwwallen in het landschap bemoeilijkten echter deze afwatering. Rivieren buigen van het oosten af richting het noorden. Dit heeft in het verleden meermaals gezorgd voor een behoorlijk slechte waterhuishouding.⁸⁹ Het oost-west stromende water ‘botste’ op de zandige oevers nabij Hellendoorn en boog vanaf daar af naar het noorden.

Naast het vele meanderen van de rivier werd de bevaarbaarheid ook negatief beïnvloed door de vele waterplanten en de vele voordes die deels kunstmatig in de Regge waren aangelegd. Voorden zijn makkelijk doorwaardbare plaatsen in een rivier, zodat van de ene naar de andere kant kon worden overgestoken zonder hiervoor een boot of brug nodig te zijn.⁹⁰ Het is mogelijk dat in de Regge bij Hellendoorn veel voordes voorkwamen. Er werd door dorpsbewoners namelijk gebruik gemaakt van de gronden op de oostelijke Reggeoever. Ponsteen vond in oude overlidensaktes veelvuldig ‘verdrinking’ als oorzaak, waarbij het vaak bleek te gaan over een fataal afgelopen oversteek van de Regge.⁹¹

Daarnaast is in de verschillende archieven een veelheid aan conflicten te lezen die betrekking hebben op ‘de brug van Hellendoorn’.⁹² De brug was vaak ontoegankelijk en ook

⁸⁷ Persoonlijke correspondentie met Martijn Horst, februari 2021.

⁸⁸ Miedema, 14-15.

⁸⁹ G.J. Schutten, *Varen waar geen water is: Reconstructie van een verdwenen wereld: Geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930* (Hengelo: Uitgeverij Broekhuis, 1981), 13-14.

⁹⁰ Schutten, 14.

⁹¹ Ponsteen, *Nieuwe Speurtocht*, 134-135.

⁹² Ook komt de brug specifiek met naam vaak voor op oude kaarten van de omgeving, bijv.

de tol die werd geheven zorgde ervoor dat mensen liever een alternatieve route kozen.⁹³ Bovendien werden bij lage waterstand dammen opgeworpen, en later doorgestoken, om zo de waterstand kunstmatig te verhogen.⁹⁴

Het waterpeil van de Regge fluctueerde behoorlijk, zo was het verschil tussen hoog- en laagpeil in 1815 liefst 7 tot 8 voet (2.10 m. tot 2.40 m.).⁹⁵ De slechte afwatering van de rivier verhinderde daarnaast nog eens dat het water snel weer weg kon stromen naar het noorden. Hierdoor kon de rivier soms honderden meters buiten haar oevers treden. Zomers stond de Regge juist geregeld vrijwel zonder water en bleef weinig meer over dan een smalle ondiepe vaargeul. Waar slechts met een speciaal ontwikkelde *Reggeslomp* opgevaren kon worden.⁹⁶ Al was het hoogstnoodzakelijk om met het schutten van water, of het opwerpen van dammen, het waterpeil kunstmatig te verhogen om de rivier bevaarbaar te houden.

De westelijke grens van het dorpslandschap van Hellendoorn is gevormd door een wetering te midden van het Hellendoornsche broek. De vegetatie in het Hellendoornsche broek duidt op een oud hoogveen, er bloeide onder andere lavendelheide, waarschijnlijk is dit verloren gegaan door de ontwateringen bij de Luttenberg.⁹⁷ De wetering vormt de grens tussen het kerspel Raalte en Hellendoorn. In 1855 is het Overijsselsch Kanaal aangelegd, waarop de wetering én de Regge vandaag de dag uitstromen.

De grondwatertrappen binnen het dorpslandschap van Hellendoorn geven een min of meer verwacht patroon (fig. 17). De hoger gelegen gronden van de Sallandse Heuvelrug hebben een gemiddeld hoogste grondwaterstand (GHG) van meer dan 80 cm onder het maaiveld. Langs de Regge is het vooral 40-80 cm. GHG en de gemiddeld laagste grondwaterstand (GLG) is in dit gebied beneden de 120cm. Ten oosten van de Regge op de veldpotzolgronden is de GHG lager dan 40cm en de GLG dieper dan 120 cm.

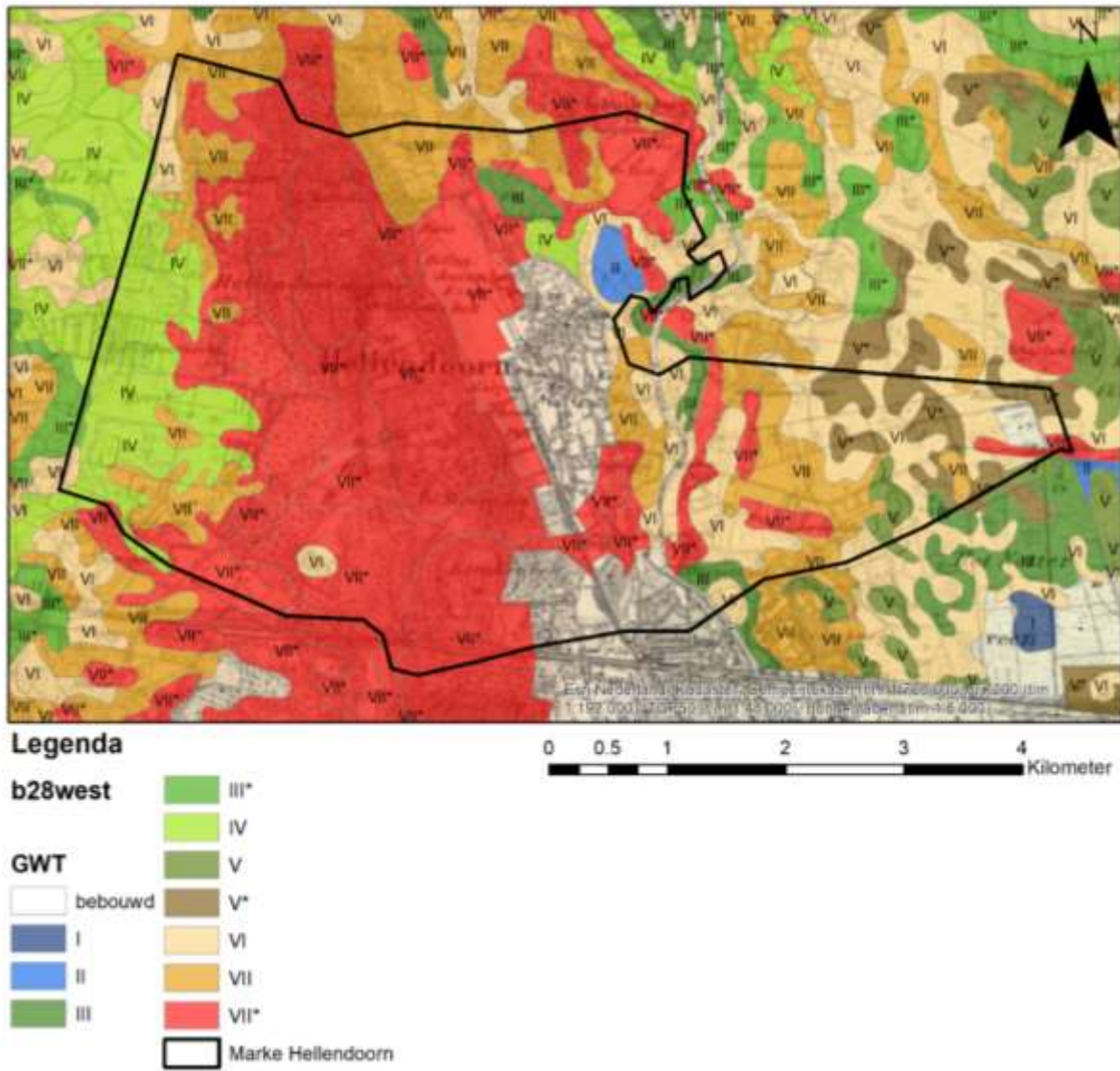
⁹³ HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1520-1710, 60.

⁹⁴ Schutten, 67.

⁹⁵ Schutten, 14.

⁹⁶ Schutten, 14.

⁹⁷ Kluwer, 86-87.

Figuur 17: Kaart met de Grondwatertrappen (GWT) in de Marke van Hellendoorn

3 Ontwikkelingen in het cultuurlandschap van Hellendoorn

Figuur 18: De weg naar de Koemaste. Ten zuidoosten van het dorp lagen deze weiden waar de koeien langs de oevers van de Regge konden grazen.

3.1 Inleiding

Naast de in hoofdstuk 2 besproken natuurlijke processen is het landschap van Hellendoorn ook gevormd door bewoning en het landgebruik. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het ingrijpen van de mens binnen het dorpslandschap van Hellendoorn. Door middel van literatuuronderzoek wordt de eerste bewoning uiteengezet en wordt verder onderzoek gedaan naar de dorpsvorming. Ook wordt ingegaan op het landbouwsysteem en de overige ontwikkelingen in het landgebruik langs de Regge en de Sallandse Heuvelrug.

Vanaf wanneer werd de streek rondom Hellendoorn bewoond en wanneer vond ook de permanente bewoning plaats? Daarnaast wordt ook ingegaan op de oorsprong van de kerk en hoe het dorp uit heeft kunnen groeien tot een kerkdorp én het centrale dorp van het schoutambt. Wat zijn belangrijke bewoningskenmerken van het gebied? Ook wordt besproken hoe oud het dorp bij benadering is en hoe de havezaten in de omgeving invloed hebben gehad op de dorpsvorming.

3.2 Het historische cultuurlandschap tot en met de vroege middeleeuwen

Het dorpslandschap is naast de natuurlijke processen voor een belangrijk deel gevormd door menselijke handelingen. Door ontginning is de bodemstructuur aangepast, ontginningen hebben het bruikbare landbouwareaal vergroot, maar dit alles kon alleen binnen de ruimte die de natuur toeliet. In de onderzoeksperiode tot 1832 was er een zeer nauwe verwevenheid tussen de capaciteiten van de natuur en het menselijke handelen.

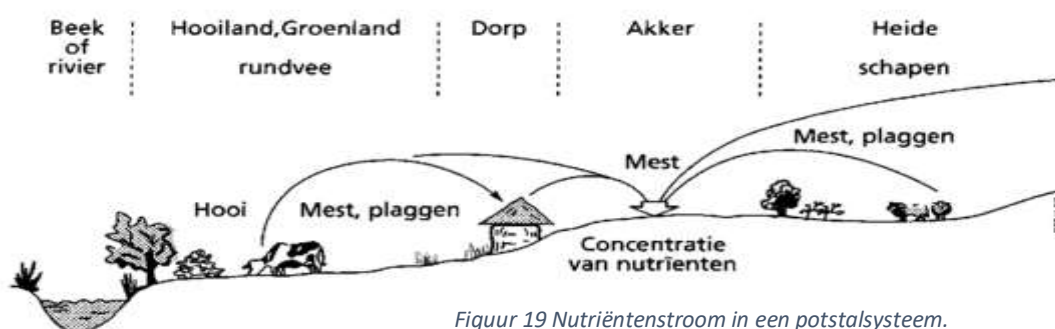
Uit verschillende vondsten, waaronder grafheuvels, urnen en scherven, blijkt dat de omgeving van Hellendoorn rond 3000 v. Chr. (Neolithicum) al vaste bewoning kende, hoewel de Sallandse Heuvelrug – en dus ook de Hellendoornsche Berg – als geheel relatief weinig prehistorische vindplaatsen kennen. Vermoedelijk kwam dit door de arme stuwwalzanden ter plekke (witzandige stuwwal). Andere vondsten tonen aan dat ook in de eeuwen daarvoor rondtrekkende volken over de Sallandse Heuvelrug getrokken zijn. De afbrokkeling van het Romeinse gezag rond de vierde eeuw na Chr. zorgde voor een periode van volksverhuizingen in Europa.⁹⁸ Ook de omgeving van de Sallandse Heuvelrug werd minder bevolkt. Waar

⁹⁸ Spek et al, *Mens en land*, 83

voorheen vaak van een massale ontvolking van Noord- en Oost-Nederland werd uitgegaan, wordt hier vandaag de dag met enige nuance naar gekeken. Nieuw onderzoek toont namelijk aan dat de bevolking kromp, maar sommige gebieden wel degelijk bevolkt bleven.⁹⁹

Vanaf de Karolingische Tijd nam de bevolking in Oost-Nederland weer toe. De bewoning van het Oost-Nederlandse dekzandlandschap vond veelal op een soortgelijke manier plaats. Dit laat zich makkelijk illustreren aan de hand van Hellendoorn. Het dorp ligt namelijk precies op de grens tussen de lagere gronden van het Reggedal en de hogere gronden van de Heuvelrug.¹⁰⁰ Aan de oostzijde van Hellendoornsche Berg, op de flanken van de Heuvelrug liggen de essen. Waar in grote delen van Salland wordt gesproken over de enk, is de es in Hellendoorn de gebruikte naam voor de akkerlanden. Het is niet bekend waarom es de gangbare term is in Hellendoorn, vermoedelijk ligt Hellendoorn precies op de taalgrens tussen es (oost) en enk (west).

Op de zandgronden gold een gemengde bedrijfsvoering, waarbij akkers, weides, hooilanden en heidegronden toebehoorden aan het landbouwareaal van een boer. Rogge gold veelal als hoofdgewas, daarnaast werd afgewisseld met vlas, haver, wortelen, aardappelen en gerst. Veehouderij was van ondergeschikt belang en stond in dienst van de akkerbouw. Dierenmest werd gebruikt om de akkers te bemesten en verder waren er nog lastdieren. Ook de vele woeste gronden hadden een belangrijke rol in de landbouw, de plaggen die van de woeste gronden gestoken werden dienden namelijk voor de mestbereiding voor in de akkerbouw.¹⁰¹ Het zogenaamde potstalsysteem zorgde voor voldoende mest op het akkerland. Een combinatie van mest van het vee, vermengd met heideplaggen en bosstrooisel werd op het land uitgestrooid als bemesting. Na eeuwen van deze potstalbemesting werden de akkers aanzienlijk verhoogd met een dik bemeste deklaag.¹⁰² Op de bodemkaart (fig. 13) is

Figuur 19 Nutriëntenstroom in een potstalsysteem.

⁹⁹ Spek et al, *Mens en land*, 84

¹⁰⁰ Kluwer, 85-87.

¹⁰¹ Van Zanden en Van der Veen, 159.

¹⁰² Dunnewind, 42.

deze hogere ligging van de enkeerdgronden nog altijd goed te onderscheiden, binnen de marke van Hellendoorn zijn de Hellendoornsche es (noord en zuid), de *Galgenhoek* en de Schuilenburger esch de voornaamste plekken met enkeerdgronden. Verder zijn op *de nieuw kamp* en in *de Maten* kleinschalige esdekken te herkennen, dit zijn in tegenstelling tot de eerdergenoemde gemeenschappelijk gebruikte essen, kleinschalige kamptongingen, veelal in gebruik bij één of een aantal families.

Essen kunnen volgens Spek gedefinieerd worden aan de hand van vier karakteristieken;

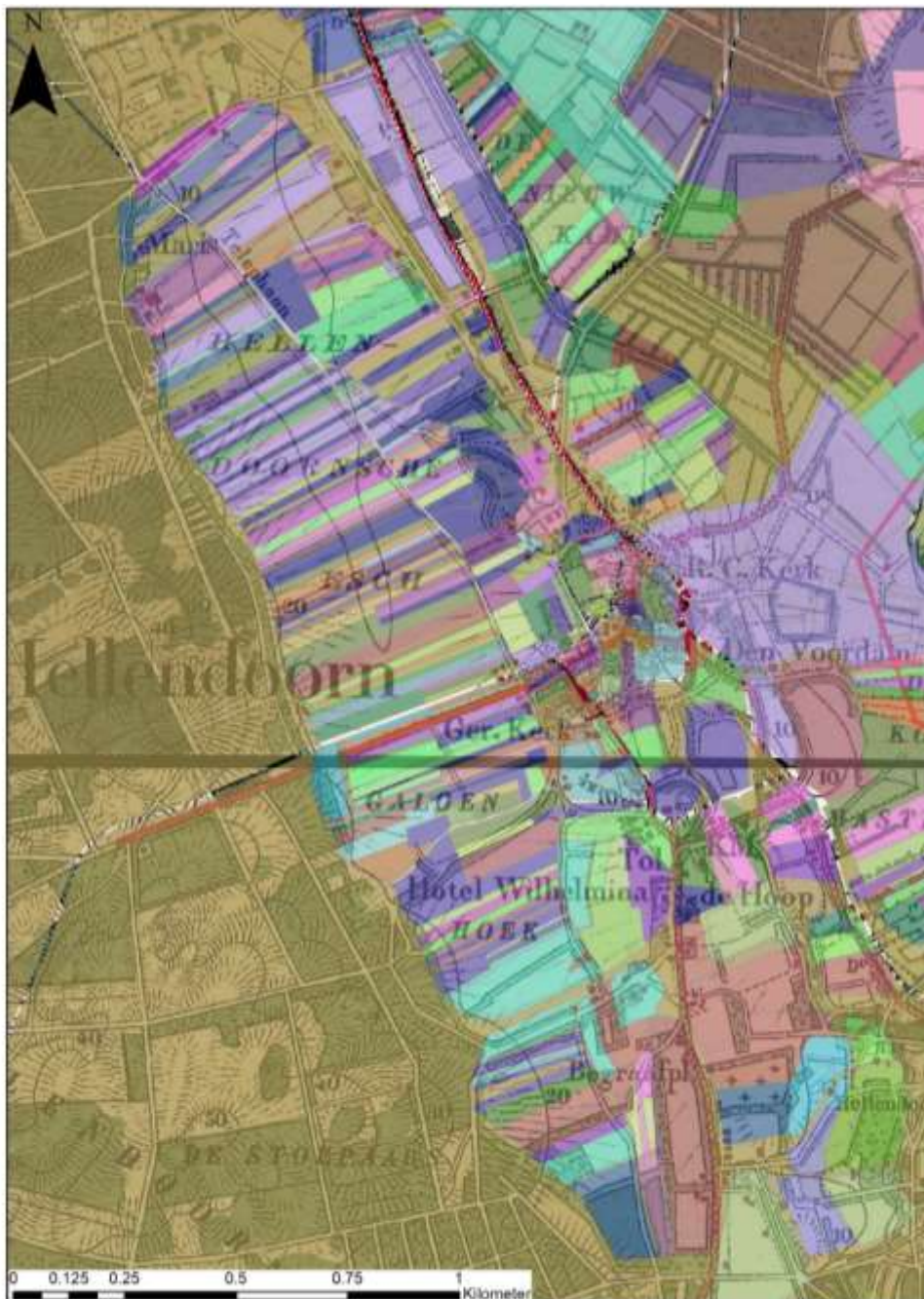
1. een es is in het landschap herkenbaar als een ruimtelijke begrensde eenheid;
2. de es wordt voornamelijk gebruikt voor de teelt van akkerbouwgewassen;
3. een es heeft meerdere percelen en meerdere grondgebruikers hebben bezit;
4. een es heeft geen duidelijke interne perceelsbegrenzing, maar oogt als één groot open veld.¹⁰³

Figuur 20 De es van Hellendoorn, gefotografeerd vanaf de Noord-Esweg richting de Hellendoornsche berg. Waar dit nu een akker is van één boer hadden vroeger een groot aantal Hellendoorners bezit op deze es.

¹⁰³ T. Spek, *Het Drentse esdorpenlandschap: Een historisch geografische studie* (Utrecht: Matrijs, 2004), 558-600.

De Hellendoornsche Es ligt zeer duidelijk ingeklemd tussen de Sallandse Heuvelrug en het dorp. Ook de Galgenhoek kan worden gerekend tot deze es, al is deze doorsneden door de weg tussen Hellendoorn en Luttenberg (fig. 21). Zuidelijk van de Galgenhoek ligt nog een kleinere es, deze staat bekend als de Zuidelijke es en ligt iets ten Noorden van landgoed Duivecate. De verkaveling van de es is verdeeld vanaf de rand van de Hellendoornsche berg tot aan de esweg die kenmerkend van noordwest tot aan de dorpskern de es doorsnijdt. In het zuidelijke deel van de es lijkt de verdeling wat onregelmatiger dan in het noordelijke gedeelte. Waarschijnlijk is de zuidelijke, dicht bij het dorp gelegen, es van oudere oorsprong.

Figuur 21 HISGIS afbeelding; percelen Overijssel. Afgebeeld zijn de eigenaren van de percelen van de Hellendoornsche es. Een grote verscheidenheid aan eigenaren kunnen op de kaart herkend worden.

Vanwege de gunstige waterhuishouding van de flanken van de Sallandse Heuvelrug werden deze als eerste in gebruik genomen als landbouwgrond. De mineraalarme dekzandgronden werden vanaf de zestiende eeuw bemest met behulp van plaggen. Door deze bemeste plaggen over de akkers te verspreiden ontstond een vruchtbare donkergekleurde toplaag, welke op sommige plekken wel één meter dik kon zijn.¹⁰⁴

Doordat de Regge in het verleden sterk heeft gemeanderd zijn in het dal een groot aantal oude stroomgeulen te vinden. Ook zijn er oude beddingen die deels zijn dichtgemaakt om de stroomsnelheid te bevorderen.¹⁰⁵ De gronden van de oude stroomgeulen en van de huidige uiterwaarden waren grotendeels moerassig en hadden een moerige bovengrond. Het terrein langs de Regge is heuvelachtig vanwege het voorkomen van de ruggen en koppen door uitslijten van de rivier.

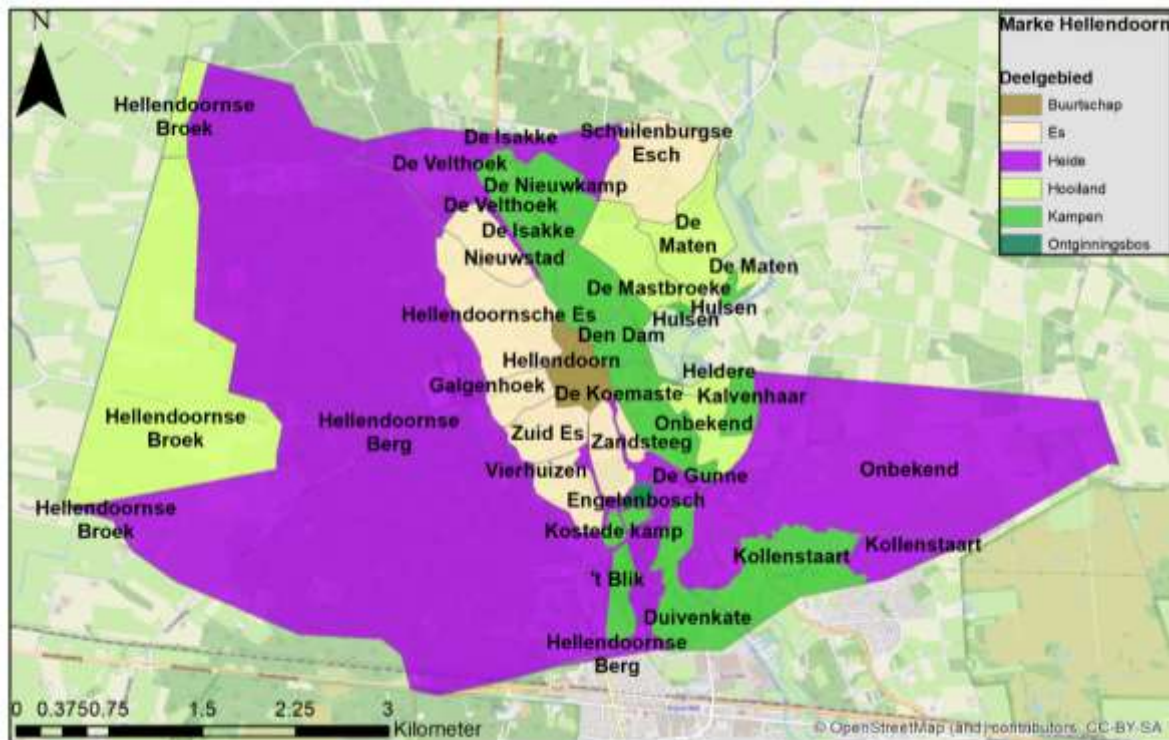
Figuur 22: De Regge, afbeelding uit 1920. De lage gronden langs de Regge werden gebruikt als gras- en hooiland door de boeren uit Hellendoorn.

Ook ten noordoosten van Hellendoorn zijn een veelheid aan kleinschaligere percelen te herkennen en ook het zogenaamde kampenlandschap is nog goed zichtbaar in het huidige landschap. Deze kampen zijn kleine bouwlandcomplexen, in het verleden vaak toe behorend aan slechts één boerderij en in latere fasen soms versnipperd in meerdere erven. Deze

¹⁰⁴ Stouthamer, Cohen en Hoek, 305.

¹⁰⁵ G. Rutten en H.J.M. Zegers, *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Daarle-Hellendoorn* (Wageningen: Stichting voor Bodemkartering, 1968), 5-9.

kampen waren veelal omheind met bomenrijen die enerzijds dienden als afbakening en anderzijds hout leverden voor de boerderij. De kampontginningen waren er in grote hoeveelheid rond Hellendoorn (fig. 23). Aan de namen van de kampontginningen valt ook vaak de oorsprong af te leiden, enkelen staan bij een havezate (zoals Duivenkate), de *Nieuwkamp* bijvoorbeeld duidt op een nieuwe kampontginning.

Figuur 23: Overzichtskaart van de marke Hellendoorn met deelgebieden. Hier komen ook duidelijk de kleine kampontginningen langs de Regge naar voren.

De hoogste plekken op de heuvelrug waren vanwege de droogte vaak ook niet geschikt als akkerbouwgebied. Vanaf de middeleeuwen was de Hellendoornse berg voornamelijk begroeid met heide. De onontgonnen heide was de beweidingsplaats voor het vee en kon worden afgeplagd om te dienen als onderlaag in de potstallen. De Hellendoornse berg werd druk beweid en geplagd waardoor het risico op zandstuiven steeds meer toenam. In de markeboeken vanaf begin van de achttiende eeuw werd meerdere keren beschreven hoe het dorp vocht tegen de zandverstuivingen die vanaf de berg zand over de es verstoven.¹⁰⁶ De aanplant van dennenbomen en jeneverbesstruiken moesten het zand een halt toe roepen. Ook werden greppels gegraven die de gevolgen van het zandstuiven moesten verminderen.¹⁰⁷

¹⁰⁶ HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1710-1814

¹⁰⁷ A. Ponsteen, *Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen* (Heino: Sono, 1970), 57-65.

De aangeplante dennenbomen dienden eerst vooral als bescherming tegen het zandstuiven, maar later zijn ze ook gericht gebruikt vanwege het gebruik van naaldhout.¹⁰⁸

De veengebieden ten oosten van de Regge waren tot ongeveer 1800 nog veelal onontgonnen gebied. De marke van Hellendoorn had het recht op deze gronden. Schapen werden erop geweid en er werd turf gestoken voor het dorp. Deze gebieden moesten onontgonnen blijven omdat per hectare bouwland ongeveer zeven tot tien hectare woeste grond nodig was. Dit komt doordat de afgeplagde heide enkele jaren nodig heeft om weer aan te groeien, voordat het opnieuw kan worden geplagd.¹⁰⁹ Het kwam vaak voor dat boeren probeerden stukken van de woeste gronden te ontginnen, tegen de regels van de Marke in. In de markeboeken van Hellendoorn zijn dan ook meermaals discussies beschreven over het illegale gebruik van de woeste gronden.

3.3 De vroegste geschiedenis van het dorp Hellendoorn

Tot op heden is weinig onderzoek gedaan naar de ontstaansgeschiedenis van de dorpen in Oost-Nederland, zo werd Van Beek al aangehaald in de inleiding.¹¹⁰ Zo is ook weinig bekend over de (ontstaans)geschiedenis van het dorp Hellendoorn. Door Ponsteen is wel enig onderzoek gedaan, maar dit is niet altijd even concreet en vaak ontbreekt de langere lijn in de geschiedenis. Zo heeft Ponsteen bijvoorbeeld bijgedragen aan de zoektocht naar de oudste geschiedenis van Hellendoorn. Hij beschrijft onder andere de discussie of het plaatsje Luchere, wat al in 800 na Chr. voorkwam, het huidige Hellendoorn zou zijn. Dit werd lange tijd gedacht en aan de hand daarvan werd Hellendoorn een oude geschiedenis toegeschreven. Maar later in de geschiedschrijving wordt gesproken van Luchere en Hellendoorn, als twee gelijk bestaande plaatsen. Het lijkt daarom niet waarschijnlijk dat Luchere en Hellendoorn dezelfde plaats zijn.¹¹¹ Hellendoorn dateert dan waarschijnlijk ook van latere datum.

De vroegste bewoners van Hellendoorn hebben zich gevestigd op een zeer gunstige plek. Namelijk op de overgang van de hoger gelegen gronden op de Hellendoornsche berg en de laaggelegen gronden langs de Regge. Zo konden zij beschikken over de gronden die nodig

¹⁰⁸ Kluwer, 86-89.

¹⁰⁹ Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 604-623.

¹¹⁰ Van Beek, 281-286.

¹¹¹ (HCO), toegangsnr. 1227, Nederlands Hervormde gemeente te Hellendoorn, inv.nr 3, Is Luchere Hellendoorn?.

waren voor hun bestaan. Akkers op de droge gronden, wei- en hooilanden langs de Regge en woeste heidevelden. De eiken die op de Sallandse Heuvelrug groeiden werden gebruikt voor gereedschap en als bouw materiaal en brandstof.¹¹²

De Bisschop van Utrecht verkreeg vanaf 1150 veel gronden langs de Regge. Rond deze periode werd ook de eerste Romaanse kerk van Hellendoorn gebouwd, vermoedelijk als dochterkerk van Raalte, op een plek waar voorheen al een houten kapittelkerkje had gestaan.¹¹³ Er moet dus al eerder sprake zijn geweest van enige bewoning op de plek van Hellendoorn. Het is de verwachting dat de bevolking rond 1150 aanzienlijk toenam en dat dat de reden was voor het bouwen van een grotere kerk. De havezaten Duivecate, Den Dam en Schuilenburg (destijds nog Ter Molen geheten) hebben een zekere invloed gehad bij de totstandkoming van de kerk in Hellendoorn.

Onder andere het houten kapittelkerkje doet Ponsteen en ook Slicher van Bath vermoeden dat Hellendoorn al vóór 900 na Chr. moet hebben bestaan. Onder andere op basis van de ligging van de kerk, deze lag aan de rand van de oude dorpskern op een terrein met podsolvorming. Een mogelijke oorzaak is dat het terrein tot de bouw van de kerk begroeid was met heide. In Drenthe komt het veelvuldig voor dat de kerk aan de rand van een al bestaande nederzetting werd gebouwd en zodoende niet in de dorpskern ligt.¹¹⁴ Zodoende lijkt het dus rechtvaardig te stellen dat geruime tijd voor de bouw van de houten kapittelkerk al een dorpskern in Hellendoorn bestond en de ouderdom van het dorp dus ruim voor het jaar 1150 kan worden geschat.

De oudste geschreven vermeldingen van Hellendoorn dateren echter pas omstreeks 1275, meer dan 100 jaar ná de bouw van de eerste kerk dus. In 1275 staat in de bisschoppelijke rekeningen een schenking van de priester te Hellendoorn aan de bisschop voor een kruistocht. Vervolgens is pas weer uit 1381 een afschrift bekend van de bisschop waarin Hellendoorn voorbijkwam.¹¹⁵ Over de oudste geschiedenis van het dorp is in de bronnen weinig bekend.

¹¹² Het Oversticht, 18.

¹¹³ Het Oversticht, 18.

¹¹⁴ Ponsteen, *Kerkdorp*, 7-9.

¹¹⁵ HKHN, "Hellendoorn," geraadpleegd op 25 september 2021, <https://www.hkhn.nl/hellendoorn/>

3.4 Het dorp Hellendoorn: 14^e - 19^e eeuw.

De ligging aan de Regge vormde voor Hellendoorn een belangrijke transportader en daarmee zorgde het voor economisch gewin. Een belangrijke spil in het bevaarbaar houden van de Regge was de stuw bij Schuilenburg. Deze was aangelegd om te zorgen dat de molen aldaar genoeg waterdruk had om te kunnen draaien. Dit opstuwen van water zorgde bovendien voor een betere bevaarbaarheid van de Regge. Echter werd de stuw slechts eenmaal per dag geopend, bij lage waterstand werd soms nog langer gewacht met het openen van de stuw, waardoor schippers lang moesten wachten bij Schuilenburg voordat zij door konden varen. Dit zorgde dikwijls voor conflicten tussen schippers en de heren van Schuilenburg. Pas vanaf 1550 werden afspraken gemaakt ten gunste van de schippers, wat de scheepsvaart enigszins heeft doen bevorderen.¹¹⁶

Gedurende de Nederlandse opstand (1568-1648) heeft het dorp zwaar te lijden gehad. Vooral tijdens de jaren 1580 tot 1600 lag Hellendoorn in de frontlinie. Vanwege de gunstige ligging, onder andere van het huis Schuilenburg, is veel gevochten in en rond Hellendoorn. Vele malen wisselde het dorp tussen Spaanse en Staatse zijde.¹¹⁷ Veel boeren ontvluchtten hun boerderijen uit angst voor plunderingen. Wanneer de boeren rond 1600 weer terugkeerden op hun gronden blijkt dat het nog lange tijd duurde voor de landbouwcapaciteit weer op het oude niveau was. Daarnaast ontstonden tal van discussies doordat enkelen zichzelf meer grond hadden toegeëigend dan zij voorheen bezaten. Niet alleen onderling tussen de boeren, maar ook tussen de verschillende marken ontstonden twisten over de loop van de grenzen.¹¹⁸

Op de holtspaken die werden gehouden op de boerderij van Hofman werden deze twisten veelal beslecht. Hofman was de hofboerderij van het huis Den Dam en lag ten zuiden van de havezate. Op deze holtspaken waren vooral de adellijke heren aan het woord en zo regelden zij het gebeuren binnen de marke Hellendoorn. De meiers waren vaak wel aanwezig op deze vergaderingen maar hadden nauwelijks inspraak op hetgeen besloten werd.¹¹⁹

Ten noorden van Hofman, tussen de koestraat en de Smidsstraat, lag een kerkelijke tuin met fruitbomen. Ook werd groente verbouwd, liepen er kippen van de bewoners van de

¹¹⁶ G.J. Schutten, 39-41.

¹¹⁷ Spek *et al*, *Mens en land*, 224-225.

¹¹⁸ Ponsteen, *Kerkdorp*, 47-48.

¹¹⁹ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 33.

Dorpsstraat en was het een ontmoetingsplek. Deze tuin staat ook wel bekend als “de Geuren”, het was een gebied van ongeveer een kwart hectare groot.¹²⁰ De naam “de Geuren” doet aardig tot de verbeelding spreken, het is aannemelijk dat de fruitbomen een heerlijke geur hebben verspreid door het dorp, maar de naam slaat terug op ‘gaarde’ ofwel: tuin.¹²¹ Het gebied was in bezit van de kerk, maar was vrij toegankelijk voor de dorpsbewoners, die zich dan ook vrijelijk door het gebied bewogen. Het lijkt daarmee een soort van parkachtige omgeving te zijn geweest, waar de kerk enige onkosten mee kon betalen en wat diende als gemeenschappelijke tuin.¹²²

Aan het einde van de achttiende eeuw was Hellendoorn nog een betrekkelijk klein dorp. Het Huis Ten Dam lag even buiten Hellendoorn op het terrein van het huidige sportpark Voordam, wat verwijst naar een havezate die vóór Huis Ten Dam werd gebouwd in 1849. Huis Ten Dam werd in 1861 publiekelijk verkocht en een jaar later werden de gebouwen gesloopt.¹²³ De Hellendoornsche es bevindt zich op bovenstaande afbeelding onder de naam Hellendoorn. Verder duidt het toponiem *de mars* op een moerassig gebied langs de Regge en ligt dit te midden van oude rivierloop in het gebied dat gebruikt werd als gras- en hooiland.

Figuur 24: Dorpsstraat 24 (links op de foto) aan het einde van de negentiende eeuw. Rechts op de afbeelding d'Oalde Grieze, de dorpskerk.

¹²⁰ Oversticht, 19.

¹²¹ J.J. Heupink, *Hellendoorn vroeger: 1900-1970* (Nijverdal: Uitgeverij 'n Boaken, 2009), 13.

¹²² J.D. Wassenaar red., *Rondom 'n oalen griezen: Hellendoornse karkesproake* (Nijverdal: Uitgeverij 'n Boaken, 2021), 171-177.

¹²³ Gevers en Mensema, 168-169.

Hellendoorn kenmerkt zich als een geconcentreerd dorp en heeft daarin veel weg van een Drents esdorp. Met hoogveenmoerassen omgeven door hoge zandgronden, met afwisseling van heide en broekgronden.¹²⁴ De bebouwing is veelal in de kern van het dorp en bestond voor een groot deel uit boerenerven. De meeste erven bevonden zich in 1832 rond de kerk van Hellendoorn aan de Dorpsstraat en rond de brink in het centrum. Verder zijn op de vele kampongtingingen individuele boerderijen gelegen. Daarnaast liggen een aantal erven aan de rand van de Hellendoornsche es en aan de randen van de *Nieuwstad* es.

In 1840 had het dorp Hellendoorn 145 woningen waarin 860 inwoners huisvesten. De spoorlijn tussen Zwolle en Enschede ging niet langs Hellendoorn, wel werd in Nijverdal haltgehouden. Hellendoorn werd vanwege gebrek aan financiën niet aangedaan. Dit heeft er ook voor gezorgd dat Hellendoorn pas veel later op het (lokale)spoor netwerk aan werd gesloten.¹²⁵ Hoewel het voor de ontwikkeling van het dorp Hellendoorn niet gunstig is geweest, is het wel ten goede gekomen aan het behoud van het dorpslandschap van Hellendoorn. Mede hierdoor is waarschijnlijk de es van Hellendoorn zo goed bewaard gebleven, er was namelijk minder noodzaak om het gebied op te offeren voor woningbouw.

De meeste bebouwing in Hellendoorn is erg geconcentreerd geweest in de dorpskern. De uitbouw van het dorp vond hier dan ook vooral plaats en langs de voornaamste toegangswegen, naar het noorden en zuidoosten. Ook op de westelijke en oostelijke randen van de Hellendoornsche es zijn vanaf de zestiende eeuw een aantal boerderijen verschenen. Het oudste bekende gebouw van Hellendoorn ligt zuidelijk van het dorp en is het voormalige landhuis Duivecate, in 1339 voor het eerst vermeld als *Duivelskote*. Hoewel ‘-kote’ lijkt te verwijzen naar een keuterplaats was Duivecate één van de erven met een volle ware.¹²⁶

3.5 Conclusies

De Sallandse Heuvelrug werd al in het Neolithicum bewoond. Al kende het gebied rondom Hellendoorn weinig vaste bewoning. Vermoedelijk zijn de arme stuwwalzanden een belangrijke oorzaak hiervan. Vervolgens is pas rond de Karolingische tijd weer duidelijk sprake van permanente bewoning in het gebied. De gunstige ligging op de hoge droge gronden van

¹²⁴ Ponsteen, *Kerkdorp*, 6-7.

¹²⁵ HKHN, “Hellendoorn”.

¹²⁶ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 47.

de Heuvelrug in de nabijheid van de lage en natte gronde nabij de Regge maakten het gebied tot een interessante vestigingsplaats.

De gronden op de Sallandse Heuvelrug werden in gebruik genomen als akkergrond. Hier werd ook de Hellendoornsche es, op de gehele lengte van de Heuvelrug. Verder kent het landschap een aantal kleinere kamptgunningen en worden de lage gronden vooral gebruikt als hooi- en weiland. De Heuvelrug bestond vooral uit een heidelandschap maar door overmatig beweiden met schapen nam het risico op zandverstuivingen steeds meer toe. Dit bracht de opbrengst van de es meermaals in gevaar. Om de es te beschermen werden bomen geplant en greppels gegraven.

Het dorp Hellendoorn in haar huidige vorm kent een oorsprong van ongeveer de elfde à twaalfde eeuw. De kerk is rond 1150 gesticht aan de rand van het dorp, op de hogere gronden richting de es. Dit wil dus zeggen dat het dorp al bestond in haar vorm voordat de kerk er kwam. Hellendoorn is altijd een grensregio geweest, tussen hoge en lage grond, tussen de Spaanse en Staatse partijen gedurende de Nederlandse opstand en later ook tussen Salland en Twente. Het dorp is lange tijd een van de belangrijkste verbindingen geweest van Salland naar Twente, de bruggen bij Schuilenburg en de Hellendoornsche brug waren belangrijke knooppunten. Bovendien was de sluis bij Schuilenburg een belangrijkpunt voor de Reggeschippers. Zij moesten vaak wachten in Hellendoorn tot het water hoog genoeg op geschut was om voldoende vaarhoogte te geven. Hellendoorn is hierdoor een knooppunt geweest in het vroegmoderne transport, het heeft de stad echter niet de financiële winsten gebracht wat vaak te zien is in dergelijke transportknooppunten, daarover echter meer in hoofdstuk 5.

4. Langetermijnontwikkeling van erven en bezitsverhoudingen (1520-1832)

Figuur 25: Ansichtkaart met daarop de Hellendoornsche es met schoven rogge die in hokken zijn geplaatst. Op de achtergrond is de toren van de dorpskerk goed te herkennen. (1947)

4.1 Inleiding en vraagstelling

Voor het onderzoek naar de bezitsverhoudingen binnen het dorpslandschap van Hellendoorn is het van belang om te onderzoeken hoe het grondbezit in het verleden verdeeld was in verschillende perioden. Als voornaamste bronnen gelden voor de onderzoeksperioden de schattingsregisters van 1520, de vuurstedenregisters van 1675, 1682 en 1751, de volkstellingen van 1748 en 1795 en de kadastrale gegevens van 1832. Op basis van deze gegevens zijn de erven in opvolging te plaatsen om zodoende nader te kunnen bestuderen hoe de bezitsverhoudingen veranderden en welke uitwerkingen dit heeft gehad op het landschap.

In het eerste deel van dit hoofdstuk zullen de resultaten van het onderzoek naar grondbezit vanaf 1520 tot 1832 worden getoond en geanalyseerd. Hierbij wordt doormiddel van het bestuderen van, de in de vorige alinea genoemde bronnen, de ligging van de erven gereconstrueerd. Zo wordt stap voor stap de ontwikkeling van het dorpslandschap van Hellendoorn onderzocht.

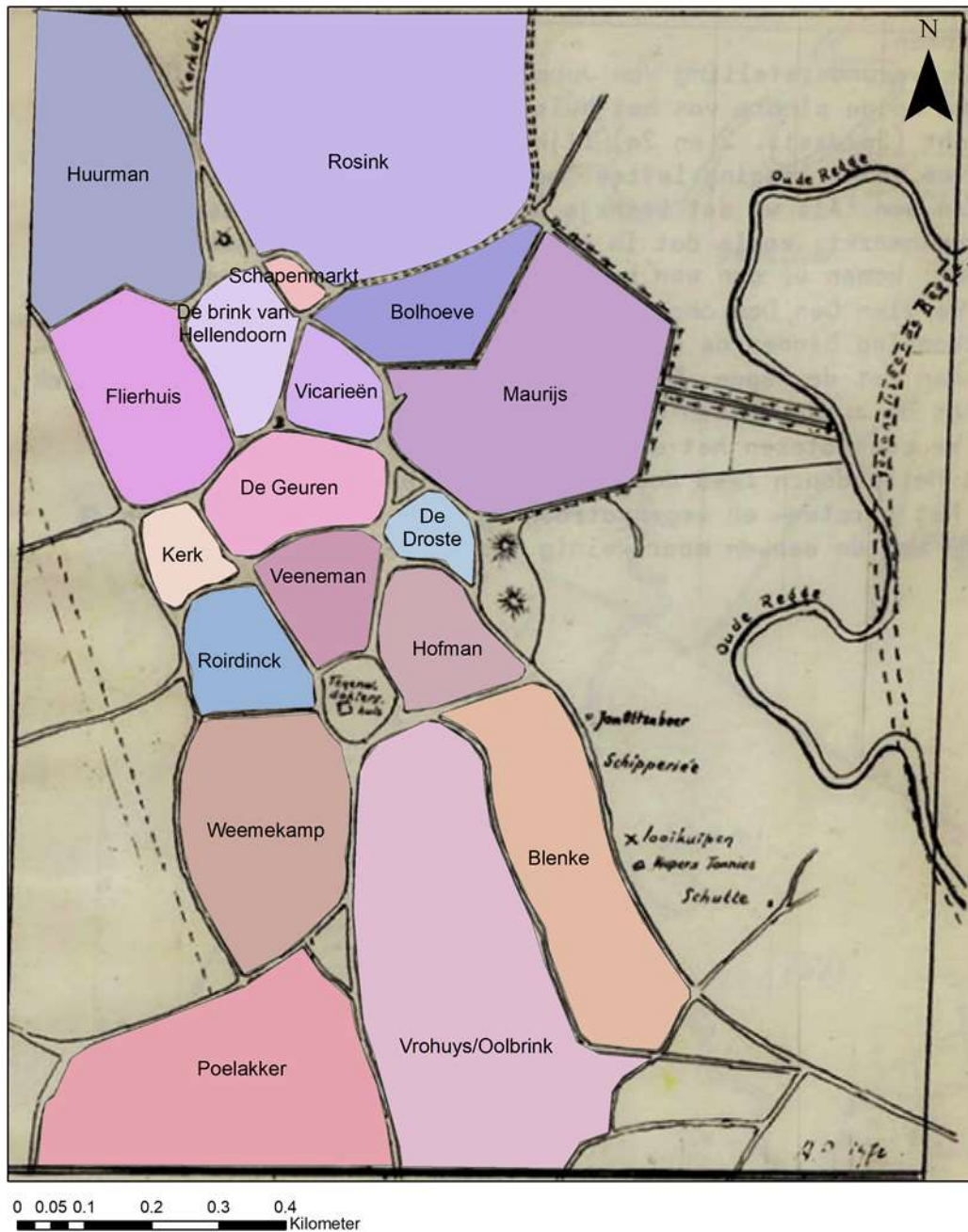
Vervolgens wordt in de hoofdstukken 4.5 en 4.6 ingegaan op de lange termijnontwikkelingen van het aantal erven en het nederzettingspatroon van Hellendoorn. Hoe is het dorp gegroeid, kristalliseerde het vanuit een dorpskern of is het dorp voornamelijk opgebouwd uit een zeer verspreid patroon en later verdicht?

Grootgrondbezit is lange tijd bepalend geweest voor het dorpslandschap van Hellendoorn. Zo was in de vroege veertiende eeuw een groot deel van het landelijke eigendom binnen Hellendoorn in bezit bij Rixa ten Damme, afkomstig van havezate den Dam. Ook leende deze familie nog een aantal goederen van de proosdij van Sint Lebuinus te Deventer. Rixa ten Damme huwde met Hendrik Schaep, de familienaam Schaep zal tot in de zestiende eeuw Den Dam bewonen. De familie Schaep kwam daarmee in bezit van het markerichterschap binnen Hellendoorn, zij waren de leenhouders van het Hof te Hellendoorn.¹²⁷ De macht van de familie blijkt verder uit hun bezit van kasteel Rechteren te Dalfsen en gronden rond Windesheim in Zwollerkerspel.¹²⁸ Dit grootgrondbezit heeft lange tijd de dienst uitgemaakt in Hellendoorn.

¹²⁷ Gevers en Mensema, 168-170.

¹²⁸ Gevers en Mensema, 183.

4.2 Laatmiddeleeuwse erven in Hellendoorn

Figuur 26: De oude gewaarde erven op een kaart van Ponsteen, erven aan de hand van de belastingregisters voor de pastoor in 1650.

De bovenstaande kaart (fig. 26) toont naar alle waarschijnlijkheid de oudste erven van Hellendoorn. Deze gewaarde erven stammen vermoedelijk uit de twaalfde of dertiende eeuw en tonen het volmiddeleeuwse nederzettingpatroon van Hellendoorn, in totaal waren er 24 waardelen in Hellendoorn, waarvan 14 erven op deze kaart zichtbaar zijn. Rosink is later opgesplitst in groot- en klein Rosink en daarnaast lagen er nog een aantal erven verder van de

dorpskern van Hellendoorn af, zoals Duivecate en een tweetal erven in Overwater (aan de oostzijde van de Regge gelegen).¹²⁹

Het is aannemelijk dat deze erven de basis zijn van het dorp en dat zij later versplinterd zijn. De open ruimtes tussen deze boerderijen zijn na verloop van tijd bebouwd, waardoor een steeds dichtere patroon van bebouwing ontstond rond de kerk van Hellendoorn, welke van oorsprong aan de buitenrand van het dorp lag. Hoe hebben deze ontwikkelingen plaatsgevonden en welke erven zijn verdwenen of behielden juist een sterke positie in het dorp? In de komende hoofdstukken wordt hier nader op ingegaan.

4.3 Erven en bezitsverhoudingen in het schattingsregister van 1520

De bisschop van Utrecht stak zich diep in de schulden tijdens oorlogen aan het begin van de zestiende eeuw. Om deze schulden te bekostigen besloot hij een belasting te leggen op onroerend goed in het Oversticht. In 1520 werd door middel van het zogenaamde schattingsregister bepaald hoeveel belasting een boerderij diende te betalen. Deze registers bieden een interessante blik in de boerderijen die in 1520 in het Oversticht stonden. De schattingsregisters vormden een betere verdeling van de belastinglasten dan de oudere schattingen uit de vijftiende eeuw.¹³⁰

In het schattingsregister worden de erven en landerijen beschreven met de namen van de eigenaren, pachters of meiers. Daarnaast is de pachtsom benoemd om de waarde van de goederen aan te geven. In sommige schoutambten is ook de omvang van een erf vermeld, dit is in Hellendoorn echter niet gebeurd. Met behulp van het schattingsregister kan een inzicht worden gekregen in de verdeling van het onroerend bezit en de bevolkingssamenstelling van een regio.¹³¹ Het schattingsregister geeft het aantal boerderijen in het buerschap van Hellendoorn, *die kather ende gelden mede in die platelande en die plaetelande in Helendorner Buerschap*.¹³² De erven in 1520 geven ook een inzicht in de oudere bezitsinvloeden in het landschap. Door deze erven op kaart te zetten kan een reconstructie worden gemaakt van de ontstaansgeschiedenis van het dorp.

¹²⁹ Persoonlijke correspondentie met Evelyn Ligtenberg.

¹³⁰ Mensema, ix-xi.

¹³¹ Mensema, 296.

¹³² Mensema, 189-193.

De gewaarde erven waren van oudsher verplicht 2 gasten (= 6 schoven) rogge af te staan bij de oogst voor onderhoud van de predikant.¹³³ Deze erven waren in bezit van een zogenaamde ware en staan daarom ook wel bekend als gewaarde erven. Een gewaard erf in Hellendoorn had minstens vier morgen land (1 morgen = 1,23 hectare)¹³⁴ en mocht twintig koeien, honderd schapen en vier ganzen houden. De boeren van deze erven mochten gebruik maken van de woeste gronden rondom het dorp.

Tabel 1: De grote boerderijen uit het schattingsregister 1520			
Geregistreerde/ pachter	Omschrijving erf	Eigenaar/ verpachter	Pachtwaarde
Claes ten Kamphuys	Kamphuis	Hendrick van Schedelick	15 mudde roggen (hyurth verpacht)
Derick opter Steghe	De steeg	Derick van Boetzeler	14 mudde roggen
Bernt Roessinck		Zelf eigenaar	18 mudde roggen
Johan Vennemans		Johan Vennemans	16 mudde roggen
Henrick Schaep	Bouwhuis van den Dam	Zelf eigenaar	
Volcker op 't Hoff		Henrick Schaep (Den Dam)	12 mudde roggen
Luyken op 't Vroehuyss		Ossenbroick	13 mudde roggen
Gheryt op Oetbeldinck		Fratershuis Zwolle	18 mudde roggen
Johan op Roirdinck		Derick van den Boetzeler	6 mudde roggen
Arnt Warninck		Boetzeler vurss.	12 mudde roggen
Derick Koster	Op alterdinck	Weduwe Rutgers van Twickel	Halve pacht 18 mudde roggen
Otto op lentfordinck		Henrick Schaep	15 mudde ruggen
Johan ten Duvelskathe		Bernt van Bevervoirde	15 mudde roggen
Symon Symonssen	Pastoors erf		10en afdragen 16.5 mudde rogg
Herman Maurysen op wagerinck		Jonker van Bronckhorst	19 mudde roggen
Herman Wennemarinck		Boetzeler	10 mudde roggen
Gheryt ten Poelacker		Henrik Schaep	11 mudde roggen
Johan op Tybrinck		Weduwe Rutgers van Twickel	9 mudde roggen
Henrick kuper op Lutlike Venhuys		Jan Vennemans	9 mudde roggen
Arnt Bolhove		Zelf eigenaar	6 mudde roggen
Derick Scroider Greve (pauper)		Zelf eigenaar	2 philipsgulden, 3 pond 8 stuivers
Gheryt op Roirdinck t'wonnen plach		Onbekend	onbekend
<i>De overige gemelde katersteden en onbebouwde landerijen van de schattingsregisters zijn in bijlage 1 opgenomen.</i>			

¹³³ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 14.

¹³⁴ Meertens instituut, *Sallandse morgen*. <https://mgw.meertens.knaw.nl/maat/12>

In 1520 waren er in het schoutambt Hellendoorn 111 grote boerderijen, 36 keuters en 20 onbebouwde landerijen waar schatting over betaald moest worden. De keuters hadden hun boerderijen illegaal gesticht op de woeste gronden, vaak aan de rand van de akkers. Lang niet alle keuterboerderijen werden gedoogd, sommige werden vrij snel na de bouw afgebroken, maar deze 36 keuters hadden meer geluk en mochten, al dan niet na betaling van een kleine afkoopsom, hun boerderij behouden. Zij leidden meestal een marginaal bestaan vanwege de lage opbrengsten op hun vaak kleine stuk grond.¹³⁵ Binnen de marke Hellendoorn was het landelijk bezit in 1520 verdeeld over 22 grote boerderijen, 18 katersteden en 13 onbebouwde landerijen.¹³⁶ Wat gelijk opvalt is het relatief kleine aantal grote boerderijen in de marke in verhouding tot de rest van het schoutambt. Slechts twintig procent van de boerderijen in 1520 lag in de marke Hellendoorn, maar wel de helft van het totale aantal katersteden.

Tabel 2: Grondbezit in 1520 naar klasse, zie ook bijlage 2.		
Categorie	Percentage erven Salland	Percentage erven Hellendoorn marke
Adel	33%	45%
Kerk	18%	10%
Elite	39%	15%
Eigenerfd	10%	20%
Onbekend	X	10%
Bron: Slicher van Bath, <i>Samenleving onder Spanning</i> , 604.		

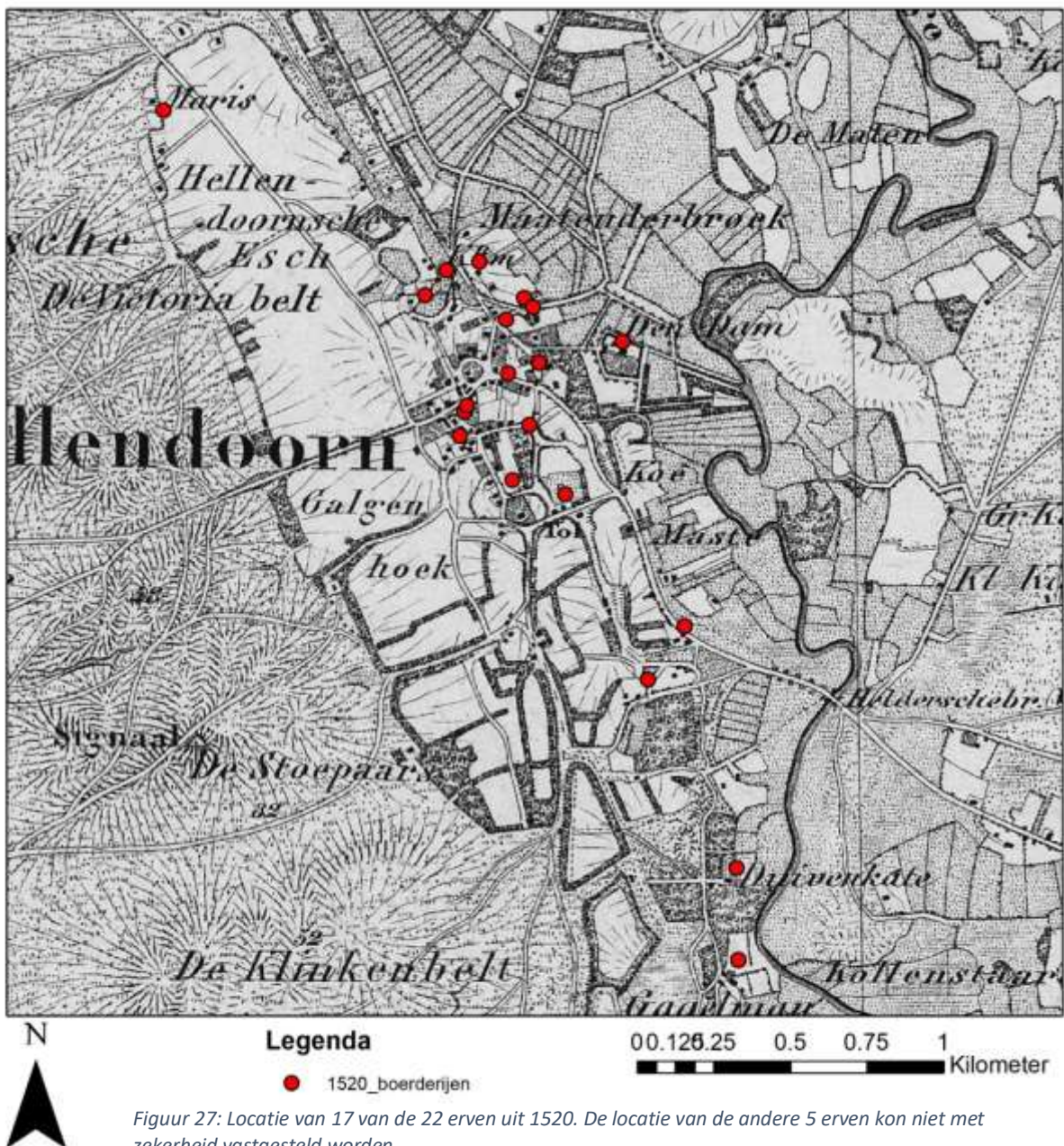
Het aandeel eigengeërfde boeren was tot na de late middeleeuwen zeer laag. Voor geheel Salland houdt Slicher van Bath rekening met ongeveer tien procent eigengeërfde boeren in 1520 (zie tabel 1).¹³⁷ In 1520 waren er drie boeren in Hellendoorn die hun erf in eigen bezit hadden, daarnaast waren vijf van de katersteden nog in eigen bezit bij de boer, wat betekent dat acht van de veertig erven in eigen bezit waren in 1520. Dit komt neer op twintig procent van de erven, Hellendoorn heeft in vergelijking met Salland een hoog aantal eigenerfde erven.

¹³⁵ E.D. Eijken, *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379-1805* (Zwolle: 1995)

¹³⁶ Mensema, 189-193. / Zie bijlage 1

¹³⁷ Slicher van Bath.

Het aantal erven in bezit bij kerkelijke instanties lag vergeleken met het gemiddelde van Salland relatief laag. Het Fraterhuis in Zwolle verpachtte aan Gheryt op Oetbeldinck en de kerk van Hellendoorn verpachtte enkele katersteden. De kerkelijke goederen in het schoutambt Hellendoorn lagen vooral ten zuiden van de marke Hellendoorn. In Noetsele, ook deel van het schoutambt Hellendoorn, waren vrijwel alle erven in handen van de kerkelijke instellingen. Een opmerkelijk verschil, maar blijkbaar heeft van oudsher het kerkelijk bezit zich rond Noetsele gekristalliseerd en is Hellendoorn, wellicht vanwege de grootgrondbezitters nauwelijks in bezit gekomen van kerkelijke instanties.

Figuur 27: Locatie van 17 van de 22 erven uit 1520. De locatie van de andere 5 erven kon niet met zekerheid vastgesteld worden.

De belangrijkste grondbezitters in Hellendoorn waren de adellijke families. Voornamelijk de op Den Dam wonende familie Schaep (vijf erven) en de Boetzelers (zes erven) wonend op Schuilenburg waren de voornamelijkste verpachters in de marke. Ook het huis Twickel bij Almelo verpachtte drie erven en de Ootmarsumse Van Schedelichs hadden een tweetal erven in bezit in de marke Hellendoorn.

De reconstructie van de erfopvolging vond voornamelijk plaats door het koppelen van de verschillende archiefbronnen waarin voornamelijk de erfnamen of eigenaren als uitgangspunt zijn genomen. Gedurende lange tijd waren namelijk de namen van personen aan het erf verbonden.¹³⁸ Verder is door lokaal historica Evelyn Ligtenberg al voor een aantal erven uitgezocht hoe de opvolging van eigenaren door de eeuwen heen heeft plaatsgevonden. Van haar documenten is dankbaar gebruik gemaakt en konden worden gecombineerd met overige beschikbare registers. In bijlage 4 wordt per erf op de bovenstaande kaart nader ingegaan op de opvolging van de erven van 1520 naar 1832.

De spreiding van de oudste erven toont enige concentratie ten noorden van de latere dorpskern. Ten zuiden zijn de erven verder verspreid en was ook het aantal erven tot en met de schattingsregisters van 1520 kleiner. Een vermoedelijke oorzaak is dat het landschap in het noorden minder reliëf kende, maar wel iets hoger lag, waardoor overstromingen van het landschap minder voorkwamen. Ten zuiden is te zien dat de erven op de hogere dekzandruggen liggen, dus bij het veelvuldig voorkomende overstromen van de Regge, lagen deze boerderijen op een veilige plek.

¹³⁸ Canon van Nederland, *Naamgeving: Familienamen kwamen van boerenerven*. Geraadpleegd 26 november 2021. <https://www.canonvannederland.nl/nl/overijssel/twente/haaksbergen/naamgeving>

4.4 Erven en bezitsverhoudingen in het register van onderhoudsplichtigen aan de eshekken van 1760

In 1760 werd op de holtsprike een lijst opgemaakt met de erven die aanspraak maakten op de Hellendoornsche es en derhalve mee moesten betalen aan het onderhoud van het hekwerk (bijlage 2). In totaal staan 55 erven vermeld op deze lijst waarvan 11 gewaard erven zijn, de andere 44 zijn afsplitsingen van voormalige erven en betaalden naar gelang van hun omvang hun deel. Een aantal van de erven die voorkomen in de Schattingsregisters van 1520 staan niet meer op de in 1760 gemaakte lijst. Hier zijn minstens twee oorzaken voor gevonden. Enerzijds zijn een aantal bedrijven niet meer te herleiden tot hun voormalige eigenaar, daarnaast had een aantal erven geen grond op de es, omdat zij over voldoende grond nabij hun boerderij beschikten. Zij maakten geen gebruik van de es en hoefden ook niet

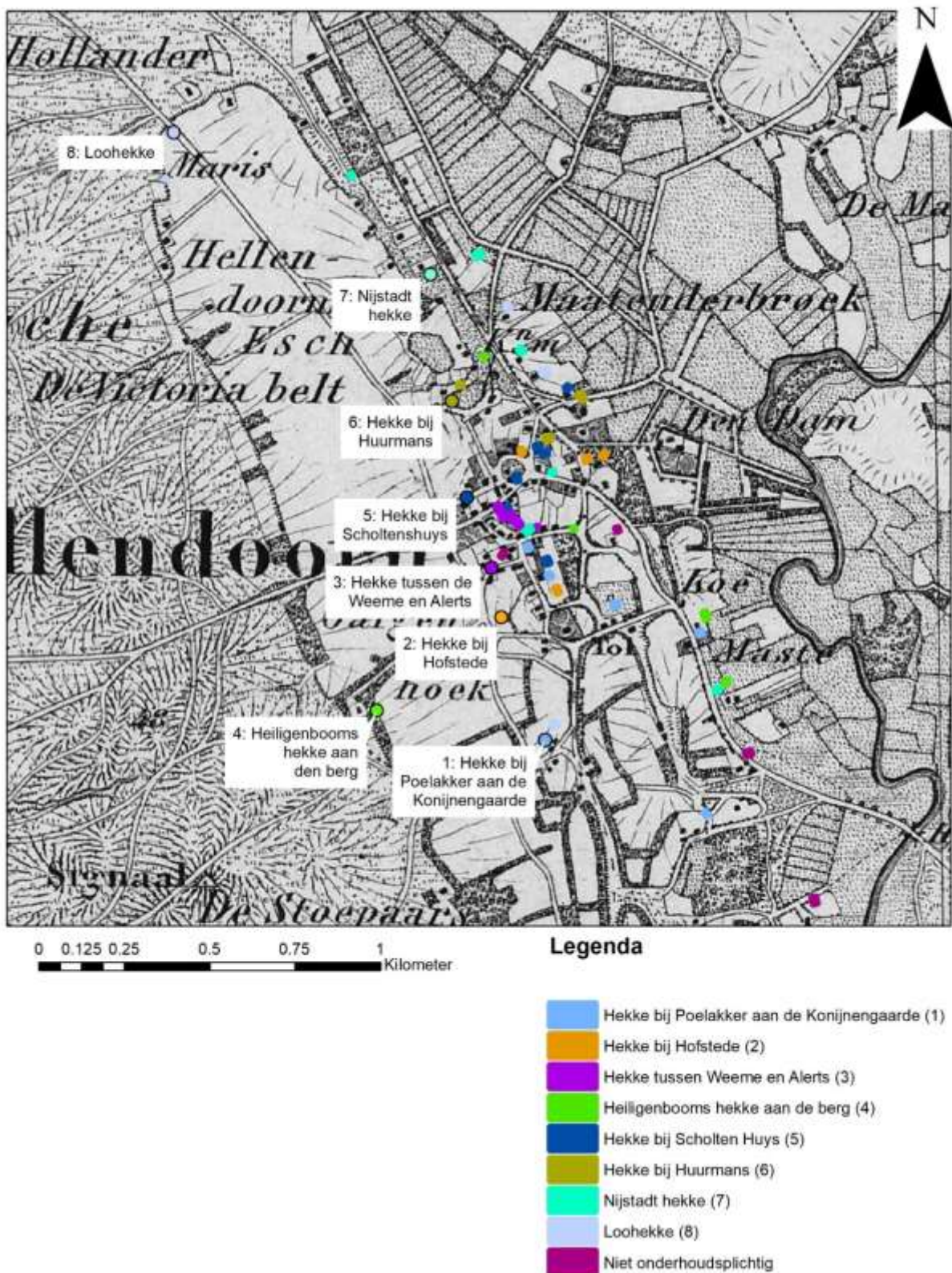
Figuur 28: Door de Historische vereniging van Hellendoorn is een poging gedaan om de locatie van de hekken weer terug te brengen in het landschap. Door middel van het plaatsen van een paaltje met naam en nummer van een hek zijn de hekken weer onder de aandacht gebracht. Een mooi initiatief maar het wordt nauwelijks opgemerkt, het terugbrengen van hekken in het landschap zou vermoedelijk betekenisvoller zijn

mee te betalen aan het onderhoud van de hekken. Het gaat hierbij in ieder geval om De Blenke, Kostede, Duivecate en Gagelman. Waarschijnlijk zullen nog enkele kleinere erven in de nabijheid van de hierboven genoemde erven hebben gelegen, die ook geen betaling aan het onderhoud van de es-hekken zullen hebben moeten doen.

Om de namen die worden benoemd bij het onderhoud van de hekken ruimtelijk te kunnen plaatsen is de lijst gekoppeld aan de erfoverzichtslijst. Hierop (fig. 29) staan naast de bekende erven ook de erven waarvan bekend zijn dat zij in 1760 bestonden en zij niet mee hoefden te betalen aan onderhoud van de hekken.

Een vergelijking van de locatie van de erven in 1760 met de erven bekend van eerdere perioden toont dat verdichting heeft plaatsgevonden van de erven in de nabijheid van de dorpskern. Rond de kerk en de brink zijn een aanzienlijk aantal erven ontstaan. Op de erven van Flierhuis en Veneman en op de brink zijn het aantal erven toegenomen. Maar ook langs de noordelijke weg richting Ommen, een hoge rug in het landschap, zijn een aantal nieuwe

erven gesticht. Hier gaat het vermoedelijk voornamelijk om nieuwe erven, aangezien ontginningen plaats hebben gevonden, onder andere rond de Nieuwkamp.

Figuur 29 Locatie van de erven die bekend zijn in 1760 als onderhoudsplichtige aan de hekken op de es. Zie ook bijlage 3.

4.5 Erven en bezitsverhoudingen in het kadaster van 1832

Het grondbezit in 1832 is gemakkelijk te bestuderen aan de hand van de kadasterdata via HISGIS.¹³⁹ Deze bestanden zijn namelijk nauwkeurig ingemeten en vanwege de goede overlevering van de gegevens is het ook goed bruikbaar voor studies naar het landschap. In 1832 telde de marke Hellendoorn 146 erven, waarvan 65 erven een erfnaam hadden.¹⁴⁰ De percelen in de marke Hellendoorn waren in bezit bij 168 personen of instellingen. Het aantal erven en eigenaren komt niet overeen, dit komt doordat sommigen geen erf hadden in de marke maar wel minimaal één perceel bezaten. Daarnaast hadden een aantal grondbezitters meerdere erven in eigendom, waarvan zij er enkele verpachtten. Veel erven in Salland hadden een lange continuïteit in de erfnaam, dit vergemakkelijkte het zoeken naar de overeenkomstige erven uit eerdere registers¹⁴¹.

De marke van Hellendoorn wordt in dit onderzoek gezien als één eigenaar, zoals in de inleiding van dit onderzoek reeds benoemd, ook zal verder niet specifiek worden ingegaan op de gronden binnen de marke. De marke zal als één van de grootgrondbezitters behandeld worden en heeft in totaal 88 percelen in eigendom (tabel 3), waaronder enkele grote gebieden die aangemerkt kunnen worden als woeste gronden (heide). Maar ook een aantal keer een huis en erf.

Aan het einde van de achttiende eeuw vond in toenemende mate verarming van de adel plaats. Stijgende vermogens van de burgerij en dalend aanzien van de adel deed de machtige positie wankelen. Waar de grond in Hellendoorn in 1675 voor meer dan 90% in bezit was bij de adel was dit in 1832 met ongeveer afgenomen tot ongeveer 50%.¹⁴² Den Dam stond bijvoorbeeld veelvuldig leeg en de negen haardsteden van de havezate waren vanwege de hoge opbrengsten eerder een last dan een lust. In 1738 vertrok de laatste Schaep van Den Dam en nadien wisselden eigenaren van burgerlijke stand elkaar veelvuldig af, waarna pas in 1811 een koper kwam die de havezate langer in bezit hield.¹⁴³

Van de grootgrondbezitters van de Schattingsregisters van 1520 waren in 1832 geen van allen nog aanwezig als grootgrondbezitter. Twickel, Den Dam en de geestelijke instellingen

¹³⁹ HiSGIS Fryske Akademy (Kadastrale minuutplans 1832), Hellendoorn

¹⁴⁰ HiSGIS Fryske Akademy (Kadastrale minuutplans 1832), Hellendoorn

¹⁴¹ Spek et al, *mens en land*.

¹⁴² Slicher van Bath, 269-271.

¹⁴³ Smit en Webbink, 29.

waren als grondbezitter geheel verdwenen uit de marke Hellendoorn. Wel zijn daar enkele nieuwe grootgrondbezitters voor teruggekomen. De Hellendoornse kerken hadden nauwelijks grondbezit in de marke, de Geuren, waar in hoofdstuk 3 over geschreven is, was gezamenlijk met de gronden rond de kerk en de pastorie het laatste restant.

Tabel 3. Grootgrondbezitters in de marke Hellendoorn 1832				
Naam eigenaar	Percelen	Aantal huis/erf	Pachtwaarde in Guldens	Overig
Bernardus van Beest	27	4x huis met erf	202,21	
Anthoni van Buren	34	2x huis met erf	146,97	
Kasteel Rechteren, van Limpurg Verdeeld over drie nazaten	98	8x huis met erf	946,04	2x korenmolen 1x waterkorenmolen
Jan Philip baron Sloet (Burgermeester)	45	3x huis met erf	637,98	Woont zelf in Vollenhove
Johannes van der Plas Bouwmeester (notaris)	71	5x huis met erf	625,70	Is de notaris die de markeboeken noteerde
Graaf en baron van Heerdt tot den Eversberg	32	Géén	290,73	Zelf woonachtig buiten het kerkdorp
Totaal grootgrondbezit	395	33	2.849,63	
De marke van Hellendoorn	88	11x huis met erf	2671,33	Pachtende landbouwers
Totaal marke Hellendoorn	1150	146	10.997,33	

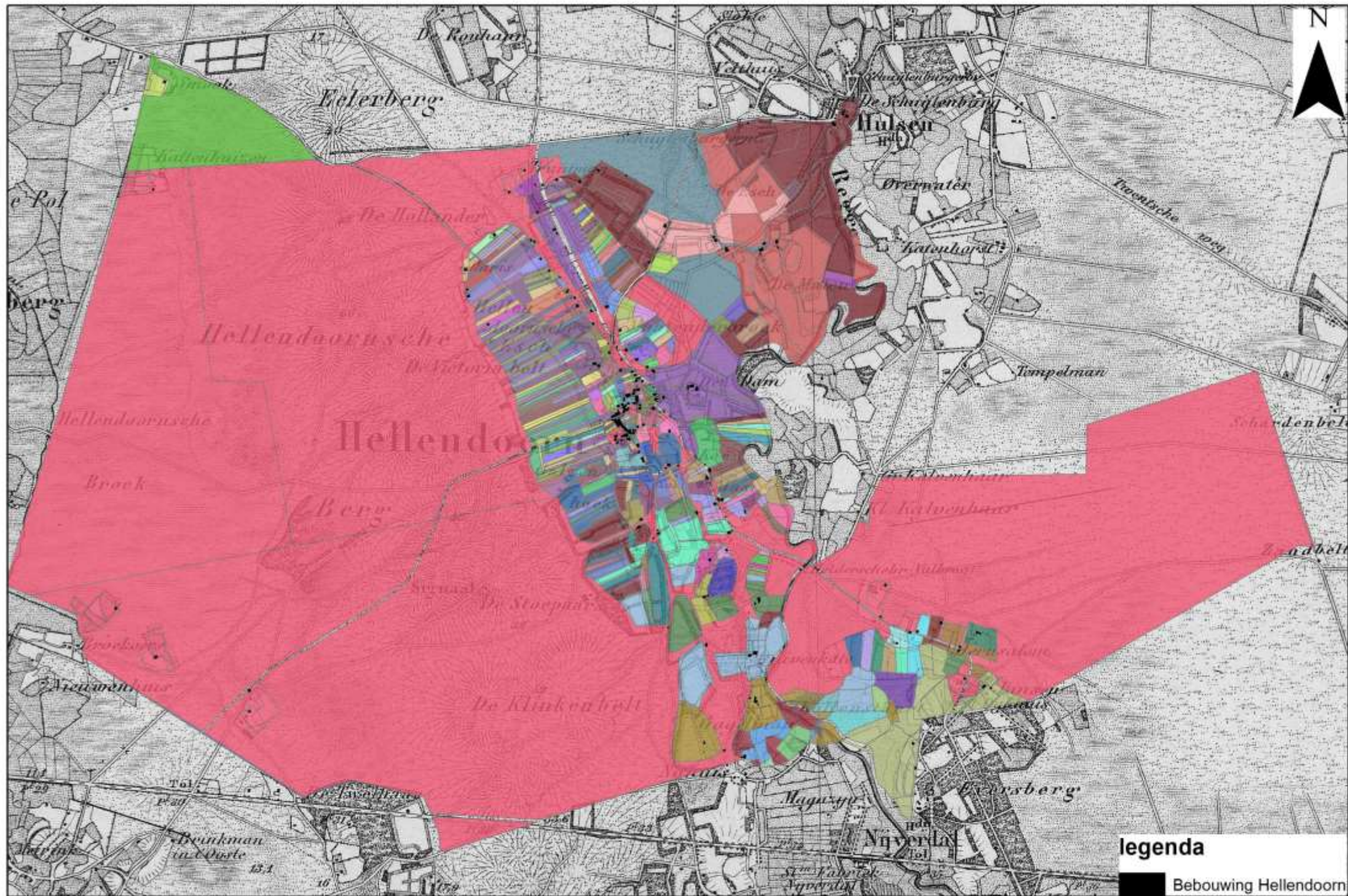
De marke van Hellendoorn is met een pachtwaarde van 2671,33 gulden in 1832 één van de belangrijkste grondbezitters in de marke Hellendoorn en bezit ongeveer een kwart van de totale pachtwaarde (tabel 3). Dit is niet geheel onlogisch gezien de grote hoeveelheden (woeste) grond die de marke in haar beheer had. In totaal beslaat de grondoppervlakte van Hellendoorn 10.736,5 hectare, waarvan bijna de helft (4.980,7 hectare) in bezit is van de marke van Hellendoorn (fig. 30).

De zes grootgrondbezitters bezaten gezamenlijk ook voor een kwart van de pachtwaarde binnen Hellendoorn. De andere helft van de grond was dus niet direct verbonden aan de grootgrondbezitters of marke en was in bezit van eigenerfde boeren en andere lieden binnen de marke. De marke Hellendoorn is hierbij gelijkwaardig aan de overige marken binnen het schoutambt Hellendoorn, waar ook iets meer dan de helft van het grondbezit in 1832 aan grootgrondbezitters toebehoort.¹⁴⁴

Hoewel de adellijke invloed was afgenomen en zij ook veel grond zijn kwijtgeraakt vloeide deze vrijgekomen grond maar in beperkte mate naar de boeren. Een grote concentratie van stedelijke bourgeoisie wist te profiteren van de vrijkomende grond en ging rentenieren van de pachtopbrengsten van deze gronden. In Salland lag dit in 1832 gemiddeld rond de 25% van de pachtwaarde, in Hellendoorn is hier echter nauwelijks sprake van en blijft veel grond nog relatief lang in bezit van de adellijke grondbezitters.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Slicher van Bath, 271.

¹⁴⁵ Van Zanden en Van der Veen, 166.

Figuur 30: Percelen en eigenaar in 1832, HISGIS

0 0.5 1 2 3 4
Kilometer

4.6 Lange termijnontwikkelingen in het aantal erven (1520-1832)

In dit hoofdstuk wordt aan de hand van een aantal deelgebieden onderzoek gedaan naar de veranderende bezitsverhoudingen tussen 1520 en 1832. Hierbij wordt gekeken naar de veranderingen binnen het bezit, maar ook naar de invloed die dit heeft op het landschap. Welke wisselwerking is er tussen de sociaal-economische omstandigheden en het landschap? Volgens Ponsteen raakte het adellijke bezit vanaf de achttiende eeuw in toenemende mate in verval. De adel moest vaker tot verkoop van de erven overgaan. Dan is ook te zien dat het aantal vrije boeren toeneemt en zij ook zitting doen in de *holtsprake*.¹⁴⁶ Dit zou dus ook terug moeten zijn te zien in de verandering in grondbezit.

Tabel 4: Ontwikkeling van het aantal boeren en keuters in schoutambt Hellendoorn van 1520 tot 1795	
Jaartal (bron)	Aantal boeren & Aantal keuters
1520 (schattingsregisters)	112 boeren 37 keuters
1602 (paardentelling)	113 boeren 5 kleine boeren
1601 (verpondingen)	120 boeren 20 keuters
1795 (volkstellingen)	129 boeren 235 keuters
Bron: Slicher van Bath, <i>Samenleving onder spanning</i> , 338-339.	

Hoewel Slicher van Bath alleen cijfers heeft voor het gehele schoutambt Hellendoorn en niet voor alleen de marke is het toch interessant zijn conclusies met betrekking tot de ontwikkeling van de erven in Hellendoorn te benoemen (tabel 4). Het aantal erven neemt vooral aan het begin van de onderzoeksperiode klaarblijkelijk nauwelijks toe. In de achttiende eeuw is echter wél een enorme toename van het aantal keuterboeren te zien. Hieruit kan worden aangenomen dat in deze periode veel versplintering van erven heeft plaats gevonden

¹⁴⁶ Ponsteen, *Kerkdorp*, 11.

en daarnaast zullen een groot aantal nieuwe katersteden gesticht zijn in waarschijnlijk voorheen onontgonnen gebied.

In *Boeren in Nederland* gaat Bieleman in op de stijging van zowel het aantal boeren als keuters in Overijssel en ook specifiek van Salland. Vanaf halverwege de zeventiende eeuw nam het aantal boeren met ongeveer 50% toe en het aantal keuters verviervoudigde vanaf deze periode tot en met halverwege de negentiende eeuw.¹⁴⁷ In Hellendoorn zijn de cijfers iets afwijkend, maar deze afwijking valt wel te plaatsen wanneer rekening wordt gehouden met de relatieve armoede waar het kerkdorp mee te maken had. Het aantal boerenerven nam in dezelfde periode toe met slechts 15%, een aanzienlijk kleinere toename dan de 50% voor geheel Salland. De ontwikkeling van het aantal keutererven was echter behoorlijk groter, namelijk een verzesvoudiging in amper 200 jaar tijd. Hellendoorn had dus in vergelijking met de rest van Salland veel meer te maken met verkeutering en het waren de kleine katersteden die een groot deel van het landschap bepaalden.

De versplintering van de erven heeft grote gevolgen gehad voor het landgebruik, maar ook op de sociaal-economische omstandigheden in Hellendoorn. Waar in 1520 slechts 22 boerderijen en 18 katersteden het land gebruikten waren dit in 1760 55 erven. In 1832 was het aantal nog weer verder uitgebreid en in het kadasteroverzicht staat liefst 77 keer 'huis en erf' van landbouwers. Hierbij dient ook opgemerkt te worden dat in 1520 deze 22 boerderijen en de 18 katersteden in pacht waren bij slechts een handjevol grote verpachters.

4.7 Ontwikkelingen van het nederzettingspatroon van Hellendoorn tussen 1520 en 1832

Zoals eerder vermeld was de verwachting dat Hellendoorn ontwikkelde vanuit verspreide nederzettingen en door de eeuwen heen langzaam een dorpskern kreeg rond de kerk. Tot en met de zestiende eeuw was de voornaamste bebouwing nog vrij verspreid door het dorpslandschap. Er was nauwelijks sprake van enige verdichting in het bebouwingspatroon.

¹⁴⁷ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 251-252.

Figuur 31: Afbeelding aan het begin van de twintigste eeuw. De Dorpsstraat in Hellendoorn. De belangrijke vestigingsplek van de meeste ambachtslieden.

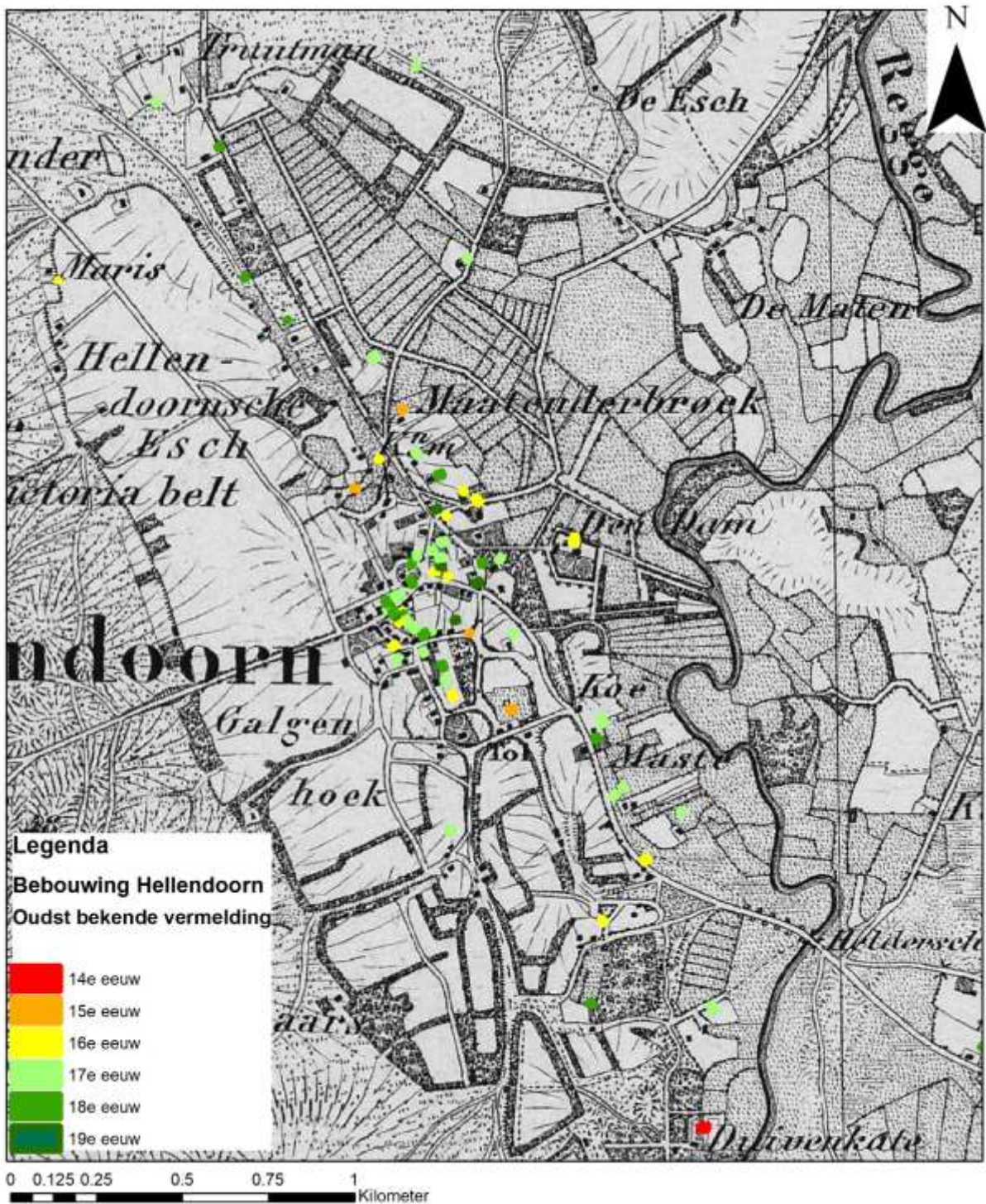
In de zeventiende en achttiende eeuw vond echter een aanzienlijk verdichting plaats van de bebouwing rond de brink én de kerk. De huidige dorpsstraat vormde daarbij het voornaamste kristallisatiepunt waaraan velen vestigden. Hierbij moet voornamelijk worden gedacht aan bebouwing die typerend is voor een dorpskern van een belangrijk dorp in het schoutambt. De meeste nijverheden vonden hier dan ook plaats.¹⁴⁸

De kaart (fig. 32) is opgebouwd vanuit verschillende registers, boeken en archiefmateriaal, hiermee is voor de gevonden adressen geprobeerd de oudste vermelding te vinden. Waarmee een reconstructie van de nederzettingsontwikkeling is gemaakt. De ontwikkeling van het nederzettingspatroon in Hellendoorn is goed te bestuderen op deze kaart, maar het beeld is niet volledig. Enerzijds omdat niet altijd bekend is wat de ouderdom van een gebouw is, maar ook omdat niet alle gebouwen binnen de belastingen vielen. Zo telt de volkstelling van 1748 99 gezinnen, maar het vuurstedenregister van 1751 slechts 71 woningen.¹⁴⁹ In Hellendoorn was de woning voorraad goed in orde en het lijkt dan ook niet waarschijnlijk dat 28 gezinnen bij een ander gezin in hebben gewoond of anderszins geen

¹⁴⁸ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 15-17.

¹⁴⁹ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 17.

onderdak hadden. Toch toont de kaart duidelijk dat gaandeweg de eeuwen het open karakter van het dorp verruild wordt voor een steeds dichter wordende nederzetting.

Figuur 32: De oudst bekende vermelding van de bebouwing in Hellendoorn. Alleen erven waarvan een opvolging in de gegevens is gevonden zijn in bovenstaande kaart weergegeven.

Hellendoorn kenmerkt zich als een enigszins willekeurig vormgegeven centrum, met een vrij losse bebouwingsstructuur.¹⁵⁰ De vele brinkachtige pleinen zijn vermoedelijk een voortvloeisel vanuit de verspreide ligging van de boerderijen (fig. 33) Door de eeuwen heen hebben zich meer boerenerven bij deze brinken gevoegd en ontstond een verdichting van de verbouwing. Rondom de hervormde kerk werden gebouwen met een sociale of culturele functie gebouwd.¹⁵¹

Figuur 33: Hottingeratlas 1773-1794, Hellendoorn (kaart i3-h) Het noorden bevindt zich links op de afbeelding. Onderaan de kaart bevindt zich de Sallandse heuvelrug.

De verspreide ligging van de bebouwing in Hellendoorn komt op deze afbeelding duidelijk naar voren. Wel is hier al enigszins sprake van de verdichting van het bebouwingspatroon aan de dorpsstraat, die als een slinger door de dorpskern gaat, van rechtsonder in het dorp, naar linksboven (op deze afbeelding). De ligging van Den Dam komt ook duidelijk naar voren op deze kaart. De havezate lag in de lagere streken van het dorpslandschap en kon zich daarom naar alle waarschijnlijkheid gemakkelijk vestigen in dit gebied. Omdat ten tijde van de vestiging van Den Dam dit gebied niet bebouwd was en

¹⁵⁰ Het Oversticht, 19.

¹⁵¹ Het Oversticht, 19.

waarschijnlijk nagenoeg alleen gebruikt als hooi- en weiland. Ook Duivecate, wat al eerder bewoond werd (1339) ligt in de lagere gebieden aan de Regge (uiterst rechts op de afbeelding).

4.8 Conclusies

De lange termijnontwikkelingen van de erven en de bezitsverhoudingen in Hellendoorn hebben als beginsituatie de gewaarde erven die vermoedelijk stammen uit de 12^e of 13^e eeuw. De van oorsprong grote blokvormige percelen zijn in de loop der eeuwen steeds sterker onderverdeeld. De oude structuur van de percelen is vooral in het wegenpatroon nog te herkennen, rond 1832 lagen er vaak meerdere percelen en erven op de voormalige grote gewaarde erfblokken.

Ook zijn verder buiten het dorp nieuwe ontginningen geweest, waar door middel van een strokenontginning door een groep boeren nieuw bouwland in gebruik genomen werd. Er is geconstateerd dat Hellendoorn rond 1520 relatief weinig kerkelijk bezit kende, maar de adel/grootgrondbezit wel nadrukkelijk naar voren kwam. Ook het aantal eigenerfde boerderijen lag hogere dan het gemiddelde in Salland. In 1832 is het aandeel van de eigenerfde boeren nog wat toegenomen, het kerkelijk bezit bleef laag en het bezit van de grootgrondbezitters is iets afgenomen ten bate van de eigenerfde boeren.

Verder is de ontwikkeling van het aantal erven één van de belangrijke uitkomsten van dit hoofdstuk. Van 1520 tot en met 1795 groeide het aantal boerenerven nauwelijks, met ongeveer vijftien procent. Het aantal keutererven nam echter met een factor zes toe. Hieruit is geconcludeerd dat in Hellendoorn een vergaande verkeutering heeft plaatsgevonden.

In dit hoofdstuk is een poging gedaan om een lange termijnontwikkeling te laten zien. Niet altijd is het gelukt om de continuïteit in erven te achterhalen. Dit kent diverse en wisselende oorzaken. Soms is een erf niet meer bekend in de latere bronnen of is de eigenaar veranderd waardoor opeenvolging van de naam van de eigenaar niet correct is. Gelukkig is de meerderheid van de volwaardige erven wel gekoppeld aan de ligging van een erf in 1832, dit lukte bij slechts vijf erven niet. Van deze vijf erven waren drie in bezit van Derick van Boetzeler, de familie die op Schuilenburg zat in 1520. In 1780 is het huis echter volledig afgebroken en in de voorgaande jaren is de macht van de Schuilenburg reeds behoorlijk afgenomen. Het is mogelijk dat door verandering van eigendom in de erven de chronologie in erfopvolging niet

goed te koppelen is. De niet gevonden erven van Schuilenburg zullen naar verwachting in de directe omgeving van Schuilenburg liggen. Daarmee bestaat de kans dat ze buiten de markegrenzen van Hellendoorn vallen zoals deze grenzen in 1832 opgemaakt werden. Dit komt ten dele overeen met het drietal boerderijen die ook op de waardelen kaart niet gelokaliseerd kunnen worden. Daarvan hebben in elk geval twee boerderijen aan de oostelijke zijde van de Regge gelegen.

5 Sociale gelaagdheid en de invloed op het dorpslandschap en de lokale economie

Hellendoorn

*Stompe toren,
Lange heiden,
Kale weiden,
Grote buidel,
Weinig geld,
Zo is 't in Hellendoorn gesteld.*

Bron: onbekend, (Uit de 19^e eeuw)

5.1 Inleiding en vraagstelling

Het citaat op de voorpagina van hoofdstuk 5 was wijd rond Hellendoorn bekend. De stompe toren duidt op de kerk, die een toren had die nauwelijks boven het achterschip uitkwam en een bijna plat dak had (fig. 34). De lange heiden en de kale weiden duiden op de Heuvelrug die rond 1800 nog vrijwel volledig begroeid was met heide.¹⁵² Hoe zat het met de grote buidel en het weinige geld? Hoe stond Hellendoorn er in agrarisch-economisch en sociaal-economisch opzichte voor in de periode tot 1832? Kende het dorp echt veel armoede en welke invloed had dit op de verschillende sociale klassen in het dorp?

In dit hoofdstuk wordt de invloed van de sociaal-economisch en agrarisch-economische ontwikkelingen op het dorpslandschap van Hellendoorn onderzocht. Aan de hand van een zestal deelonderwerpen wordt ingegaan op de sociale klassen in Hellendoorn, de lange termijnontwikkelingen van het grondbezit en de ontwikkeling van de beroepsstructuur. Vervolgens wordt in de afsluitende hoofdstukken de invloed van de sociale klassen nader beschreven, hierbij worden in drie deelvragen beantwoord in hoeverre het nederzettingpatroon, het cultuurlandschap en de agrarische-economie bepaald zijn door de verschillende sociale klassen.

Figuur 34: Gezicht op Hellendoorn vanaf de es. De kerk van Hellendoorn, met haar stompe toren, op de achtergrond, met op de voorgrond nog een klein stuk van de es. De boerderijen op de voorgrond staan vermoedelijk aan de noordzijde van de Hellendoornse brink. Afbeelding van begin twintigste eeuw.

¹⁵² G.J. Schutten, 13.

5.2 Sociaal-economische ontwikkelingen in Hellendoorn, 1520-1832

De quotisatie van 1808 is een goede bron om de inkomensverdeling te benaderen. In 1808 moest het Koninkrijk Holland drie miljoen gulden aan het Franse Keizerrijk betalen. De lege Staatskas van het Koninkrijk kon dit bedrag niet voldoen en zodoende werd een hoofdelijke belasting uitgevaardigd. De basis voor de aanslag was het inkomen of de vertering (consumptie) van personen, waarbij officieel rekening gehouden diende te worden met het aantal kinderen dat onderhouden moest worden en overige persoonlijke omstandigheden.¹⁵³

Gedurende de gehele onderzoeksperiode hebben veel inwoners van Hellendoorn een marginaal bestaan geleiden (tabel 5). De schrale bodem, vanwege het ontbreken van een keileemlaag, waardoor de markegronden voor een groot deel op de zandige Heuvelrug ligt is een belangrijke oorzaak. Voortdurend waren er nog andere (externe) redenen te geven voor de armoedige situatie in het dorp. Pas aan het begin van de twintigste eeuw leek de situatie enigszins te verbeteren, maar het duurde lang voordat Hellendoorn aan de armoede ontkomen was.¹⁵⁴ Hellendoorn had een relatief hoog aantal onvermogens. In 1675 was dit 38,1% (tegenover 21% gemiddeld in Overijssel) en in 1764 lag het met 45,7% op bijna de helft van het aantal inwoners, terwijl het gemiddelde in Overijssel 27,4% was.¹⁵⁵ Bijna de helft van de bevolking was aan het eind van de achttiende eeuw niet in staat belastingen te betalen. Het is dan ook geen wonder dat ook de marke van Hellendoorn krap bij kas zat in deze tijd en sociale voorzieningen en onderhoud van de openbare ruimte er dikwijls bij in zijn geschoten.¹⁵⁶

¹⁵³ Van Zanden en Van der Veen, 168-169.

¹⁵⁴ Ponsteen, *Kerkdorp*, 270-272.

¹⁵⁵ Slicher van Bath, 168.

A: Ongelijkheid wordt berekend aan de hand van de inkomensverdeling. Hierbij wordt het totale inkomen van de 10% hoogst aangeslagenen vergeleken met de 50% laagst aangeslagenen. is dit getal 1.0 dan betekent dit dat de rijkste 10% gemiddeld 5x zoveel verdient dan de armste 50%. Een groter getal betekend een groter verschil in inkomen.

¹⁵⁶ HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1520-1710, 50.

Tabel 5: Personele inkomensverdeling en belastingdruk voor de gemeente Hellendoorn 1808					
Klasse	Aantal aangeslagen	Aanslag (in gld)	Vertering	Heffingspercentage	Totale vertering inkomensgroep (in gld)
41	152	0,50	50	1,0	7.600, -
40	136	1,-	75	1,3	10.200, -
39	64	1,50	100	1,5	6.400, -
38	93	2	150	1,3	13.950, -
37	44	3	200	1,5	8.800, -
36	54	4	250	1,6	13.500, -
35	83	6	300	2,0	24.900, -
34	3	10	550	1,8	1650,-
33	1	20	800	2,5	800,-
32	1	30	1200	2,5	1200,-
31	1	40	1800	2,2	1800,-
Totaal: 326				Totaal: fl 90.800, - Gem. per aangeslagene: fl 144,-	
Bron: Personele quotisatie van Hellendoorn en Van Zanden en Van der Veen, <i>boeren, keuters en landarbeiders</i> , 168.					

Naast de relatief grote groep onvermogenen waren enkele inwoners van de marke aanzienlijk welvarender. De bewoners van de havezaten zijn daarbij uiteraard de personen die qua inkomen ver boven de gemiddelde inwoner van Hellendoorn stonden. Het gemiddelde inkomen van 144,- gulden per aangeslagene (tabel 6) was in vergelijking met andere regio's behoorlijk laag. Op het platteland van Salland en Drenthe lag het gemiddelde inkomen al respectievelijk 40,3% en 35,4% hoger. Dit geeft eens te meer de armoedige situatie in Hellendoorn weer. Wat ook opvalt is de enorme verschillen in het inkomen in de stad en op het platteland, in de steden waren de inkomens aanzienlijk hoger (tabel 6). De inkomensverschillen tussen stad en platteland zijn echter geen onderwerp waarop in deze scriptie nader in zal worden gegaan.

Tabel 6: Inkomensverdeling in een aantal regio's en steden in vergelijking met Hellendoorn			
Regio	Inkomen per aangeslagene (in gld)	Verschil in % t.o.v. Hellendoorn	Ongelijkheid (zie voetnoot A)
Hellendoorn	144	X	1,09
Salland, platteland	202	40,3%	1,32
Drenthe, platteland	195	35,4%	1,20
Zwolle	468	225%	2,82
Deventer	449	211,8%	3,52
Bron: Van Zanden en Van der Veen, 170-172.			

Betreffende de inkomensongelijkheid lijkt de situatie in Hellendoorn relatief gunstig. Met een getal dichtbij 1,0 is de inkomensongelijkheid tussen de rijkste tien procent en de armste vijftig procent relatief klein in vergelijking met de andere genoemde regio's. Een uitkomst van 1,0 betekent dat de rijkste tien procent vijf keer zoveel verdiende dan de armste vijftig procent.¹⁵⁷ Ook ten opzichte van het Sallandse platteland waren de cijfers van Hellendoorn relatief gunstig. Het aantal inwoners dat echt aanzienlijk rijker was maar een betrekkelijk kleine groep. Daarnaast waren veel van de grootgrondbezitters van Hellendoorn zelf niet woonachtig in de marke. De streken langs de Sallandse Heuvelrug hadden over het algemeen een veel minder scheve inkomensverdeling of verschil in grondbezit.¹⁵⁸ Dat wil zeggen dat de zandstreek van Salland over het algemeen een relatief egalitaire inkomensverdeling heeft gehad aan het begin van de negentiende eeuw. Hellendoorn lijkt goed in dit algemene beeld te passen.

Een nadere vergelijking van tabel 5 en tabel 6 wat betreft inkomensongelijkheid is interessant. Tabel 5 toont immers dat de rijkste zes inwoners aanzienlijk meer verdienen dan de 320 overige inkomensgroepen. Maar omdat deze groep erg klein is in omvang, deze zes rijksten zijn slechts twee procent van het totale aantal inwoners, tellen ook de inkomens van de minder welvarende categorieën mee om aan 'de rijkste' tien procent te komen. Dus hoewel in Hellendoorn zelf de inkomens wel degelijk scheef verdeeld waren, was slechts een kleine groep zeer welvarend. Hierdoor levert een vergelijking van de armste vijftig procent met de rijkste tien procent een vertekend beeld. Wel kan uit de uitkomsten van tabel 6 geconstateerd

¹⁵⁷ Van Zanden en Van der Veen, 170.

¹⁵⁸ Van Zanden en Van der Veen, 173.

worden dat de inkomensongelijkheid in vergelijking met de steden en het gemiddelde van Salland relatief klein is en derhalve relatief gelijk verdeeld onder de inwoners.

In 1832 was volgens Van Zanden en Van der Veen ongeveer tachtig procent van de huizen in bezit bij de bewoner zelf. Bovendien gold dit voor vrijwel alle huizen in alle huurklassen dat het percentage rond tachtig procent lag. Het grondbezit lijkt volgens beide onderzoekers de enige factor die het inkomen bepaalde.¹⁵⁹ Aanvullend hierop bleek dat landbouwers naar verhouding tot hun inkomsten de meeste grond hadden en logischerwijs arbeiders relatief weinig grond ten opzichte van het inkomen hadden. Ook het kleine aantal ambachtslieden had relatief weinig grond. Zij vergaarden hun extra inkomsten via de arbeid die zij leverden.

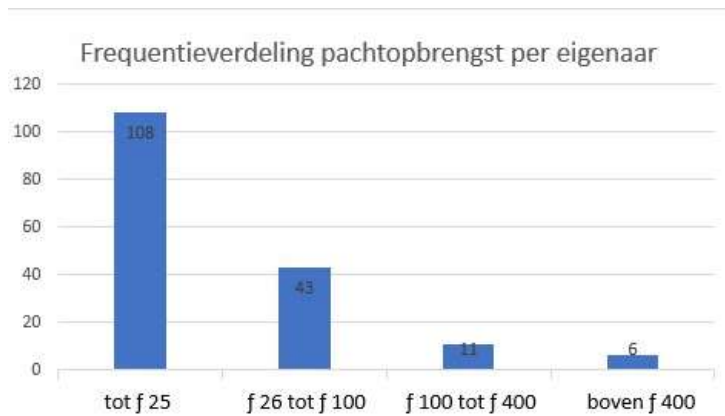
Sociale stratificatie in Hellendoorn

Grondbezit is één van de belangrijke factoren bij de bepaling van de sociale stratificatie. In hoofdstuk 4 is voornamelijk ingegaan op de landschappelijke veranderingen die zich tussen 1520 en 1832 voordeden in het grondbezit. De sociale stratificatie van het grondbezit gaat niet over de landschappelijke invloed, maar is het voornamelijk een methode die aangeeft in hoeverre kan worden bestaan van de grond rond een erf. Van Zanden en Van der Veen geven aan dat de landbouwers in 1832 in de volgende vier groepen kunnen worden ingedeeld op basis van de omvang van de erven:

- Pachtwaarde tot f 25: de omvang is de grond onder en rond het huis. Deze groep kon niet van de grond bestaan.
- Pachtwaarde van f 26 tot f 100: hieronder vallen keuterboerderijen met enkele hectaren grond. Het grootste deel van deze groep was niet in staat om van het land te bestaan.
- Pachtwaarde van f 100 tot f 400: dit zijn boerderijen met een redelijke hoeveelheid grond, op basis waarvan een huishouden een bestaan kan opbouwen.
- Pachtwaarde boven f 400: hierbij is het huishouden niet meer zelf in staat de grond te bewerken. Dit wordt gedaan door arbeid van buiten aan te trekken of door verpachting.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Van Zanden en Van der Veen, 181-183.

¹⁶⁰ Van Zanden en Van der Veen, 163-164.

Tabel 7: Frequentie naar de pachtwaarde per eigenaar in de marke Hellendoorn.

Een ruime meerderheid van de grondeigenaren in Hellendoorn in 1832 kon niet bestaan van de opbrengsten van de eigen grond (tabel 7). Zij waren zodoende genoodzaakt om voor hun levensonderhoud in een andere beroepssector, of in dienst van een grotere boer of grootgrondbezitter te gaan werken. Ook de tweede groep waarin 43 personen zijn ingeschaald konden niet altijd genoeg opbrengsten behalen op hun grond en waren zodoende vaak elders werkzaam om voldoende opbrengsten te verkrijgen. Een kleine groep van 17 grondeigenaren was in staat zichzelf (ruimschoots) te voorzien van de opbrengsten van het landbouwbedrijf. Eén van de grote groep (pachtopbrengst boven fl 400, -) is de marke van Hellendoorn en is dus eigenlijk onderverdeeld in tal van keuters, die waarschijnlijk ook een marginaal bestaan zullen hebben geleden.¹⁶¹

Van de landbouwers blijkt dat slechts twintig van de 79 over land beschikten met een pachtwaarde van meer dan 25 gulden en slechts drie van de landbouwers bezaten een pachtwaarde van meer dan 100 gulden. In vergelijking met de gemiddelden van Salland is dit een behoorlijk lage uitkomst. Gemiddeld heeft een meerderheid van de boeren een pachtwaarde van minder dan 25 gulden, maar een bijna even gelijke groep heeft een pachtwaarde van 25 tot 100 gulden.¹⁶² In Hellendoorn is dus vooral de tweede groep met de wat grotere boeren aanzienlijk ondervertegenwoordigd in het dorpslandschap.

Wat betreft het grondbezit van de grondbezitters in Hellendoorn met de “overige beroepen” (exclusief de marke en de elite) blijkt dat 19 van de 31 grondbezitters een

¹⁶¹ J.I. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Utrecht: HES uitgevers, 1984), 316.

¹⁶² Van Zanden en Van der Veen, 163-164.

pachtwaarde hadden die meer dan 25 gulden bedroeg. Wat betekent dat zij van de opbrengsten van hun grond konden bestaan. Het is opmerkelijk dat dit aantal zo hoog is bij deze categorie. Te verwachten was dat juist deze groep van niet landbouwers een lagere pachtopbrengst had omdat zij hun inkomen uit andere beroepen konden verkrijgen. Dit aantal lag bovendien ook boven het gemiddelde in Salland. Het is waarschijnlijk dat een aantal van deze personen een tweede beroep had naast hun landbouwbedrijf en daarom een relatief hoge pachtwaarde heeft gehad ondanks dat ze geen landbouwer waren.

Bovenstaande welvaartsberekeningen aan de hand van pachtwaarde bevestigen dus de relatief armoedige omstandigheden in Hellendoorn in de achttiende eeuw, zoals ook Ponsteen al beweerde.¹⁶³ Schenkingen uit het buurschap Noetsele komen rond 1780 veelvuldig voor als armenhulp aan Hellendoorn. Uiteindelijk zouden de komst van de industrie in Nijverdal (1836) en de verdelingen van de markegrond (1849) voor enige verlichting van de armoede betekenen.¹⁶⁴ Al wordt gedurende de negentiende eeuw nog vele malen gewezen op de armoede in Hellendoorn. Zo valt te lezen: *“De gemeente Hellendoorn behoort tot de goedkoopste van ons land, waar de levensstandaard het laagst is, ... en die over het algemeen genomen in een slechte financiële toestand verkeert.”*¹⁶⁵

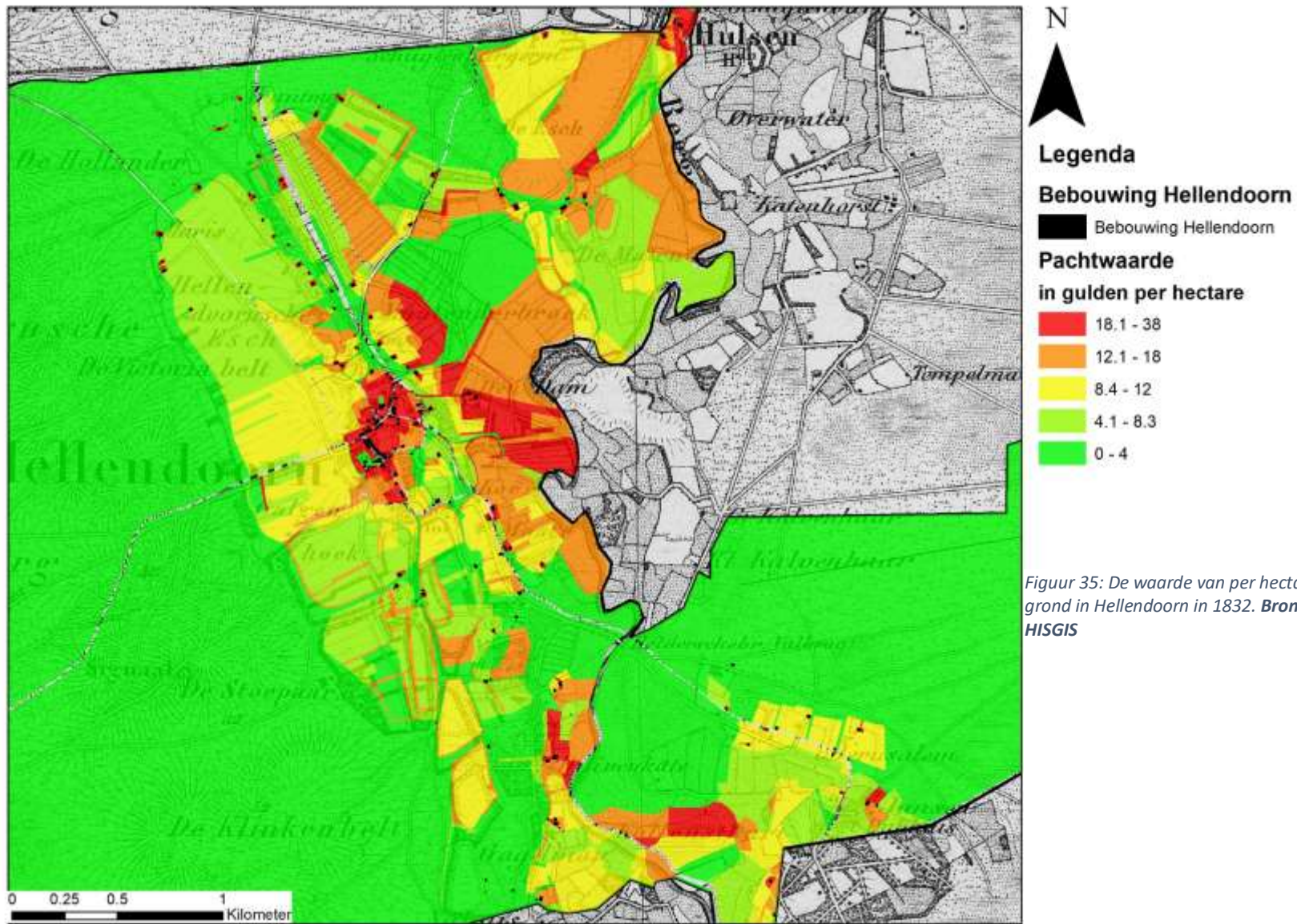
De spreiding van de waarde van de gronden per hectare toont een vrij logisch patroon. In 1832 waren voornamelijk de gronden rond de Dorpsstraat en in de nabijheid van de dorpskern degene met de hoogste waarde (fig. 35). Verder valt ook direct op dat de es in de directe nabijheid van het dorp een hogere waarde had dan de verder van het dorp gelegen delen van de es. Dit afstandseffect is overal in Nederland zichtbaar in 1832. Klaarblijkelijk is dit destijds één van de belangrijke waardebepalingen van grond geweest.¹⁶⁶ Helaas maskeert dit afstandseffect voor een deel de werkelijke landbouwkundige waarde van de grond.

¹⁶³ Ponsteen, *Kerkdorp*, 270.

¹⁶⁴ Ponsteen, *Kerkdorp*, 272.

¹⁶⁵ Ponsteen, *Kerkdorp*, 106-107.

¹⁶⁶ W.C. Knol en M.W.M. Noordman, *De kadastrale kaart van 1832: digitale ontsluiting en landschapsecologische toepassingen*, Alterra-rapport 820 (Wageningen, 2003), 10.

Figuur 35: De waarde van per hectare grond in Hellendoorn in 1832. Bron: HISGIS

Verder hadden een aantal kampen een relatief hoge waarde ten opzichte van de omgeving. Waarschijnlijk kwam dit door de goede gronden die vaak op deze kopjes in het landschap aanwezig waren. De hoge waarde van de gronden rond havezate Den Dam is vermoedelijk direct te koppelen aan het feit dat het eigendom was aan de machtige families van Den Dam. Ook is het goed mogelijk dat zij hun bemesting beter op orde hadden en dat de grond daardoor een hogere waarde toegekend heeft gekregen.

Ook de kleinere kamptingningen kenden een relatief hoge pachtwaarde ten opzichte van de nabije gronden, maar ook ten opzichte van veel gronden op de es. De kampen hadden een relatief gunstige ligging, op hogere plekken in de nabijheid van de Regge of andere waterstromen. Daarnaast hadden ze op de kampen veel minder last van zandverstuivingen zoals dat bijvoorbeeld op de es veelvuldig voorkwam.¹⁶⁷ De gronden op de kampen hadden bovendien een gunstige 'nabijheidsfactor' en ook dat heeft waarschijnlijk de waarde beïnvloed.

5.3 Sociale klassen in het vroegmoderne Hellendoorn: een indeling

In het restant van dit hoofdstuk zal een onderscheid worden gemaakt in een zestal sociale klassen. Aan de hand van de sociale gelaagdheid wordt de ontwikkeling van het dorpslandschap van Hellendoorn nader geanalyseerd. Hebben bijvoorbeeld bepaalde klassen in grotere mate invloed gehad op de ontwikkelingen van het dorpslandschap én welke zijn dat geweest? Óf is er een sociale klasse, bijvoorbeeld de boeren, die een grote ontwikkeling doorgemaakt heeft en daarin het landschap aanzienlijk beïnvloedt?

De klassen zijn: grootgrondbezitters, de marke Hellendoorn, ambachtslieden, buitenburen, (eigenerfde) boeren en keuters. Niet in elk hoofdstuk zullen alle sociale klassen besproken worden, alleen wanneer de desbetreffende klasse op enige wijze een belangrijke invloed heeft gehad op het landschap of het grondbezit wordt het nader besproken. Het is belangrijk om bij deze indeling in sociale klassen op te merken dat de indeling gebaseerd is op het eerste beroep dat een persoon heeft opgegeven bij het opmaken van tellingen. Een tweede beroep, wat veel mensen en voornamelijk keuters en ambachtslieden hadden, is niet in de registers opgenomen, wat de uitkomsten enigszins kan hebben beïnvloed.

¹⁶⁷ Ponsteen, *Kerkdorp*, 56-58.

5.4 Lange termijnontwikkeling van het grondbezit van de sociale klassen

Nagenoeg alle erven in de marke Hellendoorn waren eigendom van de adel. De boeren die het erf pachtten waren vaak nauw aan hun erf verbonden, hoewel zij niet de eigenaren waren. Een meier woonde vaak van generatie op generatie op een erf en zij noemden zich ook geregeld naar de erfnaam. Een meier had als plicht het erf goed te beheren en stond een deel van zijn opbrengsten aan de verpachter af.¹⁶⁸

In 1733 bedroeg het percentage eigenerfde boeren in Hellendoorn slechts 17,7%. Vier van de vijf erven in Hellendoorn behoorde in 1733 dus toe aan een grootgrondbezitter. Dit is een betrekkelijk laag percentage, in dezelfde periode ligt het gemiddelde aantal eigenerfde boeren in andere marken in Overijssel rond 33%.¹⁶⁹ Dit zal voor een groot deel te maken hebben gehad met de havezaten die veel grond hadden in Hellendoorn en dit lange tijd wisten te verpachten aan de boeren in Hellendoorn. De rijke families hadden een aanzienlijk vermogen en de meeste boeren van Hellendoorn waren dan ook niet in staat om de grond te verkrijgen. Bovendien was het systeem met een meier ook niet erg nadelig voor de boeren, zij hadden immers een relatief goed beschermde positie op hun boerderij en de erfopvolging binnen de familie was nagenoeg zeker.

Over het algemeen was de periode van 1750 tot 1850 voor boeren een gunstige tijd. Dankzij de gestegen graanproductie en vanwege het consumeren van aardappelen in plaats van graanproducten konden zij vaak extra profiteren van de sterk gestegen vraag naar graan. De lage pachtprizen, een relatieve daling van de lonen en belastingen die minder hard stegen dan de extra opbrengsten van graan zorgden voor een toename van de welvaart. Door de toegenomen welvaart wisten veel boeren landbouwgrond in eigen bezit te krijgen.¹⁷⁰ De koopprijs die boeren voor hun pachtgronden wilden betalen was vaak aanmerkelijk hoger dan de waarde die het voor de verpachter had, waardoor veel pachters hun land verkochten aan de boeren.¹⁷¹

In 1832 hadden twaalf personen meer dan één “huis+erf” in eigendom, het lijkt zeer waarschijnlijk dat in de meeste gevallen één erf zelf bewoond en gebruikt werd en het andere

¹⁶⁸ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 11.

¹⁶⁹ Trompetter en Van Zanden, 21.

¹⁷⁰ Van Zanden, 40-41.

¹⁷¹ Trompetter en Van Zanden, 32-33.

erf verpacht. In sommige gevallen werden zelfs alle erven verpacht, dit was vaak bij de grootgrondbezitters die in een havezate buiten de marke Hellendoorn woonden, zoals de Van Rechterens. Verder waren een aantal erven in eigendom van de Marke maar werden deze gepacht door een keuter. In totaal waren er in 1832 dertig erven in pacht bij een (groot)grondbezitter en elf erven werden gepacht van de marke. Wat betekent dat waarschijnlijk minimaal 49 van de 134 erven in Hellendoorn in 1832 gepacht werden, ongeveer twee van de drie erven was dus in eigen bezit.

Tabel 8: Eigenaren/pachters van de huis+erf categorie in 1832.				
Eigenaar	Aantal	Aantal zelf bewoond	Aantal verpacht	Percentage pacht
Boeren, Keuters en ambachts- lieden	100	84	16	16%
Marke	11	0	11	100%
Rechteren Limpurg	10	0	10	100%
Johanners van der Plas	5	1	4	80%
Overig grootgrondbezit	8	0	8	100%
Totaal	134	85	49	36,6% pacht
Bron: HisGIS, kadaster 1832, eigendom.				

Waar in 1733 ongeveer tachtig procent van de erven in bezit was van een verpachter en slechts twintig procent van de erven eigenerfd waren was dit honderd jaar later aanzienlijk veranderd. In 1832 was nog ongeveer dertig procent verpacht en dus zeventig procent eigenerfd. Daarmee is het aantal erven dat in eigenerfd was met ongeveer vijftig procent toegenomen in honderd jaar tijd. Soortgelijke processen waren in veel landbouwgebieden zichtbaar. In de Sallandse zandgebieden voltrok de toename naar de eigenerfde boerderijen volgens Slicher van Bath in een aanzienlijk tempo vanaf de tweede helft van de achttiende

eeuw.¹⁷² Ook een vergelijking met de Drentse marken toont dat de ontwikkeling naar eigenerfd in Hellendoorn aanzienlijk vlot te zijn voltrokken en ook in redelijk grote aantallen.¹⁷³

De keuters die voornamelijk van de markegronden gebruik maakten hebben geen gebruik kunnen maken van het stijgende prijspeil. Zij konden immers hun pachtland niet opkopen van de marke of van de grootgrondbezitter. Ook hadden zij vaak niet de financiële middelen om eventueel grond te kopen die zij pachtten van de adellijke huizen.¹⁷⁴ Daarnaast hadden de keuters vaak te weinig surplus om naast voor eigen gebruik ook voor de markt te produceren en daarmee dus inkomsten te genereren. Zij hadden daardoor én weinig geld én moesten ze hun bijdragen aan de verpachter vaak betalen in natura wat ook nog weer een extra aanslag op hun arbeid betekende.¹⁷⁵

De grotere boeren hebben wel degelijk van de prijsontwikkelingen kunnen profiteren. Immers, de gemiddelde erfoppervlakte van een boer was met 73% toegenomen in een periode van tweehonderd jaar. De omvang van een keuterbedrijf was in diezelfde periode amper toegenomen. De boeren zijn dus in staat geweest om hun erven aanzienlijk meer te vergroten dan de kleinere (keuter)boeren. Bovendien konden de boeren hun erven opkopen van de grootgrondbezitters, het eigendom van de boerderij gaf hun meer vrijheden en een betere en krachtigere positie in de samenleving.

De opkomst van een eigenerfde boerenklasse heeft ook de sociale verschillen versterkt. Het waren voornamelijk de grote(re) boeren die voldoende surplus hadden om voor de markt te produceren en daarom te profiteren van de toegenomen graanprijs. De keuters waren voor hun inkomen ook deels afhankelijk van salaris voor geleverde diensten en zij hadden daardoor last van de lagere lonen.¹⁷⁶ Dus niet iedereen heeft gelijkwaardig kunnen profiteren van de ontwikkelingen.

Het voornaamste grondbezit van de marke waren de uitgestrekte woeste gronden (fig. 36). Zowel het Hellendoornsche broek, de Hellendoornsche berg, de gebieden rond de Klinkenbelt (ten zuiden van het dorp) en het Wierdense veld waren in eigendom van de marke.

¹⁷² Slicher van Bath, 635-649.

¹⁷³ Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 261-275.

¹⁷⁴ HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1520-1710, 50.

¹⁷⁵ Van Zanden en Van der Veen, 187.

¹⁷⁶ Trompetter en Van Zanden, 32-33.

Zij zag ook toe op het juiste beheer van de woeste gronden en droeg de zorg voor het behoud van deze gebieden.¹⁷⁷

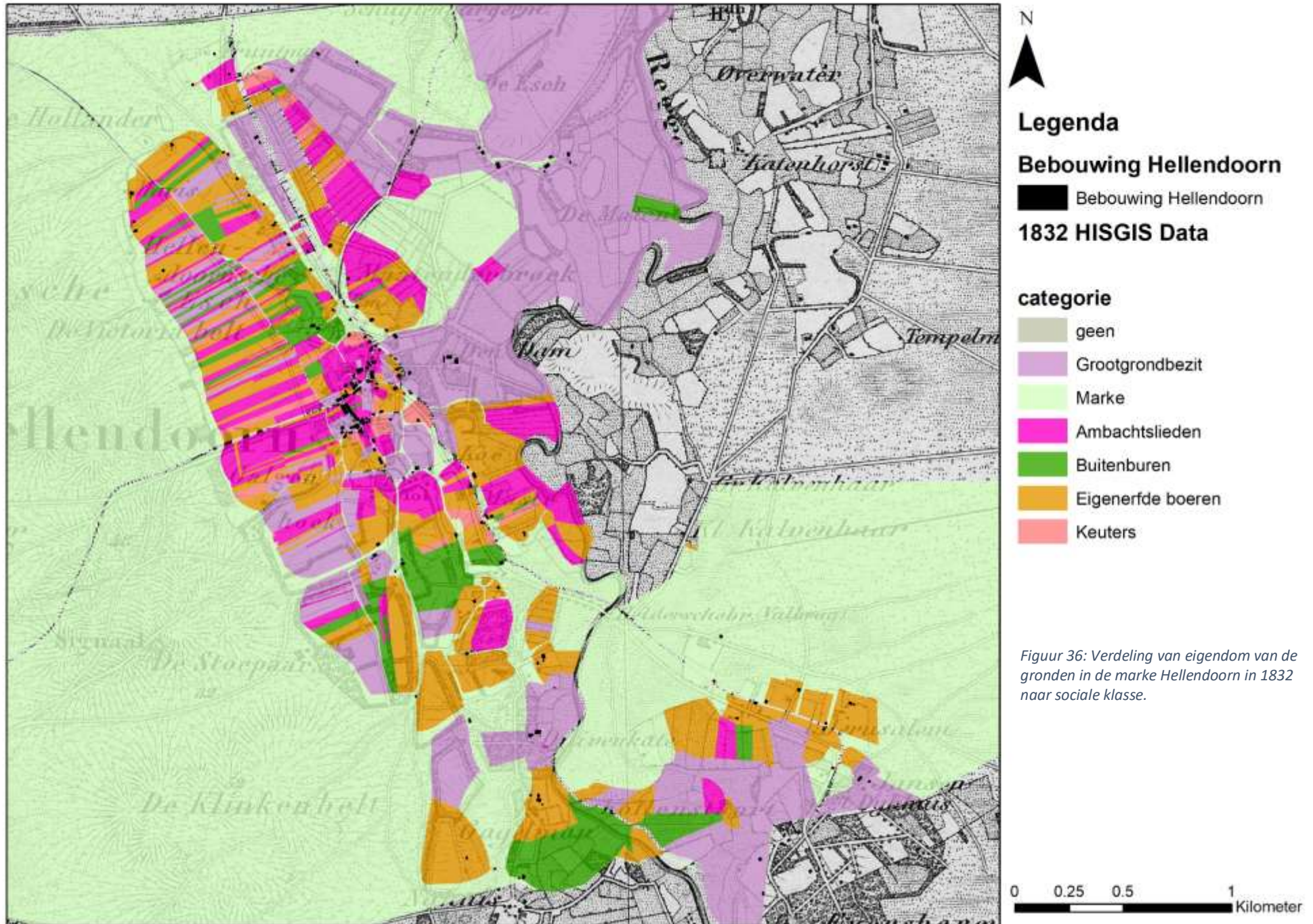
De grootgrondbezitters hadden hun eigendom vaak weinig verspreid: één eigenaar had zijn gronden vaak op percelen die redelijk bij elkaar in de buurt lagen. Logisch hierbij zijn onder andere de gronden van de havezaten, die veelal de havezaten omringden. Waarbij opvalt dat vrijwel de gehele uiterwaarden van de Regge vanaf Den Dam tot aan Schuilenburg in bezit waren bij deze havezaten. Alleen ten zuiden van Den Dam hadden ook de eigenerfde boeren, ambachtslieden en de marke aanspraak op stukken grond. De Eversberg, gelegen in Hulslen had ook een aanzienlijk grondbezit binnen de marke Hellendoorn, maar wél in de nabijheid van de Eversberg. Het ging hier voornamelijk om een aaneenschakeling van kampongtingningen in de uiterwaarden van de Regge.

De grootgrondbezitters waren aanzienlijk oververtegenwoordigd in de gronden op de Galgenhoek en de Zuid Es. Een mogelijke verklaring is dat dit gedeelte van de es korter op de kern van het dorp ligt. Wat betreft hoogte, bodem of geomorfologie is er nauwelijks een noembaar verschil tussen de verschillende delen van de es. Een ander gebied waar deze groep veel grond in eigendom had was de Nieuw Kamp, ten noorden van Hellendoorn. Waarschijnlijk omdat zij meebetaalden aan de ontginningen van deze kampen.

Over het algemeen wordt vaak aangenomen dat de delen van de es die verder van de dorpskern afliggen van jongere oorsprong zijn. Vaak is hierin de meer regelmatigere vorm van ontginnen en minder sprake van voortdurend splitsen van het land te herkennen.¹⁷⁸ Ook in Hellendoorn is dit patroon zichtbaar, de es nabij het centrum is in hogere mate opgesplitst en versnipperd dan de meer naar het noorden gelegen percelen. Wel is een duidelijke spreiding te zien van de verschillende sociale categorieën over de gehele es.

¹⁷⁷ HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1520-1710, 60

¹⁷⁸ Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 574.

Figuur 36: Verdeling van eigendom van de gronden in de marke Hellendoorn in 1832 naar sociale klasse.

Het is echter vrij duidelijk dat het aantal grote bedrijven vanaf halverwege de zeventiende eeuw aanzienlijk is afgenomen, terwijl het aantal keuterbedrijven in diezelfde periode aanzienlijk toegenomen is. Dit proces van verkeutering, waarbij grote bedrijven zich splitsen en nieuwe kleine bedrijven zich vestigen is één van de duidelijkste voorbeelden van de verkeutering die zich voordeed vanaf de zeventiende eeuw. Een proces dat niet alleen in Hellendoorn zichtbaar was, maar ook in andere Nederlandse landbouwgebieden in de tweede helft van de zeventiende eeuw.¹⁷⁹

In deze periode waarin de verkeutering in hoog tempo toenam is de ontwikkeling van het landbouwareaal opvallend én typerend. Tussen 1650 en 1750 was nauwelijks sprake van een toename van de omvang van de beschikbare landbouwgrond. Het aantal boerenbedrijven nam dus aanzienlijk toe, maar zij moesten een bijna onveranderde oppervlakte gezamenlijk gebruiken.¹⁸⁰ Zie hier een van de belangrijke aanleidingen voor de vergaande verkeutering. Daarnaast waren er nauwelijks mogelijkheden een bestaan op te bouwen buiten de landbouw, waardoor ook nagenoeg iedereen werkzaam bleef in de landbouw. Dit resulteerde in een toenemende druk op de beschikbare landbouwpercelen. Daarbij kwam in Hellendoorn het probleem van relatief slechte kwaliteit grond en weinig vermogen.¹⁸¹ Resultierend in een zichzelf versterkende verkeutering en versplintering van de erven

De percelen op de es zijn voornamelijk verdeeld in een langwerpige strookverkaveling vanaf de rand van de Hellendoornsche berg tot aan de huidige Esweg. De meer welvarende boeren hadden bijvoorbeeld geen aanspraak op de betere stukken halverwege de es. Maar zij hadden net als de boeren en keuters een langwerpig perceel, onderverdeeld in goede stukken in het midden en met mindere gedeelten aan de rand. Aan de westelijke rand was er overlast van zandstuiven of modderstromen vanaf de berg en aan de oostzijde, de lage kant van de es, was het relatief nat. Wel valt op dat het middenstuk van de es smallere percelen heeft dan op de noordelijke en zuidelijke delen. Dit duidt op een verdergaande versnippering van de percelen in het middengedeelte dan op de verder van de dorpskern gelegen stukken van de es. Ook valt op dat in het middenstuk een relatieve oververtegenwoordiging was van de ambachtslieden, vermoedelijk toont dit de gevolgen van de verkeutering, met meer kleine boeren op smalle stroken grond.¹⁸²

¹⁷⁹ Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 245.

¹⁸⁰ Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 669.

¹⁸¹ Slicher van Bath, 455.

¹⁸² Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 241-243.

De bezittingen van de ambachtslieden waren voornamelijk te vinden in de nabijheid van de dorpskern van Hellendoorn. Hierbij is snel de conclusie getrokken dat het in deze gevallen gaat over huis en erf. Verder hadden ze hun gronden op de es en in de Mastenbroeke, wat ook benadrukt dat veel ambachtslieden naast hun ambacht ook inkomsten genereerden vanuit agrarische werkzaamheden. Voor de buitenburen gold dat hun bezit geconcentreerd was ten noorden van de brink, hier bevonden zich onder andere twee molens waar molenaars op zaten van buiten het dorp. In de ligging van deze gronden valt niet direct een voorkeurskeuze op te maken. Ditzelfde geldt ook in grote lijnen voor de gronden van de eigenerfde boeren: Veelal verspreid gelegen door het dorpslandschap. Bij het bezit van de eigenerfde boeren valt verder nog duidelijk op dat veel van deze boeren hun erf hadden op een kamptginning, vaak op een iets hogere plek in het landschap, omringd door grootgrondbezit of markegronden.

Het aandeel van de ambachtslieden in de verdeling van de bevolking in Hellendoorn is vrij omvangrijk. Hellendoorn had aanzienlijk meer ambachtslieden dan gemiddeld.¹⁸³ Vermoedelijk zijn deze ambachtslieden keuters die de ambacht als nevenberoep hadden. Omdat echter maar één beroep vermeld werd is dit onderscheid weggefallen.¹⁸⁴ Het lage aantal vermelde keuters in 1832 doet deze veronderstelling bovendien nog eens versterken. Immers is aangetoond dat er een omvangrijke groep met keuters was in Hellendoorn.

De gronden van de keuters laten zich vrij gemakkelijk verklaren, op de kaart komen zij amper naar voren. Enkel op de gronden op de noordelijke es en in de dorpskern zijn de keuters te herkennen. Verder zien we de keuters vooral terug als katerstede op de woeste gronden. Zij zaten dus op de markegronden van niet al te beste kwaliteit.

Tussen 1520 en 1832 trad een enorme versnippering op in het grondbezit in Hellendoorn. Op de bovenstaande kaart (fig. 36) is deze versnippering van de erven duidelijk te herkennen in de omvang van de percelen en in de smalle strokenverkaveling (fig. 37). Ook is de versnippering goed te zien in het aantal erven (tabel 9). Volgens Bieleman nam de totale omvang van de beschikbare landbouwgrond tussen 1650 en ongeveer 1800 nauwelijks toe. In diezelfde periode nam de bevolkingsomvang wel aanzienlijk toe.¹⁸⁵ Als gevolg van de bevolkingsvermeerdering steeg ook het aantal erven, de beschikbare grond was dus

¹⁸³ Van Zanden en Van der Veen, 160.

¹⁸⁴ Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 243-244.

¹⁸⁵ Bieleman, *Landbouw in Nederland*, 139-143.

nauwelijks toegenomen, resultaat: de in dit hoofdstuk getoonde versplintering van de erven en verkeutering vanwege de gebrekkige hoeveelheid landbouwgrond per boerderij.

Tabel 9: Aantal erven in Hellendoorn aan de hand van een aantal registers.						
Register	15 ^e eeuw	1520	1602	1675	1748	1832
Aantal erven	12	40	31 ^A	61	98	134
Percentage t.o.v. 1520	30%	100%	77,5%	152,5%	245%	335%
^A : In dit paardenregister zijn geen keuters meegenomen, zij bezaten immers vaak geen paard.						
Bronnen: 15 ^e eeuw en 1520: Schattingsregisters 1602: Paardenregister 1675 en 1748: Volkstellingen 1832: Kadastertellingen						

Figuur 37: De Hellendoornse zuid-es, met op de achtergrond het dorp. Afbeelding van begin twintigste eeuw gemaakt vanaf de Hellendoornse berg.

5.5 Ontwikkeling van de beroepsstructuur van Hellendoorn

Om inzicht te krijgen in de sociaal-economische ontwikkelingen wordt een inzicht gegeven in de beroepsstructuur in de gemeente Hellendoorn. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van de gegevens van het kadaster uit 1832. Hierbij dient rekening gehouden te worden met dat de registratie zelden dubbele beroepen werden vermeld. Teleurstellend voor het onderzoek van nu, gezien het grote aantal mensen met meer dan één beroep. Keuters en dagloners hadden vaak een tweede beroep omdat alleen de inkomsten uit de landbouw veelal onvoldoende bleken. Bovendien is niet altijd het vermelde beroep het beroep dat het meeste inkomen genereerde.¹⁸⁶ Verder dient nog opgemerkt te worden dat vaak het hele huishouden mee hielp met de taken die verricht moesten worden thuis en dat in de registers alleen het beroep van de hoofdbewoner opgenomen werd.¹⁸⁷

Tabel 10: Beroep in de gemeente Hellendoorn van 1811-1812 op basis van de volkstelling 1812. Beroepen zijn opgemaakt naar de beroepstellingen van 1889. ¹⁸⁸				
Aantal per sector gemeente Hellendoorn			Salland gemiddeld¹⁸⁹	
Beroep	Aantal	Percentage	Aantal	Percentage
Nijverheid (ex. Schoenmakers)	34	7.11%	824	15.3%
Schoenmaker	18	3.8%		
Landbouwer	373	78%	3153	58.6%
Arbeiders ^x	27	5.6%	856	15.9%
Diensten	9	1.9%	196	3.6%
Handel	12	2.5%	223	4.1%
Zonder	5	1%	125	2.3%
Totaal	478	100%	5380	100%
Bron: Van Zanden en Van der Veen, 159-161 en Kadaster 1832, geraadpleegd via HisGIS.				
^x Als arbeiders zijn alleen zelfstandige arbeiders gerekend en niet inwonende arbeiders.				

¹⁸⁶ Slicher van Bath, 167.

¹⁸⁷ Slicher van Bath, 180-181.

¹⁸⁸ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Uitkomsten der achtste algemeene tienjaarlijksche volkstelling 1899* (Den Haag, Gebr. Belinfante, 1903).

¹⁸⁹ Bron Cijfers Salland: Van Zanden en van der Veen, 1984, 159-161.

Hellendoorn was een dorp met veel schoenmakers, in de volkstellingen van 1830 staan liefst 18 schoenmakers vernoemd, woonachtig in Hellendoorn (tabel 10).¹⁹⁰. De huidige straatnamen Leerlooierstraat en de Kupen (naar de leerlooi kuipen die nog lange tijd in het landschap zichtbaar waren) herinneren aan deze tijd. In de rest van het schoutambt Hellendoorn waren geen schoenmakers aanwezig. Wat voornamelijk opvalt is het aanzienlijk grote aantal landbouwers: 78%, waar het gemiddelde in Salland op ongeveer 60% ligt. Dit verschil is toe te schrijven aan het lagere aantal ambachtslieden en ook het percentage arbeiders ligt (met 10%) in Hellendoorn aanzienlijk onder het gemiddelde. Weinigen werkten dus in de arbeid of in de nijverheid en velen werkten op het platteland.

De inwoners van Hellendoorn waren vooral gericht op de agrarische productie. Wel moet daarbij opgemerkt worden dat er geen gegevens zijn waarin de marke Hellendoorn apart wordt benoemd. Het zal geen verbazing wekken dat de nijverheid en diensten binnen het schoutambt vooral plaatsvonden in het kerkdorp Hellendoorn en dat de omliggende marken voornamelijk agrarisch zijn geweest. Maar het dorp Hellendoorn kent volgens Van Zanden en Veen nauwelijks proletariërs.¹⁹¹ Wellicht komt deze voornamelijk op landbouw gerichte productie voort uit de armoedige omstandigheden in het dorp en waren de mogelijkheden tot specialisering in de meer dienstgerichte beroepen daardoor niet aan de orde.

Kerkdorpen zoals Hellendoorn lijken volgens Slicher van Bath in sterk op steden. Ze vervulden immers een centrale plek binnen de plattelandsomgeving. Vaak was de verscheidenheid van beroepen in een kerkdorp groter dan in de grotere steden.¹⁹² Dit lijkt duidelijk op te gaan voor Hellendoorn waar liefst 24 verschillende beroepen uitgeoefend werden in 1832, waar steden en kerkdorpen gemiddeld 17 beroepen onderscheiden. Waarbij opgemerkt dient te worden dat in veel beroepen slechts één enkel persoon werkzaam was.¹⁹³

In de kadasterdata wordt gesproken over twee molenaars in Hellendoorn. Dit zijn er naar alle waarschijnlijkheid meer geweest. Van *de Wippe*, in eigendom van Van Rechteren Limpurg, wordt geen molenaar benoemd als pachter, echter is wel bekend dat de molen gepacht werd door Gerrit Hendrik Lankheet. Verder stond een watermolen langs de Regge, waarbij doormiddel van het stuwven van water gezorgd werd voor voldoende waterkracht om

¹⁹⁰ HiSGIS Fryske Akademy (Kadastrale minuutplans 1832), Hellendoorn

¹⁹¹ Van Zanden en Van der Veen, 161.

¹⁹² Slicher van Bath, 155-159.

¹⁹³ Slicher van Bath, 158.

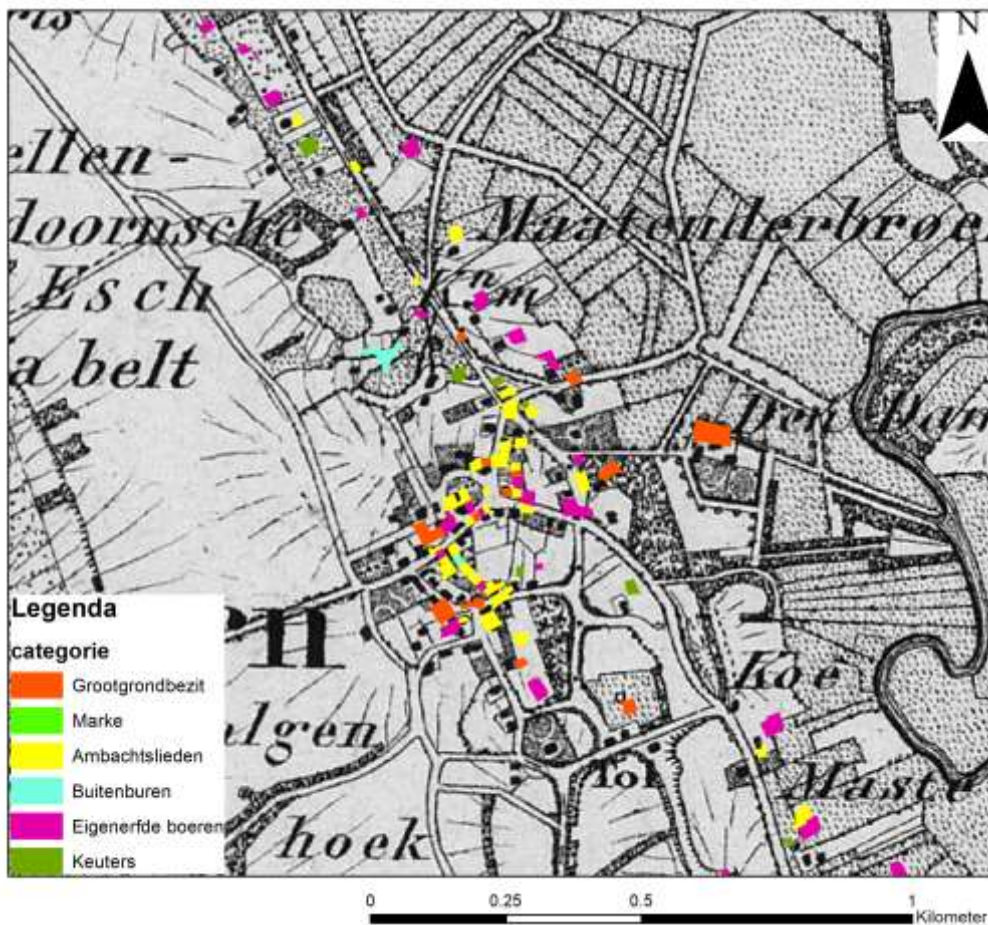
de molen draaiende te houden. De molens deden onder andere dienst voor ver verwerken van de Rogge.¹⁹⁴

Figuur 38 De molen de Wippe, gebouwd in 1821 in opdracht van Gravin Douarière van Rechteren Limpurg. De molen werd gepacht door molenaar Gerrit Hendrik Lankheet en Broekhuis. (1925).

¹⁹⁴ H.W. Heuvel, *Oud-Achterhoeks boerenleven: Het gehele jaar rond* (Terborg: Uitgeverij Gherre, 2001), 401.

5.6 Invloed van de sociale klassen op de nederzettingsontwikkeling van Hellendoorn

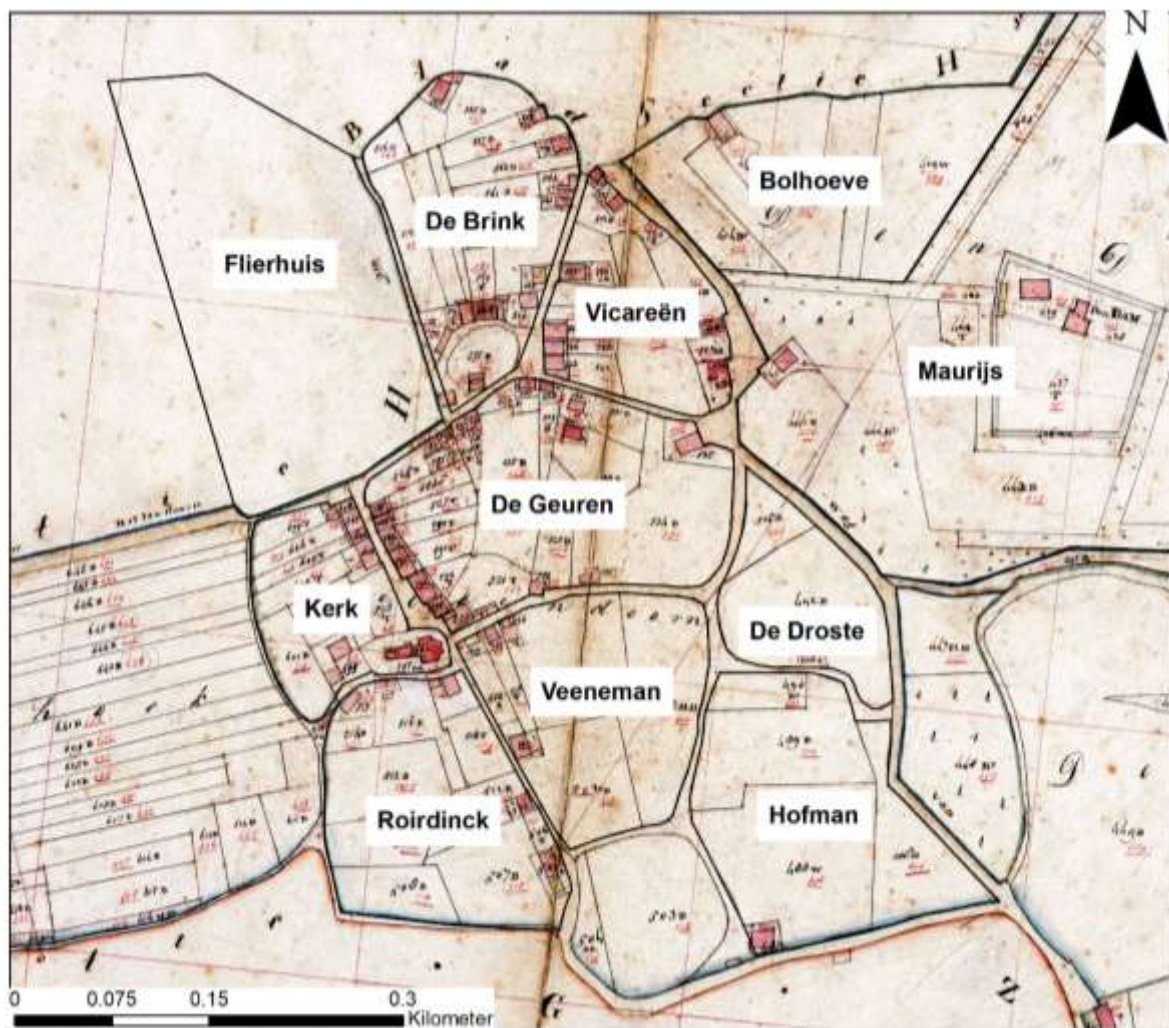

Figuur 39: De categorie van erfeigenaren in 1832 in de omgeving van de dorpskern van Hellendoorn

Het dorp Hellendoorn is in de onderzochte periode aanzienlijk veranderd. Zoals in hoofdstuk 4.6 al is getoond is voornamelijk het aantal keuterboeren toegenomen. Zij hebben zodoende ook een aanzienlijke invloed gehad op de ontwikkeling van het dorp. Ze hadden vaak kleine erven met een keuterij waar zij woonden en hun gewassen teelden. Dat in driehonderd jaar het aantal keuterboeren meer dan verzesvoudigd is geeft een indruk hoe zij het weidse en open landschap van Hellendoorn aan het begin van de zestiende eeuw nog was aanzienlijk hebben doen verdichten. Een aantal keuters in Hellendoorn hebben zich in de noordelijke dorpsheft gevestigd, op het land van Hurman (fig. 39). Verder zijn katersteden te vinden aan de rand van de marke, zowel in het Hellendoornsche broek als noordelijk van het kerkdorp (niet op de kaart). Daarnaast zijn de ambachtslieden in veel gevallen feitelijk ook een soort keuters, zij bedreven naast hun nijverheid vaak een klein boerenerf. In die hoedanigheid is de

dichte bewoning van vooral ambachtslieden ook een vorm van verkeuring van de dorpskern van Hellendoorn.

Enkele straten in de dorpskern zijn tussen 1520 en 1832 aanzienlijk verdicht met bebouwing. Deze verdichting betekende ook de eigenlijke dorpsvorming van Hellendoorn. In driehonderd jaar tijd kwamen er een aanzienlijk aantal woningen bij in de dorpskern en veranderde het open landschap in een dichtbebouwde dorpskern. Voornamelijk aan de huidige Dorpsstraat, Smidsstraat en Bibenstraat zijn een groot aantal woningen gebouwd.

Figuur 40: Kadastrale minuutplan 1832 van het centrum van Hellendoorn. Met de namen van de 1520 erven weergegeven. Op het minuutplan zijn vooral de woningen (rood) van belang.

De voornaamste verdichting van bebouwing is duidelijk zichtbaar op bovenstaande afbeelding (fig. 40). Hierop is het dorpscentrum van Hellendoorn te zien, op afbeelding 39 is te zien dat de meeste woningen die gebouwd zijn in dit gebied gebouwd zijn. De woningen zijn voornamelijk gebouwd op een viertal van de voormalige twaalfde-eeuwse hofpercelen: het perceel van de kerk, De Geuren, de Vicareën en op de Brink. Deze eerste drie hofpercelen

waren eigendom van de kerk en de vierde was van de marke. De gronden van de kerk en de brink werden door de eeuwen heen dus steeds wat kleiner omdat nieuwvestiging plaatsvond op deze percelen. Dit patroon is ook in veel Drentse dorpen te herkennen, die een gelijke versmalling van de brinken meemaakten in de Nieuwe Tijd.¹⁹⁵ In mindere mate werd gebouwd op de percelen van de gewaarde boeren erven, hoewel ook daar wel enige verdichting in het bebouwingspatroon heeft plaatsgevonden.

Hellendoorn was de centrale plaats binnen het schoutambt en het kerkdorp ging daarom ook belangrijke centrale functies vervullen. Dit heeft gezorgd voor een aanzienlijke toename van het aantal ambachtslieden die zich gingen vestigen in het dorp. Zij vestigden vooral aan de dorpsstraat en op de brink. Zo ontwikkelde de dorpskern zich en verdween een deel van de openheid van het landschap. Ook in Ponsteens' *Nieuwe speurtocht* blijkt dat in de achttiende eeuw veel huizen van ambachtslieden zijn gebouwd aan en rond de Dorpsstraat.¹⁹⁶

Voor een deel hebben de eigenerfde boeren een plek in de nederzetting en blijven de boerderijen die van oudsher de dienst uitmaakten in het dorp voortbestaan op dezelfde plek. Voorbeelden hiervan zijn Hofman, Huurman en Boerdam. Ook waren er een aantal erven die zich splitsten en waar vervolgens weer een eigenerfde boerderij uit voorkwam. Het meest kenmerkende voorbeeld hiervan is Roesinck dat na 1520 opgesplitst is in twee erven. Ook Klein Roesinck was al snel een van de grote gewaarde erven in het dorp, ondanks dat het een afsplitsing van een groter erf was.¹⁹⁷ Niet alle afsplitsingen van erven hadden twee grote boerderijen als uitkomst, vaker was de afsplitsing relatief kleiner. De afsplitsingen bevonden zich op de gronden van de grotere boerderij wat ook zorgde voor enige verdichting van de nederzetting.

Een vergelijking van de eigenerfde boerderijen in 1650 en 1832 laat zien dat het aantal wel is toegenomen. Dit echter voornamelijk op de grens van de Noordesweg en de noordelijke es. Hierdoor is in dit gebied een kenmerkende lintbebouwing te zien, de boerderijen stonden aan de kant van de es.

¹⁹⁵ Spek, *Het Drentse esdorpenlandschap*, 598-599.

¹⁹⁶ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 17-123.

¹⁹⁷ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 19.

5.7 Invloed van de sociale klassen op het cultuurlandschap rond Hellendoorn

De verschillende sociale categorieën hebben ieder op een bepaalde manier bijgedragen aan de ontwikkelingen van het cultuurlandschap rond het dorp Hellendoorn gedurende de onderzoeksperiode. In dit hoofdstuk zal worden besproken waar én op welke manier de sociale klassen hun invloed op de ontwikkelingen van het landschap hebben gehad.

Uit de schattingsregisters van de vroege zestiende eeuw blijkt dat de zwaarst aangeslagen erven ten noorden van het dorp lagen, het gaat hierbij om de erven Roesinck, Kamphuis, Huurman en Boerdam. Het erf Veneman met een aanslag van 7 schilden (= 210 stuivers) in 1433 was veruit de grootste, deze lag ten tegenover de kerk, min of meer in het huidige dorpscentrum.¹⁹⁸ Verder is de bewoning en gebruik van het landschap van de marke Hellendoorn redelijk over de marke gespreid geweest.

De keuters hebben als sociale groep een belangrijke invloed gehad op het cultuurlandschap van Hellendoorn. Immers, het aantal keuters verzesvoudigde tussen 1650 en 1850. Als zij zich vestigden op (de rand van) een bestaand erf dan veranderde niet veel in het cultuurlandschap, behalve dat een extra erf in het landschap verscheen, welke misschien wat intensiever gebruikt werd dan voorheen. Ook intensiever gebruik heeft in grote mate invloed gehad op het cultuurlandschap. Meer én intensiever gebruikte grond betekende een grotere vraag naar plaggenbemesting. Dit zette de verdere ontginningen weer onder druk omdat de verhouding ontgonnen land en onontgonnen land in balans gehouden moest worden.

Keuters deden nog wel eens aangravingen op de markegrond. Vaak gaat het in deze gevallen om een klein hoekje grond nabij een eerder al gebouwd hutje.¹⁹⁹ Het markebestuur ging hier vaak mee akkoord, in sommige gevallen werden keuters verplicht tot betaling en wanneer zij dat niet deden werd het keuterplaatsje verkocht door de marke aan de hoogste bidder. Op deze manier hield de marke dus het bestaan van de keuters wel in stand.²⁰⁰ Vaak hadden de keuters een erbarmelijk bestaan op de randen van de samenleving en beschikten zij over de minste grond. Sommige keuters wisten hun katerstede langzaam te ontwikkelen en zo konden zij soms ook uitgroeien tot noemenswaardige boerderijen, de

¹⁹⁸ Schattingsregisters: 1397, 1427, 1429, 1433, 1445, 1457, 1474, 1520

¹⁹⁹ HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1710-1814, 106.

²⁰⁰ HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1710-1814, 109.

oudste katersteden hadden rond 1800 vaak zelfs enige vorm van inspraak bij de holtspaken.²⁰¹ De keuters waren volgens Spek bij uitstek de boeren die een intensiveringsstrategie volgden en trachtten hun productiviteit te verhogen door relatief veel arbeid te leveren op een klein stuk grond en zo een maximale opbrengst te genereren.²⁰² De vele keuterontginningen en het intensieve landgebruik hebben hun sporen in het landschap nagelaten, door intensief landgebruik en de stichting aan de rand van of zelfs op de woeste gronden.

De keuters werden vaak als lastige indringers aanschouwd door de eigenerfde boeren in de marke. Volgens Ponsteen waakten de erfgenamen ervoor dat het aantal keuters in de marke niet te veel toenam. In 1654 namen zij een resolutie aan die luidde: *“geene vreemde katters die geen weartal hebben, huizen op die gemeen (markegrond) mogen setten.”*²⁰³ Dat hier in de praktijk weinig van terecht gekomen is, is inmiddels al getoond. Na 1650 nam het aantal keuters juist explosief toe. Het is aannemelijk dat dit niet naar de voorkeur van de erfgenamen was maar met uitzondering van kritiek en de roep om toe te zien dat de keuters hun rijksdaalder bijdroegen valt in de markeboeken weinig te lezen over conflicten tussen erfgenamen en keuters. In die zin heeft de marke als instituut een marginale invloed gehad in Hellendoorn, de verkeutering was duidelijk aanwezig in Hellendoorn, ondanks dat de marke dit normaliter zou moeten voorkomen.

Figuur 41: Op deze kaart van W.C.A. Staring uit 1870 is goed de ligging van Schuilenburg aan de Regge te zien. De kaart is gemaakt ten behoeve van werkzaamheden aan de Regge.

De Molenbeek en de Molenbrug, van de Schuilenburgermolen zijn op deze kaart duidelijk te herkennen. De stuw van Schuilenburg moest zorgen voor voldoende stroomkracht van het water bij de molenbeek. Soms zorgde dit ervoor dat grote delen van de hooilanden stroomopwaarts langs de Regge overstromd werden.

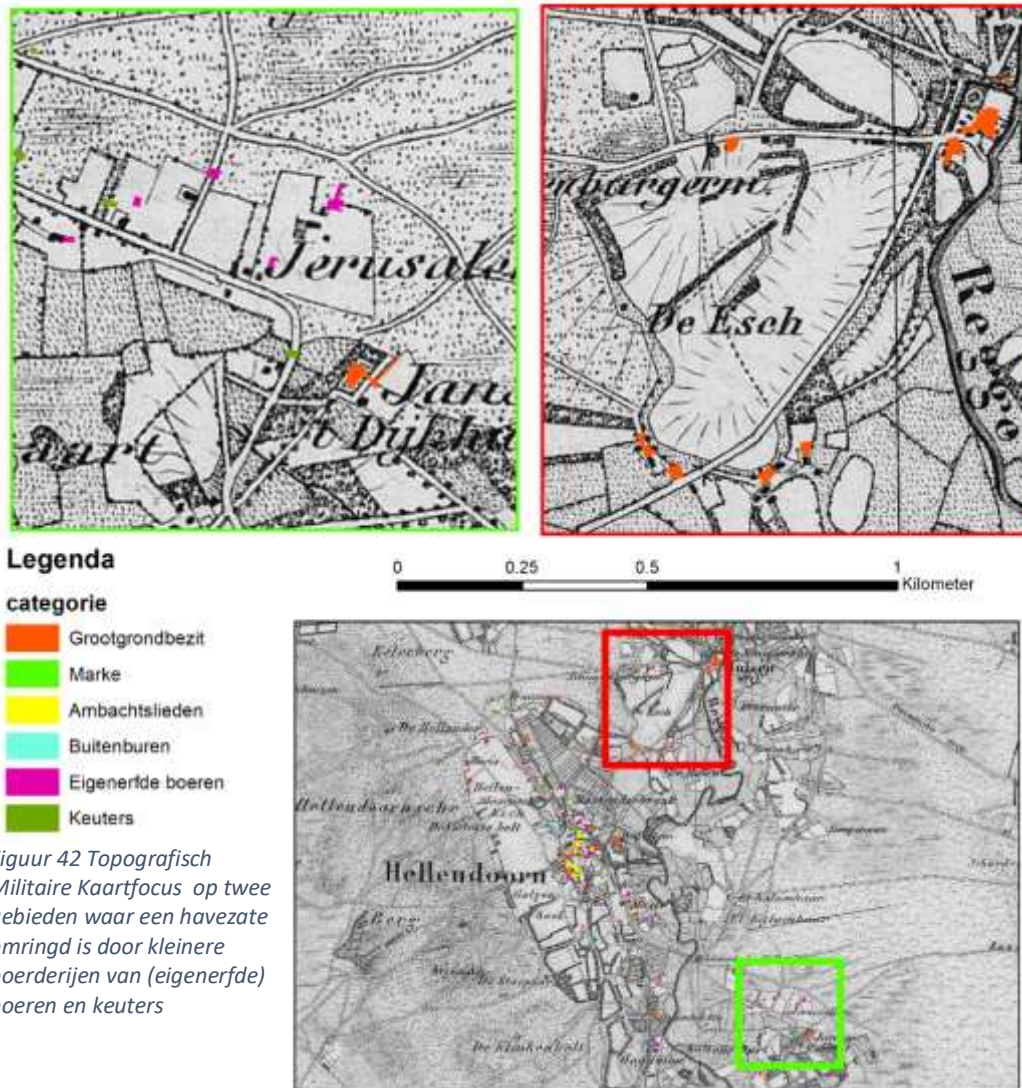
²⁰¹ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 126-129.

²⁰² Spek,

²⁰³ Ponsteen, *Kerkdorp*, 28-29.

De invloed van de grootgrondbezitters op het cultuurlandschap in Hellendoorn was vooral goed waarneembaar in de directe omgeving van de havezaten. Zo is zowel in de nabijheid van Schuilenburg, Duivecate als de Eversberg een kleinschalig patroon van erven ontstaan. Deze erven waren ook in eigendom van de havezaten. Ook Schuilenburg had een grote invloed op het cultuurlandschap. Alleen de Schuilenburger es was daar al een duidelijk verschijnsel van. Aan de zuidelijke rand van de es waren een vijftal boerderijen gelegen, waarop boeren werkzaam waren in dienst van Schuilenburg. Bij de Eversberg waren de meeste boerderijen wél eigenerfd, maar bij Schuilenburg was de heer van Schuilenburg de eigenaar van de boerderijen. Daarnaast is de ophaalbrug bij Schuilenburg lange tijd een van de belangrijkste wegen tussen Twente en Salland geweest. Ook was de stuw van Schuilenburg bij tijd en wijle van grote invloed op het gebruik van de hooi- en weilanden in het Reggedal stroomopwaarts bij Hellendoorn. Zomers zorgde een teveel aan opgeschut water meermaals voor kritieke situaties omtrent de hooioogsten van Hellendoorn tot Rijssen. Waartoe vanuit de aan de Regge liggende dorpen meermaals met beklag kwamen richting de heren van Schuilenburg over de hoge waterstand.²⁰⁴

²⁰⁴ Schutten, 40-44.

Figuur 42 Topografisch Militaire Kaartfocus op twee gebieden waar een havezate omringd is door kleinere boerderijen van (eigenerfde) boeren en keuters

Rond Eversberg, wat tot de marke Hulsen behoorde, waren een aantal eigenerfde boeren en keuters gevestigd (fig. 42). Hoewel in die directe omgeving behalve woeste gronden verder weinig te vinden was. Eversberg werd in 1382 nog genoemd als katerstede, in 1457 wordt vermeld dat het beleend werd door de bisschop van Utrecht. In 1612 was het uitgegroeid tot een welvarende havezate.²⁰⁵ De ligging in de nabijheid van de Regge op de randen naar de woeste gronden was veel bepalend voor de Eversberg, welke ook een belangrijke rol heeft gehad in het ontginnen van het Wierdense veld in latere periode.

Naast de in het landschap waarneembare invloed van de grootgrondbezitters op het cultuurlandschap waren ook hun woningen en bijbehorend terrein van een zekere landschappelijke invloed. Voorbeelden hiervan zijn de grote bomenlanen die liepen naar onder andere Den Dam en Schuilenburg. Daarnaast hadden de havezaten een gracht en waren

²⁰⁵ Smit en Webbink, 12/ 21.

ze omringd door bomen en veelal een grote tuin. In de vroegere jaren waren het de kasteelmuren, torens en toegangspoorten die indrukwekkend waren voor het volk.²⁰⁶

Van oudsher hebben de eigenerfde boeren een belangrijke plek in het landschap van Hellendoorn. Rondom deze oude gewaarde erven lagen de uitvalswegen naar de omliggende dorpen, de heide en de gras- en hooilanden. In latere fasen vond verdichting plaats en ontwikkelde het dorp Hellendoorn op de grond van deze gewaarde erven. De ambachtslieden en hun gebruik van het cultuurlandschap was ongeveer gelijk aan dat van de eigenerfde boeren. Zij bezaten allen vaak een stuk grond op de es en in sommige gevallen hadden zij elders landbouwgrond. Verder maakten zij gebruik van de gronden van de marke voor het weiden van vee en het aanvoeren van de plaggen.

De marke had als grondeigenaar één van de belangrijkste posities in het behoud en de ontwikkeling van het cultuurlandschap van Hellendoorn. Zij zagen immers toe op het beheer van de woeste gronden en bepaalden wanneer aangravingen en nieuwe ontginningen toegestaan werden. Bovendien had de marke met 25% van de totale oppervlakte ook een groot deel van de grond in haar bezit. De marke stelde regels en beperkingen vast aan het gebruik van de broek- en groenlanden, bijvoorbeeld een verbod op het weiden in bepaalde perioden en verbod op plaggen in de uiterwaarden van de Regge.²⁰⁷

Er was geen duidelijke spreiding van de verschillende klassen door het cultuurlandschap van Hellendoorn. De gronden op de es lijken vrijwel gelijk te zijn verdeeld onder de verschillende rangen en standen. Mogelijk ook omdat de keuters voortkwamen uit de boerenstand (versnippering), waardoor hun gronden ook op de plek liggen waar eertijds boerenland lag. Enkele grotere eigenerfde boeren die hun boerderij hebben op een hogere dekzandkop hebben een eigen kamp met daar hun landen en hadden dan ook geen grond op de es. Ook de havezaten hadden vooral grond rondom hun eigen woonerf. Verder waren de ambachtslieden voornamelijk gevestigd in de dorpskern, maar ook hun percelen lagen verspreid over de es. De sociale positie was dus niet bepalend voor de locatie van de grond van een inwoner van Hellendoorn.

²⁰⁶ Smit en Webbink, 21.

²⁰⁷ HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1710-1814, 34.

5.8 Invloed van de sociale klassen op de agrarische economie van Hellendoorn

De sociaal-economische ontwikkelingen in het schoutambt Hellendoorn zijn gedurende de onderzoeksperiode niet erg gunstig. Velen leefden in Hellendoorn op de rand van het bestaan. De ontwikkeling van het aantal keuters is daar een voorbeeld van 37 in 1520 naar 235 in 1795. In 1675 waren ongeveer 4 op de 10 huishoudens in Hellendoorn onvermogen, wat wil zeggen dat zij niet in staat waren het hoofdgeld te betalen. In 1723 was deze situatie nauwelijks verbeterd, tussen 1675 en 1723 vond een bevolkingskrimp plaats van ongeveer 20%, het aantal huishoudens nam daarentegen toe, maar de financiën van de meeste inwoners verslechterde.²⁰⁸ Toch valt hier enige verlichting te merken in de situatie van de meeste inwoners. Wat te verklaren valt door dat minder mensen van ongeveer een gelijke hoeveelheid grond/oogst moesten leven.

Na 1723 nam de bevolkingsdruk weer aanzienlijk toe. Het aantal gezinnen nam van 288 in 1723 toe met meer dan 100 nieuwe gezinnen tot 1748 (393 gezinnen). Dit terwijl de hoeveelheid beschikbare landbouwgrond nauwelijks toenam en ook weinigen hun inkomen verdienden in een andere nijverheid. Gezien de snelle bevolkingsgroei aan het einde van de achttiende eeuw is het niet verwonderlijk dat het aantal keuters steeg tot een aantal van 235 in 1795. Ondanks de bevolkingsdruk en de snelle bevolkingsvermeerdering in de achttiende en vroege negentiende eeuw groeide ook het aantal woningen waardoor ook nieuwe gezinnen over woningen konden beschikken, dit was lang niet in alle dorpen het geval.²⁰⁹

Jaartal	1675	1723	1748	1764	1795	1849
Aantal inwoners	838	628	906	875	1062	1640

Volgens Slicher van Bath was de armoede in Hellendoorn in 1675 al behoorlijk groot, ruim een kwart van de gezinnen leefde op of onder de armoedegrens. Volgens de historicus was dit een van de voornaamste redenen van de geringe bevolkingsontwikkeling in de periode

²⁰⁸ Slicher van Bath, 338-339.

²⁰⁹ Slicher van Bath, 96.

1675-1764.²¹⁰ In 1764 was het aantal onvermogens nog verder toegenomen en besloeg 45,7% van de gezinnen. De schoutambten gelegen op de zandgronden die een snelle bevolkingsvermeerdering meemaakten waren nagenoeg allen zeer arm, daarin vormt Hellendoorn zeker geen uitzondering.²¹¹ Hellendoorn was echter wel de marke met het één na hoogste percentage onvermogens in Salland, alleen in Den Ham was de groep onvermogens nog groter.²¹² Waar in Den Ham echter werd uitgeweken naar huisnijverheid in de textiel en daarmee de armoede ten dele overwonnen werd was daar in Hellendoorn geen sprake van.

“Hellendoorn toont na de bevolkingsvermeerdering in de eerste helft van de 17^e eeuw een constante armoede, waar men zich door gebrek aan vermogen en door de slechte bodemgesteldheid niet boven uit kon werken.”²¹³

Bovenstaande citaat verwoordt treffend de omstandigheden in Hellendoorn tot in de negentiende eeuw. Zowel de marke als de meerderheid van de inwoners van Hellendoorn zat krap bij kas. De schrale gronden en de overlast van zandstuivingen worden vaak benoemd als mogelijke oorzaken van de gebrekkige welvaart in het dorp. Verder wordt vaak de ongunstige ligging van Hellendoorn ten tijde van de Nederlands Opstand aangehaald, het dorp moest namelijk zowel aan de Staatse als Spaanse partij belastingen afdragen. Maar dat dit de oorzaak is dat tweehonderd jaar na dato nog in armoedige omstandigheden wordt geleefd lijkt niet waarschijnlijk.²¹⁴

De inwoners wisten zich in de zeventiende en achttiende eeuw dus niet aan de armoede te onttrekken. Waar in veel omliggende dorpen de vlucht naar (textiel)nijverheid werd gemaakt voor het vergaren van extra inkomsten, vond dit proces amper plaats in Hellendoorn. Wat de reden is dat deze omschakeling naar nijverheid nauwelijks heeft plaatsgevonden hebben zowel Slicher van Bath als Ponsteen niet kunnen achterhalen.²¹⁵ Het is waarschijnlijk dat de omschakeling naar de schoenmaaknijverheid maar deels werd gemaakt

²¹⁰ Slicher van Bath, 454.

²¹¹ Slicher van Bath, 41-42.

²¹² Dunnewind, 118.

²¹³ Slicher van Bath, 455.

²¹⁴ Ponsteen, *Kerkdorp*, 270-272.

²¹⁵ Ponsteen, *Kerkdorp*, 271. En Slicher van Bath, 338-339.

en de schoenmakers veelal ook actief bleven als landbouwer. Hierdoor bleven zij twee beroepen uitoefenen en vond maar in beperkte mate de omschakeling plaats naar een op de nijverheid georiënteerde economie. Wanneer dan in de negentiende eeuw in de marke Noetsele het nieuwe Nijverdal gesticht wordt dat het nijverheidscentrum van de regio en al snel blijkt Hellendoorn de slag te hebben gemist.²¹⁶

Naast de door Slicher van Bath benoemde onvermogen en slechte bodemgesteldheid is ook de vergaande verkeutering van het landschap van grote invloed geweest op de agrarisch-economische ontwikkeling van Hellendoorn. Hierbij blijft echter de vraag, wat is de oorzaak en wat is het gevolg? Kwam de verkeutering als gevolg van gebrek aan vermogen en slechte bodemgesteldheid? Of is het onvermogen vooral toe te schrijven aan de grote hoeveelheid kleine keuterboeren die vanwege de geringe omvang van hun boerderijen nauwelijks noemenswaardige productiviteitsverbeteringen konden doormaken.²¹⁷

Hellendoorn had als kerkdorp een centrale functie in het schoutambt, waardoor er een groter aantal ambachtslieden woonden. Wat opvallend is dat de molenaars van Hellendoorn niet afkomstig waren uit het dorp zelf maar zij buitenburen waren afkomstig uit Raalte en Heino. De molenaars waren belangrijk voor de inwoners. Bij de molenaar konden zij van hun geogste Roggemeel maken wat zij dan weer konden verwerken tot eten. Daarnaast is te zien dat ook enkele buitenburen boerderijen verpachtten in de marke.

De marke nam ook een belangrijke positie in, welke in de voorgaande hoofdstukken al meerdere keren benoemd is. De marke als grondbezitter was verantwoordelijk voor de woeste gronden en het behouden van het evenwicht tussen onontgonnen en ontgonnen grond. Zij moest dus toezien dat op een juiste manier gebruik werd gemaakt van het land en een boer niet meer gebruikte dan wat voor eigen leven noodzakelijk was.²¹⁸ De marke wordt vaak gezien als het orgaan dat versnippering tegenging. In Hellendoorn is dit echter nauwelijks gelukt. Snelle bevolkingstoename zorgde voor toenemende druk op de marke waardoor zij opzoek moest naar oplossingen, één daarvan is het toestaan van de verkeutering van erven in steeds kleinere en meer versnipperde erven.²¹⁹

Daarnaast was er nog de economische schaarste van de marke. Zij zat krap bij kas, wat gevolgen had voor de sociale omstandigheden binnen Hellendoorn. Wanneer de marke

²¹⁶ J.J. Heupink, *Hellendoorn vroeger: 1900-1970* (Nijverdal: Uitgeverij 'n Boaken, 2009), 13.

²¹⁷ Bieleman, *Boeren op Drentse zand*, 128-129.

²¹⁸ Trompetter en Van Zanden, 133.

²¹⁹ Demoed, 22-26.

onkosten moest maken werd vaak overgegaan tot de verkoop van een stuk markegrond. “*Uijt te sien off hier en daar een hoekje tot dienste van de marcke ten minsten schade derselver marcke kan worden vercoft.*”²²⁰ Maar de verkoop van de markegronden kon ook niet onbeperkt plaatsvinden, de marke zat namelijk krap in de grond en het evenwicht tussen cultuurland en woeste grond moest gewaarborgd blijven.²²¹ Maar het feit dat grond afgegraven werd zorgde wel voor een toenemende druk op de woeste gronden, waardoor de plaggenbemesting steeds minder effectief werd en steeds meer zand werd aangevoerd op de essen.²²²

De eigenerfde boeren kregen voornamelijk aan het einde van de periode 1520-1830 in toenemende mate een belangrijke positie in de agrarisch-economische ontwikkelingen in Hellendoorn. Waar lange tijd de grootgrondbezitters de dienst hadden uitgemaakt en zij met een eigendom van ongeveer veertig procent van de erven een voorname positie hadden in het reilen en zeilen in de marke nam dit vanaf de achttiende eeuw af.²²³ Van Zanden beschreef deze opkomst van ‘een eigenerfde boerenklasse tussen 1750 en 1830’ en wijst daarin enkele belangrijke oorzaken voor de afnemende macht van de grootgrondbezitters en de toenemende positie van de grote en/of eigenerfde boeren. Lage pachtprizen, hoge graanprizen en lagere lonen zorgden voor een verbetering van de positie van de boeren.²²⁴

De grote boeren konden hun boerderij daarom in veel gevallen overkopen van hun pachtheer. Dit zorgde voor een verandering in de bezitsstructuren, die door heel Salland waarneembaar waren: een afname van de macht van de grootgrondbezitters. Toch zorgde het ook voor een toename van de tegenstellingen binnen de samenleving. Immers hadden de kleine boeren en keuters helemaal geen goede economische positie in Hellendoorn tegen het einde van de achttiende eeuw. Zij zaten krap bij kas en konden nauwelijks profiteren van de hoge graanprizen, bovendien ondervonden zij meer hinder van de lage lonen, wat werken buiten de deur op het land van andere boeren minder lonend maakte.²²⁵

²²⁰ Gelders Archief (GA), Toegangsnr. 0384 Huis Dorth 1, inv.nr 400, Publicatie van verkoop van een stukje markegrond, 1649.

²²¹ Ponsteen, *Nieuwe speurtocht*, 124.

²²² Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*, 604-605.

²²³ Slicher van Bath, 616.

²²⁴ Trompetter en Van Zanden, 32-33.

²²⁵ Trompetter en Van Zanden, 32-33.

Figuur 43: Schapenschuur aan de rand van de es op de overgang naar de Hellendoornsche berg. In dergelijke hutten werden de schapen 's nachts opgesloten. Op de voorgrond is een bult van stuifzand duidelijk herkenbaar.

Hoewel keutererven klein waren, was het aantal keutererven wel behoorlijk omvangrijk. De keuters bepaalden daardoor een groot deel van het landschap en hadden ook een aanzienlijke invloed op de agrarische economie. Naast hun werk op het erf verrichtten zij namelijk ook veel werk bij de grotere boerenerven of voor de grootgrondbezitters. De vele keuters in Hellendoorn aan het begin van de negentiende eeuw waren belangrijk als arbeiders van de grote boerderijen en grootgrondbezitters. De keuters konden, omdat zij vaak geen overschot hadden van hun oogst, hun pacht vaak alleen in arbeid betalen, wat het grootgrondbezit lange tijd in stand heeft gehouden. Op de akkerbouwbedrijven was de aanwezigheid van loonarbeiders belangrijk voor de grotere boeren om de gewassen te zaaien of te oogsten.²²⁶

Keuters hadden dus een belangrijke positie in de agrarische-economie in Hellendoorn. De waarde van keutererven in Salland bedroeg volgens Slicher van Bath ongeveer één vijfde van de pachtwaarde van volwaardige boerenerven en ook hun omvang was ongeveer vijf keer zo klein.²²⁷ Hun positie was nauw verbonden aan de invloed van de eigenerfde boeren en de grootgrondbezitters. Ook de marke had een belangrijke invloed op de positie van de keuters want zij bepaalde in hoeverre een keuter bestaansrecht had op de markegronden.

²²⁶ Van Zanden, 185-186.

²²⁷ Slicher van Bath, 614-615.

Buitenburen hadden een marginale rol in Hellendoorn, hoewel de molenaars wél belangrijk zijn geweest voor de boeren in het dorp. De ambachtslieden waren slechts een kleine groep in Hellendoorn, gebrek aan surplus zorgde ervoor dat velen (deels) moesten blijven werken in de agrarische sector en de omschakeling naar nijverheid nauwelijks plaatsvond.

5.9 Conclusies

In het bovenstaande hoofdstuk is ingegaan op de invloed van de sociale gelaagdheid op het dorpslandschap en de agrarisch-economische ontwikkelingen binnen de marke Hellendoorn. Hierbij zijn zes klassen onderscheiden: grootgrondbezitters, de marke, buitenburen, ambachtslieden, (eigenerfde) boeren en keuters. Het dorp kende een vrij duidelijke deling in de sociaal-economische omstandigheden. Er was een vrij grote groep met arme keuters en boeren en ambachtslieden, daarboven stond een kleinere groep met relatief welvarende eigenerfde boeren en enkele wat rijkere ambachtslieden. Aan top van de piramide stonden een klein aantal grootgrondbezitters. Zij hadden een belangrijke invloed op de sociale klassen die onder hen stonden. De gronden in de nabijheid van de havezaten waren dan ook degene met de hoogste pachtwaarden.

Overigens waren ook de keuters van groot belang voor de grootgrondbezitters, zij waren immers veelal werkzaam op het land van de grootgrondbezitters en betaalden met hun arbeid de pacht aan de verpachter. De marke was een belangrijke grondbezitter en ook in agrarisch-economische gebied was zij belangrijk.

De gronden in de marke waren relatief gelijkwaardig verdeeld onder de verschillende sociale standen. Er is nauwelijks sprake van een duidelijk deling. Risicospreiding lijkt meer aan de orde te zijn geweest, bijna ieder bedrijf had zijn stukken grond door het dorpslandschap verspreid. Zo kon een lokale zandverstuiving niet direct de gehele oogst van een boer vernietigen.

Het dorp Hellendoorn ontwikkelde vanuit de 24 laatmiddeleeuwse erven die vrij verspreid in het dorpslandschap lagen. Pas gaandeweg de zeventiende en achttiende eeuw vond verdichting plaats en werd het open landschap enigszins bebouwd. Zo verschenen vooral huizen in de nabijheid van de brink en de kerk. De dorpsvorming vond vooral plaats door de ambachtslieden die clusterden in het dorpscentrum. Verder valt op dat boerderijen vrijwel

verspreid door het landschap heen stonden. Wél was er sprake van enige concentratie bij Schuilenburg en de Eversberg.

De bevolkingsdruk nam gedurende de periode 1520 tot 1832 steeds verder toe in Hellendoorn. Daarnaast vond nauwelijks specialisering of intensivering van het grondgebruik plaats. Dus steeds meer mensen moesten hun oogst produceren op een landbouwareaal van dezelfde omvang. Dit leidde tot aanzienlijke armoede in het dorp, waar ook gedurende de gehele negentiende eeuw nog niet aan ontkomen zou worden.

6. Synthese

Figuur 44: Briefaan de heer van Coevorden over schulden van de marke Hellendoorn.

6 Conclusie

6.1 Hoofdlijnen en conclusies

De landschapsopbouw van de marke Hellendoorn

Het dorpslandschap van de marke Hellendoorn is voor een belangrijk deel gevormd tijdens de Saale-ijstijd. Met de stuwwal van de Sallandse Heuvelrug en het Reggedal met moerassige uiterwaarden als twee belangrijke en bepalende landschappelijke eenheden. Aan westelijke zijde van de Heuvelrug ontstond gedurende het Holoceen een uitgestrekt broekgebied, wat in latere tijd de grens vormde met het buurschap Luttenberg. Verder werd het zandlandschap voor een groot deel gekenmerkt door dennen- en later ook loofbossen.

De Hellendoornsche es op de oostflank van de Sallandse Heuvelrug vormde lange tijd het belangrijkste gebied in het landschap. De es wordt gekenmerkt door de enkeerdgronden. Ook noordoostelijk van het dorp, nabij Schuilenburg, zijn zulke gronden te vinden. Dit waren de voornaamste akkers van het dorp. Deze gronden lagen hoog en droog in een verder laag en nat landschap. Verder vormden de laaggelegen gronden langs de Regge een belangrijk gebied, deze dienden als wei- en hooilanden voor de dorpsbewoners. Vanaf ongeveer de middeleeuwen werd met schaapskuddes op de Heuvelrug gegraasd, de schapenmest diende als bemesting voor de enkeerdgronden. Door het vele grazen van schapen op de Heuvelrug veranderde dit landschap langzamerhand in een meer open heidelandschap.

Ontwikkelingen in het cultuurlandschap van Hellendoorn

In hoofdstuk 3 is de ontwikkeling van het dorp Hellendoorn nader bestudeerd, waarbij de nauwe verwevenheid tussen de capaciteiten van de natuur en het menselijke handelen een centrale positie had. Rond het jaar 1000 vestigden de eerste mensen zich permanent in het dorpslandschap van Hellendoorn. Hier ontwikkelde het dorp zich op de lage flank van de Heuvelrug, nabij de Regge. De es, die op het hogere gedeelte van de flank van de Heuvelrug lag vormde de belangrijkste bron van bestaan. Vestigden de inwoners zich op kleinere zandruggen en -koppen alwaar zogenaamde kampontginningen ontstonden.

Rond 1150 werd een Romaanse kerk gebouwd op de plek van een voormalig houten kapittelkerkje. De kerk lag net buiten het dorp op de hogere gronden richting de es, dit duidt erop dat er al sprake was van bewoning voordat de kerk gesticht werd. Belangrijk bij de dorpsvorming waren een aantal nabij gelegen havezaten, die ook de aanleg van de kerk bekostigden. Hellendoorn heeft veel weg van een Drents esdorp: een geconcentreerd dorp op hogere zandgronden met een grote belangrijke brink.

Hellendoorn lag gedurende de Nederlandse Opstand (1568-1648) in de frontlinie. De bruggen, en voornamelijk die bij Schuilenburg, waren lange tijd een twistpunt. Doordat het dorp nogal eens van kant wisselde en zwaar te lijden had onder het oorlogsgeweld kwam het dorp in een financieel zware periode terecht. Het heeft tot en met de twintigste eeuw geduurd voordat het dorp deze klap te boven was.

Lange termijnontwikkeling van erven en bezitsverhoudingen (1520-1832)

In het vierde hoofdstuk is van een aantal peilmomenten een reconstructie gemaakt van de erven in de marke Hellendoorn. Door middel van een aantal registers is vanuit de Middeleeuwse hofstructuur een lange termijnontwikkeling geanalyseerd, vanuit een oorspronkelijk erg open landschap naar een steeds dichter bebouwd landschap. De dorpskern ontwikkelde zich rond de brink, de dorpsstraat en de kerk, welke eerst aan de rand van het dorp gelegen was.

In totaal kende Hellendoorn in de twaalfde of dertiende eeuw naar alle waarschijnlijkheid 24 waardelen, 14 hiervan lagen in de dorpskern. In 1520 was dit aantal nog niet toegenomen, wel waren er een heel aantal keurerven bijgekomen, 18 in totaal. De erven waren voornamelijk in bezit bij de adel. De kerk had in Hellendoorn, in tegenstelling tot de rest van Salland weinig grondbezit. Één van elke vijf erven was in 1520 eigenerfd, dit was betrekkelijk laag ten opzichte van de rest van Salland.

In 1760 werd een nieuw register opgemaakt waarin de onderhoudsplichtigen aan de eshekken wordt benoemd. In totaal worden 55 erven vermeld, waarvan 11 gewaard. De andere 44 erven hebben gezamenlijk de overige 13 waardelen. Hier is dus al goed de versnippering te zien, want er waren ook nog 3 gewaarde erven die niet mee betaalden aan het onderhoud van de hekken. 44 erven deelden dus 10 waardelen, dit zullen dus relatief kleinere boerenerven zijn geweest.

In 1832 zijn er 146 erven in Hellendoorn, dat betekent een toename van ongeveer 90 erven ten opzichte van 70 jaar eerder. Hierbij moet wel rekening worden gehouden dat de cijfers niet helemaal te vergelijken zijn, omdat niet ieder erf betaalde voor hekonderhoud. De grootgrondbezitters uit 1520 zijn veel minder aanwezig. Wel bezitten de grootgrondbezitters nog één kwart van de grond in Hellendoorn, een ander kwart is in bezit bij de marke. Hoewel de adellijke invloed was afgenomen bepaalden de grootgrondbezitters nog voor een groot deel het landschap.

Sociale gelaagdheid en de invloed op het dorpslandschap van Hellendoorn en de lokale economie

In het vijfde hoofdstuk is de invloed van de sociale gelaagdheid op het dorpslandschap onderzocht. Over het algemeen wordt Hellendoorn in de literatuur vaak als relatief armoedig gezien en ook uit dit onderzoek blijkt dat Hellendoorn gedurende de periode 1520 tot 1832 weinig welvaart heeft gekend. Belangrijke oorzaken hieraan waren onder andere de ligging tijdens de Nederlandse Opstand, de schrale bodem en de relatief snelle bevolkingsontwikkeling vanaf de zeventiende eeuw.

De meerderheid van de boeren in Hellendoorn had een pachtwaarde van de grond van minder dan 25, of van 25 tot 100 gulden, zij konden niet van de opbrengsten van hun land bestaan. Slechts zeventien grondeigenaren bezaten voldoende grond om er van te kunnen bestaan. De keuters met te weinig grond moesten ofwel extra inkomen genereren uit het leveren van arbeid of uit nijverheid, in Hellendoorn kozen een heel aantal ervoor om schoenen te produceren voor de markt. Hellendoorn kende een oververtegenwoordiging van boeren wat betreft de beroepstelling van 1832.

De sociale klassen hadden hun gronden verspreid door het dorpslandschap, er was niet echt duidelijk sprake van een onderscheid van de stukken grond. Wel was duidelijk te zien dat de grootgrondbezitters relatief vaker hun grond geclusterd hadden dan de keuters/boeren.

In de periode vanaf ongeveer 1650 was er een aanzienlijke toename van het aantal ambachtslieden in de dorpskern van Hellendoorn. Vermoedelijk waren dit keuters die in de nijverheid een extra inkomen probeerden te genereren. Zij vestigden zich in de dorpskern, waardoor Hellendoorn echt de vorm kreeg van een kerkdorp. De Dorpsstraat en de Brink

werden de belangrijkste vestigingslocaties. Er werd voornamelijk op de voormalige kerkgrond gebouwd.

De grotere boeren hebben in de zeventiende en achttiende eeuw beter kunnen profiteren van de gunstige prijsontwikkelingen dan de keuters. Veel grote boeren wisten hun erf over te kopen van de adel of de voormalige grootgrondbezitters. Aan de onderkant van de samenleving was juist een verdere verdrukking te zien. Door bevolkingsgroei kwamen er steeds meer mensen die van een gelijke hoeveelheid grond hun inkomen en voedsel moesten vergaren. Dit heeft ook de armoede in het dorp aanzienlijk versterkt. De gronden met de hoogste pachtwaarde waren in de nabijheid van de havezaten en in de dorpskern. Goede bemesting en de afstandsfactor waren verklarende factoren. Voor keuters was het vaak een kwestie van sprokkelen van stukken land. Er was in de onderzochte periode dan ook meermaals sprake van het aangraven van een stukje grond of het stichten van een nieuwe katerstede op de markegrond. De arme bevolking van Hellendoorn zocht op de randen van de marke mogelijkheden om enigszins hun bestaan op te bouwen. Velen bleven echter achter in armoede, maar een klein deel van de bevolking wist zich hieraan te onttrekken en wist een relatief goed bestaan op te bouwen.

Beantwoording van de hoofdvraag

Op basis van de resultaten kan een antwoord op de hoofdvraag worden geformuleerd, de hoofdvraag wordt hier nogmaals gesteld: *“Hoe ontwikkelden de bezitsverhoudingen in het dorpslandschap van Hellendoorn zich tussen 1520 en 1832 en welke invloed had de agrarisch-economische ontwikkeling op het dorpslandschap en de nederzetting?”*

Het onderzoek heeft getoond dat de natuurlijke terreingesteldheid van Hellendoorn een belangrijke invloed heeft gehad op het dorp. De locatie lag gunstig ten opzichte van de hoge en droge gronden van de Sallandse Heuvelrug en de lage en natte gronden van de Regge. Het dorp heeft zich door de eeuwen ontwikkeld op de flanken, met de es ingeklemd tussen het dorp en de Heuvelrug.

Rond 1520 werd het dorpslandschap bepaald door de adel, zij waren de grootgrondbezitters en zij hadden nagenoeg aanspraak op alle boerderijen in Hellendoorn. De belangrijkste gronden lagen nabij Den Dam, Schuilenburg, Duivecate en, verder naar het

zuiden, bij Eversberg. Rondom deze havezaten vestigden zich boeren, vaak in dienst van de grootgrondbezitter. Hun erven konden uitgroeien tot zelfstandige boerderijen.

Gedurende de periode 1520-1832 vinden een aantal belangrijke landschap veranderende ontwikkelingen plaats. Allereerst neemt de invloed van het grootgrondbezit af, in 1832 heeft zij nog 25% van de grond in bezit. Verder neemt het aantal eigenerfde boeren iets toe, de grootste ontwikkeling is echter de verkeutering die op grote schaal heeft plaatsgevonden. Het aantal erven in Hellendoorn verzesvoudigde vanaf ongeveer 1650, deze toename bedroeg echter bijna alleen maar keutererven. Door bevolkingsgroei en weinig mogelijkheden tot het ontginnen van extra grond waren veel boeren aangewezen op kleine stukken grond, vaak op de randen van de markegrond. Naast hun eigen boerenerf verrichtten zij werk in de nijverheid of bij een grotere boer, om op die manier te kunnen voldoen aan een bestaansminimum.

Deze stichting van een groot aantal nieuwe huizen met erven zorgde bovendien voor een belangrijke verandering in het landschap. Waar Hellendoorn in 1520 nog een veelal open landschap was met voornamelijk hoven verspreid door het landschap vond tot in de negentiende eeuw een versnelde dorpsvorming plaats. De keuters vestigden zich veelal in de dorpskern, rondom de kerk en de brink.

Een aantal van de grotere welvarende boeren hebben zich in dezelfde tijd waarin de verkeutering optrad echter aan dit proces kunnen onttrekken. De macht van de adel verminderde en door lage lonen en hoge graanprijzen wisten zij in enkele gevallen hun erf over te kopen en zo werden zij eigenerfd.

6.2 Terugkoppeling naar het probleemveld

Dit onderzoek heeft getoond hoe het dorpslandschap van Hellendoorn zich vanaf de Nieuwe Tijd heeft ontwikkeld. Dit heeft inzichten gegeven in de dorpsontwikkelingen, van een ruim en open landschap naar een, door verkeutering, steeds meer verdichtend landschap. Hiermee is de kennis over de vroege dorpsontwikkeling in het oosten van Overijssel verrijkt. Bovendien heeft de scriptie getoond hoe belangrijk goede gronden zijn voor een dorp wat een aanzienlijke bevolkingstoename ondergaat. De toenemende bevolkingsdruk op Hellendoorn heeft immers geleid tot aanzienlijk armoede.

Verder is benoemd dat bij onderzoek naar de ontwikkeling van dorpslandschappen in Oost-Nederland nauwelijks gebruik kan worden gemaakt van modellen van andere regio's. Dit stelde onder andere Van der Velde in zijn promotieonderzoek. Deze studie heeft weliswaar geen nieuw model opgeleverd, maar heeft wel de kennis van de dorpsontwikkeling in het oosten van Nederland uitgebreid. Met het combineren van een aantal van deze studies naar dorpsontwikkeling in Oost-Nederland zou uiteindelijk wellicht ook een model kunnen worden gevormd voor deze regio.

Daarnaast heeft dit onderzoek getoond hoe de verdichting van het dorpspatroon heeft plaatsgevonden in Hellendoorn. Voornamelijk de gronden van de kerk en de marke werden bebouwd in de periode vanaf de zeventiende eeuw. Deze inzichten over Hellendoorn vergroten de kennis over de meer algemene dorpsontwikkeling en kunnen vergeleken worden met de ontwikkelingen van andere (Sallandse) dorpen.

Hoewel Ponsteen belangrijke stappen heeft gezet en zijn inzichten belangrijk blijven voor de ontwikkeling van de dorpsgeschiedenis van Hellendoorn heeft deze scriptie gericht op de ontwikkeling van de erven een goede aanvulling kunnen bieden op de kennis van Ponsteen. Bovendien leveren de kaarten extra inzichten en nauwkeurigere analyses van de dorpsontwikkeling dan wat Ponsteen vooral met schrijvend onderzoek heeft verricht.

Deze scriptie heeft ook bijgedragen aan de kennis over de verkeutering in Salland. Hoewel alom bekend was dat in deze regio verkeutering in grote aantallen voorkwam is de verzesvoudiging die in Hellendoorn optrad opmerkelijk te noemen. De marke heeft blijkbaar dus nauwelijks enige weerstand kunnen bieden tegen de druk van deze verkeutering. Het is interessant om nog uit te zoeken in hoeverre het gebrek aan financiële kracht van de marke hier invloed op heeft gehad, of dat dit vooral bij de bevolkingstoename moet worden gezocht.

De onderzoeksresultaten van deze scriptie hebben de kennis en inzichten in de ontwikkeling van Hellendoorn getoond en daarmee ook voor andere Sallandse kerkdorpen de inzichten verbeterd. Hellendoorn zal vanwege de armoedige situatie wellicht andere ontwikkelingen hebben doorgemaakt, toch biedt het genoeg inzichten voor onderzoek naar andere dorpen. De dorpsgeschiedenis in Salland is, zoals in de inleiding benoemd, lange tijd nauwelijks bestudeerd en onder andere deze scriptie, maar ook eerdere onderzoeken, zoals naar Raalte²²⁸ en Den Ham²²⁹ hebben de kennis van de dorpsontwikkeling vergroot.

²²⁸ Spek, Van der Velde, Hannink en Terlouw.

²²⁹ Dunnewind.

6.3 Discussie en aanbevelingen

Dit onderzoek is een eerste opzet geweest naar het achterhalen van de dorpsontwikkeling en de bezitsverhoudingen binnen de marke Hellendoorn. Hoewel enkele mooie resultaten over de geschiedenis van het dorp zijn behaald blijven vragen onbeantwoord en is er ruimte voor aanvullend onderzoek zodat de kennis over het oude Hellendoorn blijft toenemen.

Niet alle erven zijn gelokaliseerd, waarmee hiaten blijven bestaan in de nederzettingsontwikkeling. Van sommige erven is wel bekend dat ze bestonden in bijvoorbeeld 1520 maar kon niet met enige zekerheid gezegd worden welke locatie het erf heeft gehad. Ook omdat vaak is teruggegaan op het verbinden tussen de erven van 1832 en 1520. Een mindere continuïteit in erfnamen kan bijvoorbeeld zorgen voor het niet kunnen lokaliseren van een erf. Daarnaast is er in de periode 1600-1800 een grote mobiliteit geweest in het grondbezit waardoor de gegeven situatie in 1832 waarschijnlijk niet volledig representatief is.²³⁰ Wel biedt het huidige onderzoek en de daarbij gecreëerde overzichtstabellen voor verder onderzoek en een diepere duik naar het nog beter lokaliseren van de erven een goed vertrekpunt. Immers zijn een groot aantal bronnen aan elkaar verbonden en zijn voor een groot deel de lange termijnontwikkelingen van de erfopvolgingen al achterhaald.

Het zou een mogelijkheid kunnen zijn om te zoeken naar tussenliggende registers en allerlei informatie in de archieven om daarmee steeds meer puzzelstukjes te kunnen leggen en op die manier de kennis over de dorpsontwikkeling te kunnen verbeteren.

Van veel dorpen zijn zogeheten boerderijboeken verschenen, boeken waarin de geschiedenis van de oude boerderijen in een dorpslandschap worden besproken en de ouderdom wordt achterhaald.²³¹ Hellendoorn beschikt niet over een dergelijk boek, wat een enorme bron van informatie zou kunnen zijn voor het onderzoeken van de oudste dorpsontwikkeling. Dit onderzoek en de database die dit heeft opgeleverd kunnen een eerste opzet zijn naar het schrijven van dergelijke boeken voor de marke Hellendoorn.

²³⁰ Dunnewind, 139.

²³¹ Dunnewind, 144. Voorbeelden: Kleinjan, A.G. & Hesselink, G. De erven in de buurschap Magele : in de gemeente Den Ham. Den Ham: Oudheidkundige Vereniging Den Ham-Vroomshoop, 2008.

De gegevens die uit dit onderzoek zijn voortgekomen zijn ook bruikbaar voor onderzoek naar een oudere geschiedenis van het dorpslandschap van Hellendoorn. Onderzoek van Spek *et al* naar Raalte heeft getoond dat het mogelijk is om ook de erven van vóór 1520 te reconstrueren en in een tijdslijn te plaatsen met de erven van 1520. Op die manier kan het onderzoek aangevuld worden en een langer historisch overzicht worden getoond van de nederzettingsontwikkeling en de ontwikkelingen in het cultuurlandschap van Hellendoorn.

In deze scriptie is kort ingegaan op de opkomst van de eigenerfde boeren in Hellendoorn. Hiervan is omwille van de focus van het onderzoek geen diepgaande studie gemaakt en zijn slechts enkele bronnen bestudeerd/gescand. Het is wellicht mogelijk om aan de hand van de inventaris van de Schoutambt Hellendoorn (HCO, toe. Nr. 0060.1) een diepgaander onderzoek te doen naar transacties van erven (en grond) aan het einde van de achttiende eeuw. Deze transacties kunnen wellicht tonen in hoeverre boeren in Hellendoorn in staat waren hun pachterven te kopen van de verpachters, net zoals dat in veel andere marken is gebeurd in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Een nadere bestudering van de samenstelling van de tarieven van de pachtwaarde voor de grond in 1832 is ook nog een onderwerp wat opgepakt zou kunnen worden. Voor dit onderzoek is kort in een aantal van de provinciale archieven van het HCO gezocht naar de registers, dit echter niet met het gewenste resultaat. Ook een raadpleging bij het personeel van het HCO bracht geen succes. Voor een nadere beschouwing van de waarde van de gronden is het wellicht interessant hier nog eens naar te zoeken.

Lijst van geraadpleegde bronnen

Archieven

Historisch Centrum Overijssel (HCO) Zwolle

Toegangsnummer 0003.1 – Staten van Overijssel, Ridderschap en Steden, en de op hen volgende colleges

- 2392: Zoutgeldregisters IJsselacademie: Kohieren van de 1000ste penning en van het zoutgeld, 1694.
- 2563: Register van Vuursteden, 1682 en 1686.
- 3658: Stukken betreffende schulden van het kerspel Hellendoorn.
- 3766: Stukken over het gebruik der gemene gronden. Uittreksel van de markeboeken 1510-1708.
- 5331: Staten betreffende de volkstelling van 1795, ingezonden door de municipaliteiten van het kwartier Salland, 1795. – Hellendoorn.

Toegangsnummer 0224.1 – Huis Rechteren bij Dalfsen

- 801: Overzicht hooi- en bouwlanden van Regteren in Hellendoorn
- 1660:

Toegangsnummer 0025 – Provinciaal bestuur van Overijssel

- 17608: Grondbelasting Hellendoorn.
- 18035: Tienjarige tafels op de burgerlijke stand van de gemeenten in Overijssel, 1823-1832; Arrondissement Deventer.
- 18156: Stukken betreffende de verdeling van de woeste gronden van de marken, 1837- 1865
- 19231: 15v13 Kaartblad van de Regge ten zuiden van Schuilenburg, met stuw en brug en een ontwerp voor een te maken afsnijding. Vermeld worden: Schuilenburg (terrein voormalig kasteel), Veltkamp, Molenbeek, Molenbrug met stuw, weg van Hellendoorn naar Den Ham.

Toegangsnummer 969 – Gemeente Archief Zwolle

- 61: Marke Hellendoorn.

Toegangsnummer 1277 – Nederlandse Hervormde gemeente te Hellendoorn

- 3: Is Luchere Hellendoorn?

Toegangsnummer 1534 – De Stichting Kadastrale Atlas Overijssel

- 1: Kadasterkaart

Historische Kring Hellendoorn Nijverdal

Toegangsnummers:

- 3533 PBKR5863
- 3354 PBKR6402
- 3352 PBKR6400
- 1041 HKHN – Kadasterkaarten met perceel
- BG004 TEKA0054 – Kaart van Hellendoorn
- BG008 TEKA00157

Markeboeken:

- HKHN, transcriptie van Statenarchief 3766/3767 Extract Markeboek 1502-1710 van Hellendoorn
- HKHN, Transcriptie van Markeboek Hellendoorn 1710-1814

Gelders Archief

Toegangsnummer 0384 Huis Dorth 1,

- inv.nr 400, Publicatie van verkoop van een stukje markegrond, 1649.

Overige

- Mensema, A.J. *Schattingsregister van Salland 1520*. Zwolle: Rijksarchief in Overijssel, 1994.

- Agterbosch, F. *Volkstelling Hellendoorn 1748, Transcripties*. Enschede: Stichting Genealogische Werkgroep Twente, 2005.
- HiSGIS Fryske Akademy (Kadastrale minuutplans 1832), Hellendoorn

Geraadpleegde personen tijdens het onderzoek

Jan Lohuis, lokaal historicus en archiefbeheerder van de HKHN.

Evelyn Ligtenberg, lokaal historicus, lid van de HKHN.

Martijn Horst, Landschap Overijssel, deskundig op het gebied van landschapsgeschiedenis en erfgoed, onder andere met betrekking tot de havezaten langs de Regge.

Literatuurlijst

Bakker, H. de en J. Schelling. *Systeem van bodemclassificatie voor Nederland: De hogere niveaus*. Wageningen: Winand Staring Centrum, 1989.

Beek, Roy van. *Reliëf in tijd en ruimte: Interdisciplinair onderzoek naar de bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*. Wageningen: Proefschrift Wageningen Universiteit, 2009.

Berendsen, H.J.A.. *Landschappelijk Nederland: Fysische geografie van Nederland*. Assen: Van Gorkum, 2008.

Berkel, Gerald van en Kees Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen verklaard: Reeks Nederlandse plaatsnamen deel 12*. Amstelveen: Berkel en Samplonius, 2018.

Bieleman, Jan. *Boeren op het Drentse zand 1600-1910: Een nieuwe visie op de oude landbouw*. Utrecht: HES Uitgevers, 1987.

Bieleman Jan. *Boeren in Nederland: Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*. Amsterdam: Boom, 2008.

Demoed, H.B.. *Mandegoed Schandegoed: De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19^e eeuw*. Zutphen: De Walburg Pers, 1987.

Diederik, M.E.M.. *Nederzettingsgeschiedenis en bezitsverhoudingen in het kampenlandschap van Appel en Hell (Noordelijke Gelderse vallei) tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd*. Groningen: Masterscriptie Landschapsgeschiedenis, 2017.

Dunnewind, Mark. *Van Golden Kamp tot het Armenland: Een interdisciplinaire studie naar de samenhang van de landschapsopbouw, het nederzettingpatroon en de sociale*

- gelaagdheid in het kerspel Den Ham (circa 1300 – circa 1800)*. Ommen: Masterscriptie Landschapsgeschiedenis, 2020.
- Eijken, D.. *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379-1805*. Zwolle: 1995.
- Gevers, A.J. en A.J. Mensema. *De havezaten van Salland en hun bewoners*. Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1983.
- Heupink, J.J.. *Hellendoorn vroeger: 1900-1970*. Nijverdal: Uitgeverij 'n Boaken, 2009.
- Heuvel H.W.. *Oud-Achterhoeks boerenleven: Het gehele jaar rond*. Terborg: Uitgeverij Gherre, 2001.
- Horst, Martijn. *Nationaal Park Sallandse Heuvelrug en Twents Reggedal*, Landschap Overijssel (15 december 2020).
- Kluwer, Joop. Red. *Tussen Dinkel en IJssel: Natuurgebieden in Overijssel*. Zwolle: Staatsbosbeheer, 1999.
- Knol, W.C. en M.W.M. Noordman. *De kadastrale kaart van 1832: digitale ontsluiting en landschapsecologische toepassingen*. Alterra-rapport 820. Wageningen, 2003.
- Ligtenberg, Evelyn. "De marke Hellendoorn." *Reggesproake* 10. nr. 4 (2002).
- Miedema, F.R.P.M.. "Hulsen: Plangebied Noord-Zuid verbinding Hellendoorn-Hulsen," *Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek*, BAAC onderzoeks- en adviesbureau (januari 2013).
- Oversticht, *Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1940: Beschrijving gemeente Hellendoorn*. Zwolle: Het Oversticht: 1988.
- Ponsteen, A.. *Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen*. Heino: SONO, 1970.
- Ponsteen, A.. *Nieuwe speurtocht door oud-Hellendoorn*. Enschede: Twents-Gelderse Uitgeverij Witkam, 1978.
- Rutten, G. en H.J.M. Zegers. *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Daarle-Hellendoorn*. Wageningen: Stichting voor Bodemkartering, 1968.
- Schutten, G.J.. *Varen waar geen water is: Reconstructie van een verdwenen wereld: Geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930*. Hengelo: Uitgeverij Broekhuis, 1981.
- Slicher van Bath, B.. *Een samenleving onder spanning: Geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Utrecht: HES Publishers, 1977.

- Smit, E. en D. Webbink. *Van Eversberg tot Eerde: Op zoek naar kastelen en landhuizen langs de Regge*. Nijverdal: Uitgeverije 'n Boaken, 2013.
- Spek, T., F.D. Zeller en E. Raap. *Van de Hunnepe tot de zee: De geschiedenis van het Waterschap Salland*. Kampen: IJsselakademie: 1996.
- Spek, T.. *Het Drentse esdorpenlandschap: Een historisch-geografische studie*. Utrecht: Matrijs, 2004.
- Spek, T., H. van der Velde, H. Hannink en B. Terlouw. *Mens en land in het hart van Salland: Bewonings- en landschapsgeschiedenis van het kerspel Raalte*. Utrecht: Matrijs, 2010.
- Spek, T. "Zwervende erven komen tot rust. Esdorpen en boerderijen." In *Landschapsbiografie van de Drentsche Aa*, ed. T. Spek, 182-212. Assen: Koninklijke van Gorcum, 2015.
- Spiekhout, Diana. *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht: De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450*. Utrecht: Matrijs, 2020.
- Spijker, G.B.. *De vestiging van het 'Agentschap van de Nederlandsche Handel-Maatschappij' van 1836 tot 1883 te Nijverdal: De opkomst van de textielnijverheid in het Reggedal*. Zwolle: scriptie Noordelijke Leergangen, 1989.
- Stouthamer, E., K.M. Cohen en W.Z. Hoek, red., *De vorming van het land: Geologie en geomorfologie*. Utrecht: Perspectief Uitgevers, 2015.
- Trompetter, Cor en Jan Luiten van Zanden. *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850)*. Meppel: Giethoorn Ten Brink, 2001.
- Velde, H.M. van der. *Wonen in een grensgebied: Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr.)*. Amersfoort: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, 2011.
- Vervloet, J.A.J.. *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*. Wageningen: Pudoc, 1984.
- Vervloet, J.A.J.. "Zandlandschap." In *Het Nederlandse landschap: Een historisch-geografische benadering*, ed. S. Barends et al, 132-160. Utrecht: Matrijs, 2010.
- Visser, Sophie. "Wil het juiste landgoed duivecate opstaan(?)." *Reggesproake* 21 nr. 4 (2013)
- Wassenaar, J.D. red.. *Rondom 'n oalen griezen: Hellendoornse karkesproake*. Nijverdal: Uitgeverije 'n Boaken, 2021.

Zanden, J.L. van. *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*. Utrecht: HES uitgevers, 1984.

Zanden, J.L. van en D.J. van der Veen, "Boeren, keuters en landarbeiders: De sociale structuur van Salland aan het begin van de negentiende eeuw," *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 10, nr. 34 (1984): 155-193.

Websites

"Dekzandlandschap," Landschap Overijssel, geraadpleegd op 4 september 2021, <https://www.landschapoverijssel.nl/streekeigen/dekzandlandschap>.

HKHN, "Hellendoorn," geraadpleegd op 25 september 2021, <https://www.hkhn.nl/hellendoorn>

"Naamgeving: Familienamen kwamen van boerenerven," *Canon van Nederland*, geraadpleegd 26 november 2021.

<https://www.canonvannederland.nl/nl/overijssel/twente/haaksbergen/naamgeving>

Verantwoording afbeeldingen:

Figuur 1: "Afbeelding van Hellendoorn, vanaf theehuis "de Elf Provinciën" (1947). Bron: HKHN, ansichtkaart, ord00134, kast031b2.

Figuur 2: "De marke Hellendoorn op bonnebladen, b358 (1910) en b340 (1909)." Bron: Kaartendatabase Kenniscentrum landschap (KCL).

Figuur 3: "De voormalige laan van Hellendoorn naar Schuilenburg, nu bekend als de Schuilenburgerweg." Bron: Eigen afbeelding.

Figuur 4: Schilderij van Herman Bonhof gemaakt naar een tekening van Cornelis Pronk (1733). Bron: <https://www.hartvanhellendoorn.nl/22652/schuilenburg-tot-leven-gebracht#.YYzahmDMJPY>

Figuur 5: Getekende kaart van een Grensconflict tussen Schoutambt Hellendoorn en Wierden. Bron: HCO, toegangsnr. 0025, inv.nr. 768.

Figuur 6: TMK Zwartwittekening, kaartblad 28. Met rode lijn zijn de markegrenzen van Hellendoorn weergegeven. Bron: Kaartendatabase KCL.

Figuur 7: De Hellendoornsche Esch. Bron: Eigen afbeelding.

Figuur 8: *Topografisch Militaire Kaart der Nederlanden (nettekening) uitsnede van Hellendoorn (1850) KAARTBLAD 28, 1 RD.* Bron: Kaartendatabase KCL.

Figuur 9: Pingroruïnes: van Pingo naar Pingoruïne. Bron: <https://pingoruines.nl/pingoruines> Landschapsbeheer Drenthe.

Figuur 10: Uitsneden van bonnebladen b340 (1909) en b358 (1910) van de omgeving van Hellendoorn. Met links PDOK Bodemkaart Nederland schaal 1:50.000. Bron: Kaartendatabase KCL en PDOK.

Figuur 11: Boerderij nabij Schuilenburg. Bron: Eigen afbeelding.

Figuur 12: Geomorfologische kaart van Nederland met schaal 1 op 50.000. Bron: PDOK.

Figuur 13: Uitsnede van de Bonnebladen, kaartblad 340 (1909) en 358 (1910) van het Hellendoornsche broek. Bron: Kaartendatabase KCL, eigen bewerking.

Figuur 14: Bodemkaart van Nederland. Bron: PDOK.

Figuur 15: Het Gagelmansveentje. Bron: <https://nl.worldorgs.com/Catalogus/nijverdal/meer/gagelmansveentje>

Figuur 16: AHN-3 hoogtekaarten van de marke Hellendoorn. AHN3 50 cm maaiveld en AHN3 50 cm ongefilterd. Bron: ESRI, eigen bewerking.

Figuur 17: Grondwatertrappenkaart. Bron: Bodemkaart van Nederland (PDOK), eigen bewerking.

Figuur 18: De weg naar de Koemaste. Bron: Stichting Oald Heldern/De Noaberschap

Figuur 19: Nutriëntenstroom in een potstalsysteem. Bron: Dirx, G.H.P. (1997) ...Ende Men Sal Van Een Erve Ende Goedt Niet Meer Dan Een Trop Schaepe Holden... : Historische Begrazing Van Gemeenschappelijke Weidegronden in Gelderland En Overijssel. Wageningen: DLO-Staring Centrum, pagina 4.

Figuur 20: De Hellendoornsche Esch, gefotografeerd vanaf de Noordesweg. Bron: Eigen afbeelding.

Figuur 21: Afbeelding van de versnippering van Percelen op de Hellendoornsche Esch, met op de ondergrond bonnebladen b340 en b358. Bron: HISGIS en Kaartendatabase KCL.

Figuur 22: De Regge, afbeelding uit 1920. Bron: <http://www.enterserfgoed.nl/portfolio/de-regge-2/>

Figuur 23: Overzichtsk kaart van de marke Hellendoorn. Bron: Dorpslandschappen en deelgebieden, Landschap Overijssel, eigen bewerking.

Figuur 24: Dorpsstraat 24, Hellendoorn. Bron: https://mijnstadmijndorp.nl/app/whhellendoorn/collecties/beeldbank-werkgroep-historisch-hellendoorn/dorpsstraat-hellendoorn?nav_id=0-1&id=339448781&index=0

Figuur 25: Ansichtkaart van Hellendoorn, met op de voorgrond schoven rogge. Bron: <https://www.maxpoststukken.nl/a-25870131/hellendoorn/hellendoorn-panorama-vanaf-de-elf-provincien-gelopen-kaart/>

Figuur 26: de erven van het laatmiddeleeuwse Hellendoorn. bron: Eigen bewerking van Ponsteen, *Kerkdorp*, 323.

Figuur 27: Locatie van 17 van de 22 gewaarde erven uit 1520 op de TMK zwartwit, 1850. Bron: Mensema en Gevers, *Schattingsregister van Salland*, eigen bewerking.

Figuur 28: Foto van een van de paaltjes die de locatie van de voormalige eshekken aangeeft. Bron: Eigen afbeelding.

Figuur 29: Locatie van de eshekken en de erven die onderhoudsplichtig waren. Bron: Markeboeken Hellendoorn, extract 1520-171, Zie bijlage 3. Eigen bewerking op de TMK 1850.

Figuur 30: Percelen en eigenaar 1832, op TMK zwartwit, 1850. Bron: HISGIS, Eigen bewerking.

Figuur 31: Dorpsstraat 15: Het Gemeentehuis,” Beeldbank Historisch Hellendoorn, https://mijnstadmijndorp.nl/app/whhellendoorn/collecties/beeldbank-werkgroep-historisch-hellendoorn/dorpsstraat-hellendoorn?nav_id=2-2&index=344&imgid=371645504&id=371645447

Figuur 32: De ontwikkeling van de erven rond Hellendoorn. Eigen bewerkingen. Bron:

- Ponsteen, *Speurtocht*
- Schattingsregisters, 15^e eeuw
- Mensema en Gevers, *Schattingsregister 1520*
- Vuurstedenregisters, 1682 en 1751
- Hekkenregister 1760
- Volkstelling 1748, 1795 en 1840.
- HISGIS, 1830.

- TMK, Zwartwit, 1850.

Figuur 33: De Hottingeratlas, 1773-1794, Hellendoorn kaart i3-h. Bron: Versfelt, H.J. *De Hottingeratlas van Noord- en Oost-Nederland, 1773-1794*. (Lochem: Heveskes, 2011).

Figuur 34: De pachtwaarde van de percelen in Hellendoorn. Bron: HISGIS, achtergrond TMK. Eigen bewerking.

Figuur 35: De kerk van Hellendoorn op de achtergrond, met op de voorgrond nog een klein stuk van de es. De boerderijen op de voorgrond staan vermoedelijk aan de noordzijde van de Hellendoornse brink. Afbeelding van begin twintigste eeuw. Bron: <https://www.oaldheldern.nl/Fotoalbum/23.html>

Figuur 36: De verdeling van eigendom van de erven in Hellendoorn naar sociale klasse. Bron: HisGIS, achtergrond TMK. Eigen bewerking.

Figuur 37: Molen de Wippe bij Hellendoorn. Bron: https://mijnstadmijndorp.nl/app/whhellendoorn/collecties/beeldbank-werkgroep-historisch-hellendoorn/ommerweg-hellendoorn?nav_id=2-1&id=353879235&index=1

Figuur 38: Afbeelding van de versnippering van de es. Bron: <https://www.oaldheldern.nl/Fotoalbum/23.html>

Figuur 39: De verdeling van eigendom van de boerderijen in Hellendoorn naar sociale klasse. Bron: HisGIS, achtergrond TMK. Eigen bewerking.

Figuur 40: Kaart van minuutplan Hellendoorn, Kadastrale kaarten 1811-1832; Minuutplan Hellendoorn, Overijssel, sectie H, blad 03 (MIN04027H03). Eigen bewerking van de kaart.

Figuur 41: HCO, toegangsnr. 0025, inv.nr. 19231: 15v13 Kaartblad van de Regge ten zuiden van Schuilenburg, met stuw en brug en een ontwerp voor een te maken afsnijding. Vermeld worden: Schuilenburg (terrein voormalig kasteel), Veltkamp, Molenbeek, Molenbrug met stuw, weg van Hellendoorn naar Den Ham.

Figuur 42: De verdeling van eigendom van de boerderijen in Hellendoorn naar sociale klasse. Gefocust op twee gebieden met havezaten. Bron: HisGIS, achtergrond TMK. Eigen bewerking.

Figuur 43: Schapenshuur op de rand van de es. Bron: HKHN, ord00134, kast031b2

Figuur 44: HCO, toegangsnr. 0003.1, inv.nr. 3658: Stukken betreffende schulden van het kerspel Hellendoorn, 1756 - 1767.

Bijlagen

Bijlage 1: Schattingsregister 1520 van de marke Hellendoorn

Bron: schattingsregister van Salland a.j. mensema et al.

Bebouwing	Geregistreerde/ pachter	Omschrijving erf	Eigenaar/ verpachter	Pachtwaarde
Grote boerderij	Claes ten Kamphuys	Kamphuis	Hendrick van Schedelick	15 mudde roggen (hyurth verpacht)
Grote boerderij	Derick opter Steghe	De steeg	Derick van Boetzeler	14 mudde roggen
Grote boerderij	Bernt Roessinck		Zelf eigenaar	18 mudde roggen
Grote boerderij	Johan Vennemans		Johan Vennemans	16 mudde roggen
Grote boerderij	Henrick Schaep	Bouwhuis van den Dam	Zelf eigenaar	
Grote boerderij	Volcker op 't Hoff		Henrick Schaep (Den Dam)	12 mudde roggen
Grote boerderij	Luyken op 't Vroehuyss		Ossenbroick	13 mudde roggen
Grote boerderij	Gheryt op Oetbeldinck		Fratershuis Zwolle	18 mudde roggen
Grote boerderij	Johan op Roirdinck		Derick van den Boetzeler	6 mudde roggen
Grote boerderij	Arnt Warninck		Boetzeler vurss.	12 mudde roggen
Grote boerderij	Derick Koster	Op alterdinck	Weduwe Rutgers van Twickel	Halve pacht 18 mudde roggen
Grote boerderij	Otto op lentfordinck		Henrick Schaep	15 mudde ruggen
Grote boerderij	Johan ten Duvelskathe		Bernt van Bevervoirde	15 mudde roggen
Grote boerderij	Symon Symonssen	Pastors erf		10en afdragen 16.5 mudde rogg
Grote boerderij	Herman Mauryssen op wagerinck		Jonker van Bronckhorst	19 mudde roggen
Grote boerderij	Herman Wennemarinck		Boetzeler	10 mudde roggen
Grote boerderij	Gheryt ten Poelacker		Henrik Schaep	11 mudde roggen
Grote boerderij	Johan op Tybrinck		Weduwe Rutgers van Twickel	9 mudde roggen
Grote boerderij	Henrick kuper op Luttike Venhuys		Jan Vennemans	9 mudde roggen
Grote boerderij	Arnt Bolhove		Zelf eigenaar	6 mudde roggen
Grote boerderij	Derick Scroider Greve (pauper)		Zelf eigenaar	2 philipsgulden, 3 pond 8 stuivers

Grote boerderij	Gheryt op Roirdinck t'wonnen plach			
Katersteden	Derick Scroider Greve			
Katersteden	Derick Kystemaker		Zelf eigenaar	2 philipsgulden, 3 pond en 8 stuivers
Katersteden	Henrick Gerlichssen		Henrick Schaep	1 pond
Katersteden	Heyle opten Pyswynckel		opten Karcken lant	1 rodolphusgulden, 1 pond 4 stuivers
Katersteden	Lambert Karstkens		Zelf eigenaar (+ toebehoorder)	64 current stuver, 2 pond, 8.5 stuiver
Katersteden	Hartger Arntssen		Opter karcken lant	6,5 current stuiver, 2 pond, 19.5 stuiver
Katersteden	Gheryt by Marssche (pauper)			
Katersteden	Die Jonghe Greve (met broeders & zusters)		Op een hoffstede (zelf eigenaar)	2 mudde roggen
Katersteden	Johan Bleincke		Derick van den Boetzelers hoffstede	3 mudde roggen
Katersteden	Henrick Schoemaker		Boetzeler vurs hoffstede	1 philipsgulden, 1 pond 11 brabantse stuivers
Katersteden	Henrick in 't Vechteveen		Meester Jacob Staekebrant	4 mudde roggen
Katersteden	Gheryt Scroider		't Vennhuys	
Katersteden	Wolter zelle		Zelf eigenaar	3 current pond, facit 1 pond, 7 stuiver, 2 placken
Katersteden	Gheryt van Zwoll		Zelf eigenaar	2 philipsgulden, facit 3 pond, 8 stuiver
Katersteden	Gheryt Smyt		Henrick Schaep	3 current pond, facit 1 pond, 7 stuiver current 2 placken
Katersteden	Johan Hulshoff		Herman Schellen	3.5 mudde rogge
Katersteden	Gheerlich Willemssen		Henrick van Schedelicks	1 mudde roggen
Katersteden	Derick Scroeder		Weduwe van Rutgers van Twickel	1 mudde roggen

Onderstaande zijn onbebouwde landen, maar de omschrijving lijkt meer een transactie dan dat het bezit aantoont.				
Onbebouwd	??	Ut Camphuys	Claes ten Camphuys (?)	
Onbebouwd	??	Duvelskathe 2 mudden land	Aelbert ten Duvelskathe	2 mudde roggen
Onbebouwd	Henrick Yanssen	Poelacker – Hooiland		2 pond
Onbebouwd		Venhuys	Derick Seynsoen toe Ryssen	3 mudde roggen
Onbebouwd	Derick die Greve	Wennemarinck (4.5 mudde land) Warninck- zaailand	???	4.5 mudde roggen 3.5 mudde roggen
Onbebouwd			Henrick Gerlichssen	Zaait buiten zijn hofstede land
Onbebouwd	Lambert Karstkenssen	Op de es ; Naderschehoeve	Roeleff Horstinck	5 mudde roggen
Onbebouwd	Hartger Aertssen	1 mudde land	De Kerk	5 scepel roggen
Onbebouwd	Gheryt by Marssche		Henrick van Schedelick	1 mudde roggen
Onbebouwd	Wolter Zelle	1 kempken land	Vicarie van de kerk van Hellendoorn	1 mudde roggen
Onbebouwd	Gheerlich Willemssen	1 stuccke landes	De kerk	1 mudde roggen
Onbebouwd	Gheryt Smyt	3.5 scepel land	Henrick Schaep	5 scepel roggen
Onbebouwd	Henrick Schaep	In het buerschap: 4 margen land Voorslag in Hellendoorn Gebruikt nog 3 morgen uit zijn erf	kocht van Derick van den Boetzeler Philips van Bourgondië; Bisschop van Utrecht 1517-1524 Henrick Schaep	Koop 1 pond per morgen 3 pond 3 pond

Bijlage 2: Vuurstedenregister 1682, aangevuld door Evelyn Ligtenberg

Vuursteden 1682			
erfnaam	bewoner	eigenaar	
Veltman			
Karckdijck	Henric op den Karckdijck	vrou van d' Eze	Schuilenburg
Groot Roosinck	Court Lucassen (gen)	heer van Beernzouw	Katenhorst
Klein Roosinck	Jan Jansen (gen)	Berenzouw	Katenhorst
Schoolmeester	Harmen Wesselink		Kerkengoed
Bolhoeve		karckengoet	Kerk (stift Essen)
Marits	Derk Egberts (gen)	doghtertien van den Dam	Den Dam
Jan Lubbers	Jan Lubberts	doghtertien van den Dam	Den Dam
het huis Den Dam			
Jan Drost		Berensouw	Katenhorst
Venneman	Willem Hendrix (gen)	doghtertien van den Dam	Den Dam
Hoffman		doghtertien van den Dam	Den Dam
Jan Otten	Jan Jansen Otten (gen)	doghtertien van den Dam	Den Dam
Jan Herms op Schrevens Camp nieuw getimmert			
Cuipers	Jan opt Cuipers	leeft van den armen	Diaconie v.d. kerk
Gunne	Teunis op de Gunne	Harmen Teunis	Eigen erf
de Schutte		heer van Dam	Den Dam
Blencke		heer van de Haar	Jan van Coeverden tot Schepenzeel
Kostede		heer van Eenschate	Eenschate tot de Oldenhof
Duvelskotte		weduwe Duerens	Van Duren
Gagelman		kerckengoedt	
in de Belten	Willem in de Belten	geniet van de elemosijnen	Diaconie v.d. kerk
Jan Berens	woont in sijn eygengebouwde hutte		
Brengenbergh	Brengenberghs weduwe (1693 Egbert Br (arc Wass))	geniet van de elemosijnen	Diaconie v.d. kerk
Jan in 't Kocks			
Vuchteveen		Stam	Koopman te Deventer
Olbrinck		heer van de Haar	Jan van Coeverden tot Scherpenzeel
Poelacker	Teunis Derks (gen)	heer van Schuilenborgh*	Schuilenburg

Weemencamp		geniet van de elemosijnen	Diaconie v.d. kerk
Jan Podt nu Hagedoorn			
Eghbert Peters	Eghbert Peters		
Henric Berents	Henric Berents	eijgen huijsje	
Weeme	ds. Elias de Vries		
Willem de Kuijper			
Onderscholte		Borgemeester van Sittert	Heer uit Deventer
Jan van Heeten		Jan van Heeten	Herberg
De Koster			
Jan Wieldraijer nu Pasman		Catenhorst	Katenhorst
Top	Claas Top		
Hessel Willems	Hessel Willems (Flierhuys)		
Koert Timmerman			
Jan Gerrits	Jan Gerrijtsen wed.		
Jan Gerritsen	Jan Gerritsen wed.		
Willem ten Tijhuis smitt			
Boogemars	Boogemars weduwe		
Camphuys	Gerrit of Berent		
Lenferdinck		Drost van Twenthe	Twickel (na 1683 Hendrick Bentinck toe Diepenheim)
Venneman	Jan Jansen op den Brinck genaamd 't Egberts	Venneman	Veneman = handelaar uit Hasselt
Lambert Gerrits			
Hendriksen	Hendrik Hendriksen	geniet van de elemosijnen	Diaconie v.d. kerk
Meijners alias Gunneman			

Arent Jacobs Touslager off Twilhaar		geniet van de elemosijnen	Diaconie v.d. kerk

Niet geplaatste erven:

Maghdalene eygn hutte	Derick Jansen	Evert Claassens's Weduwe
Vrohuys (Hendrik Jansen)	Jan Henrix	Geert Luickassen
Jan Hendricksen Hellendoorn	Albert Berens	Armenhuis van Den Dam
Arent Janssen Dijck	Voor 't Hekke	Armenhuis van Beerensouw
Wielemaker	Huys ledigh	Gerrijt de Schipper
Lucas Smidt	Herman Gerritsen	

Bijlage 3: Onderhoudsplichtige erven aan de hekken op de es

Overzicht van de 24 waren in Hellendoorn (1760): versplittert over 55 erven			
Hek 1: Konijnengarde	Hofman (1)	Peter Egberts (1/2)	Lubbert Wolterink (1/2)
	Jan Podt (1/2)	Egb. Leestemaker (1/2)	
Hek 2: Woestehekke bij Hofstede	Hofstede (1)	Jan lubbers (1)	Jan Tjhuis Smit (1/3)
	Harm Pijffers (1/3)	Jan Brouwer (1/3)	
Hek 3: Hekke tussen weeme en alerts	H.L. Meinders (1)	De wed. Mensink (1/3)	Hulsener boer (1/3)
	H.D. Corbag (1/3)	Derk Alberts	Hovenier (1/3)
	Harm Podt (1/3)	Podt Berent (1/4)	Nellis Berent (1/4)
	Derk Baron (1/4)	Klaas borghuis 1/8)	Gerrit van Olst (1/8)
Hek 4: Heiligenbooms- hekke	Jan Otten (1)	Veneman (1)	Herm. Alerts (1/3)
	Jan agter de kerke (1/3)	Wilm Kuiper (1/3)	
Hek 5: Hekke bij scholtenshuys	Bolhoeve (1)	Gerrit Leestemaker (1/3)	Jan Jurriens (1/3)
	Jan op den Hoek (1/3)	Tiggelhof (1/3)	Gerrit Kraaijenbelt (1/3)

	Harm Baron (1/3)		
Hek 6: Huurmanshek	Huurman (1) Riet Gerrit (1/3)	Jan Maris (1) Riet Gijsbers (1/3)	Jan Meiners (1/3)
Hek 7: Nijstadthekke	Klein Rosink (1) Anthony Kelder (1/4) De Scholte op Nijstadt (1/4)	Veldman (1/2) Geert Vuijstendijk (1/4) Albert Boer (1/8)	Hendrik Kamphuis (1/4) Wipstrik (1/4) Frederik Bakker (1/8)
Hek 8: Loohekke	Nijmeyer (1) Bergman (1/4) Wed. Janna (1/8)	Groot Rosinck (1) Jan Esse (1/4) Jan aan den Esch (1/8)	Jan van Delden 1/3) De Krijtwever (1/8)
Bron: Markeboek Hellendoorn, transcriptie <i>Luu veur Oald Niejs Sprokkelen 2002-2007</i>, 91-95.			

Bijlage 4: 1520-1832 erfopvolging van de gewaarde erven uit 1520.

Hieronder zijn de erven van 1520 ingevoegd (boerderij en katersteden) deze zijn zoveel mogelijk in lijn van erfopvolging geplaatst. Onder de tabel staan nog een aantal erven uit 1520 waarvan in latere data niet met zekerheid vastgesteld kon worden welke erfeigenaar op het betreffende erf zat.

1520	1682: vuursteden	1748: volkstelling	1751: vuursteden	Hekkenregister 1760	1795: volkstelling	1832: HISGIS eigenaar	1840: volkstelling	Onderhouds- plicht
Bernt Roessinck	Groot Rosinck; d'Heer van Berenzouw	Gerrit Groot Rosinck	Jan Podt cum suis	Groot Rosinck (hek 8)	Anthonie groot Rosinck	Johannes Leestemaker		Loohekke
Bernt Roessinck	Klein Rosinck: Eigenaar Berenzouw	Gerrit Kleijn Roosink	Kleijn Roosink, eigenaars: Ten Brinke en Podt	Klein Rosinck (hek 7)		Derk Jan Kleinrosink	D.J. Klein Rosink	Nijstadt
Arnt Bolhoeve (?)	Kerkengoed Boelhoeve	Jan Bolhoeve	Kerckengoedt'	Bolhoeve (hek 5)	wed. Bolhoeve	Willem ten Brink	Willem ten Brinke	
Herman Mauryssen op wagerinck	Marits; Eigenaar Den Dam	Jan Maris	Derk Marits; Eigenaar Den Dam	Jan Maris (hek 6)	J. Maris	eigenaar: Johannes van der plas		Huurman
Henrick Schaep	Huis den Dam (9vuursteden)	Baronesse	Den Dam		Den Dam	Johannes van der plas Bouwmeester		
Johan Vennamans Volcker op 't Hoff (Den Dam)	Venneman: eigenaar Den Dam Hoffman; Eigenaar: Den Dam	Jan Wolter Venneman	Venneman: Eigenaar Den Dam	Jan Achter de Kerke (hek 4)		gesloopt tbv kerkhof		Heiligenboom
		Jan Hofman	Hofman: Eigenaar Den Dam	Hofman (hek 1)		anthoni van Buren	Antoni van Buren	konijnengarde

Johan Bleincke	Blencke: Eigenaar: Heer van de Haar	Hendrik Blenke	De Blenke: Eigenaar Marquis de Thouars (of Bellinkhof)	Geen es gebruik		Egbert Coster		nee
Johan ten Duvelskathe (Bernt van Bevervoirde)	Duivelskotte en 't Spijker Weduw Duirens	Jacob Duivecate	Duijvencate en Spijker / Van Duren	Geen es gebruik		Johan Damian van Duren		nee
Gheryt op Roirdinck 't wonnen plach	Kerckengoedt Gagelman	Gerrit Gagelman	Gagelman; eigenaars Pastorie en Gerrit Gagelman	Geen es gebruik	Egbert Gagelman	Mannes Gagelman	Mannes Teesselink; gehuwd met Hendrika Gagelman	nee
Henrick in 't Vechteveen	Vuchteveen: Eigenaar Stam	Jan Vugteveen	Vugteveen: Eigenaars Putman en Wolterink	Lubbert Wolterink (hek 1)		Willem Vugteveen	Willem Vrugteveen en Zwier Vrugteveen (zoon)	nee
Luyken op 't Vroehuyss	Vrohuis: Eigenaar Stam	Hendrik Vrohuis	afgebroken -- herbouwd(?)					
Gheryt op Oetbeldinck	Oolbrinck; Eigenaar: Heer van de Haar	Claas Hulst	Oolbrinck: tegenw. Eijenaar marq. De Touars. (heer van Bellinckhof)	Geen es gebruik	Egbert Oolbrink	??	G.J. Oolbrink	nee (!)
Gheryt ten Poelacker (henrik schaep)	Poelacker: Eigenaar de Heer van Schuilenburg	Albert Poelacker	Poelacker: Eigenaar: De heer graaf van Rechteren	Wed Janna (hek 8)	Jan Harmsen en later Seiger Olthuis	Albert Poelakker: pacht van de marke		nee
Die Jonghe Greve (?)		Jan Hofstede		Hofstede (hek 2)	Marten Hofstede	Hendrik Harbers	Hendrik Harbers	Woestenhek
Derick Koster	De Coster	De Coster Willem	De Coster	H.D. Corbag (hek 3)		Harm Dirks van Corbach	H.D. van Corbach	

(Weduwe Rutger van Twickel ?)		Bertel Corbach							
Symon Symonssen	Weeme. DS. E. de vries	predikant ds Bern Leedeboer	De Weeme				de Gerefromeerde gemeente Hellendoorn		
Henrick Schoemaker		Gerrit Leestemaker	Hendrikus Leestemaker	Gerrit Leestemaker (hek 5)	Hendrikus Leestemaker	Hendrikus Leestemaker		Gerrit Leestemaker en 2 ongehuwde broers (schoenmakers)	
Gheryt by Marssche (pauper) (?)	Wed. Bagemars	Anthony Bagemars	Anthony Bagemars (tegenw. Eijgenaer)				Anthony Scholfert	Willemina Bagemars (gehuw. Johannes Scholfert)	
Claes ten Kamphuys	Camphuijs Gerrit of Camphuijs Berend	Hendrik Camphuijs	Camphuijs Gerrit, nu Hendrik Camphuijs tegenw. Eigenaren de efgenaamen bokkenberg	Hendrik Kamphuis (hek 7)	Jan Kampes (kamhuis)	Hermanus tjhuis geb Gerridina t		Jan hendrik Tjhuis	Nijstad
Otto op Lentfordinck (Henrick Schaep)	Lenferdinck; eigenaar de drost van Twente	Gerrit huurman	huurman of lenferdinck; eigenaar de heer van Hambroek	Huurman (hek 6)	G. Huurman			Frederik Noordkamp (gehuwed met Wilhelmina Huurman	Huurman
Henrick Kuper op Luttike Venhuys (vennemans)	Venneman, Jan Jansen op den brink genoemd 't egbert	Snijder, weduwe van Snijder Jannes	Venneman: off egbert op den brink	Veneman (hek 4)		Berend Boerdam		Jan hendrik boerdam	Geen

Johan op Tijbrinck (?) Weduwe Rutgers van Twickel)	niet benoemd	Hendrik Tijhuis	Jan van Delden	Jan van Delden (hek 8)
--	-------------------------------	--------------------	----------------	---------------------------

Hartger Arntssen
Henrick Gerlichsen
Derick Kystemaker
Derick Scroider Greve
Gheryt Smyt (Henrick Schaep)
Lambert Karstkens
Gheryt Scroider
Wolter Zelle
Gheryt van Zwoll
Derick Scroider Greve (Pauper?)
Heyle opten Pyswynkel (?)
Arnt Warninck (Boetzeler vurss)
Johan op Roirdinck (Derick van Boerzeler)
Derick opter Steghe (derik van Boetzeler)
Johan Hulshoff (Herman Schellen
Gheerlich Willemsen (Henrick van Schedelicks)
Derick Scroeder (weduwe van rutger Twickel)